

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

IndL
3226
4

IndL 3226.4

Harvard College Library

FROM THE BEQUEST OF
HENRY WARE WALES, M.D.

Class of 1838

FOR BOOKS OF INTEREST TO THE
SANSKRIT DEPARTMENT

286

C

IN

1. 5
1. 2
1. 3
1. 4
1. 6
1. 7
1. 8
1. 9
1. 10
1. 11
1. 12
1. 13
1. 14
1. 15
1. 16
1. 17
1. 18
1. 19
1. 20
1. 21
1. 22
1. 23
1. 24
1. 25
1. 26
1. 27
1. 28
1. 29
1. 30
1. 31
1. 32
1. 33
1. 34
1. 35
1. 36
1. 37
1. 38
1. 39
1. 40
1. 41
1. 42
1. 43
1. 44
1. 45
1. 46
1. 47
1. 48
1. 49
1. 50
1. 51
1. 52
1. 53
1. 54
1. 55
1. 56
1. 57
1. 58
1. 59
1. 60
1. 61
1. 62
1. 63
1. 64
1. 65
1. 66
1. 67
1. 68
1. 69
1. 70
1. 71
1. 72
1. 73
1. 74
1. 75
1. 76
1. 77
1. 78
1. 79
1. 80
1. 81
1. 82
1. 83
1. 84
1. 85
1. 86
1. 87
1. 88
1. 89
1. 90
1. 91
1. 92
1. 93
1. 94
1. 95
1. 96
1. 97
1. 98
1. 99
1. 100

८

साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी

संस्करणकृतकारिकाव्याख्या

षड्दर्शनटीकाकृद्वाचस्पतिमिश्रविरचिता

नवर्णभेद संस्कृत पाठशाखास्याध्यापक

Int. card. श्रीतारानाथ तर्कवाचस्पति भट्टाचार्य छतया वृत्ता समुद्भासिता

I = Evata - Krishna .] तेनेव संस्कृता

SANKHYATATWA KOUMUDI.

BY

BACHASPATI MISRA

Edited with a Commentary

BY

PUNDIT TARANATHA TARKAVACHASPATI,

Professor of Grammar, Government Sanscrit College.

CALCUTTA :

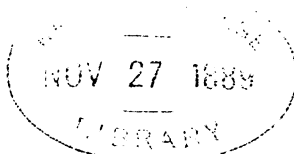
PRINTED BY LALCHAND BISWAS,

SUCHARU PRESS.

1871.

~~IV~~, 5757

2/14/9 Ind W 3226.4
-0

Wales fund.

BOIIND JUN 22 1915

विज्ञापनम् ।

इह-सुखं लोके निखिलोऽपि लोकनिवहो धर्मादिषु स्वधर्मेषु मध्ये सुख-
मेवासुखतया जानन् तत्त्वव्यादनात् प्रवर्तमानः दुःखमेव प्रतिकूलतया
जानन् तत्परिहाराय यतमानश्च असुखसम्पते । तत्रापि सर्वेषां सांसारिक-
सुखानां दुःखसंनिध्यतया परिचयान्न दुःखदायकतया च समीप्यकारिणो
दुःखसंनिध्यं सुखं विहाय दुःखपरिहारायैव प्रायशः प्रवर्तते । “दुःखज्ञाता-
धर्मः” इति नैयायिक-वैशेषिकाः, बुद्धिधर्म इति साङ्ख्य-पातञ्जल-वेदा-
न्तिनः प्रतिपद्यन्ते । दुःखादेर्बुद्धिधर्मत्वेऽपि दुःखाकारेण परिणतबुद्धेः
प्रतिबिम्बनात् विदात्मनि पुरुषे प्रतिबिम्बितदुःखसम्बन्धोऽस्त्वैव

“तस्मिन्निर्दुर्गुणे स्फारे समस्ता वस्तुवृत्तयः ।

इमांश्चाः प्रतिबिम्बानि सरसीव तटभूमा” ॥

इति शास्त्रात् । समततादयः प्रतिबिम्बितदुःखनिष्ठस्य पुरुषेणैव सत्त्वात् पुरु-
षार्थत्वम् । सर्वसाक्ष दुःखव्यक्तीनां ऐच्छिकतया द्वितीयवशे एव स्वसा-
क्ष्योवशात् नाशसम्भवेन न तन्नाशाय प्रयत्नापेक्षिततः अनागतवत्स्वस्त्वस्य
दुःखानामेव परिहारस्य सर्वैरिच्छभाष्यत्वात् तस्यैव पुरुषार्थत्वम् अतएव
समानतन्त्रे—पातञ्जले “हेयं दुःखमनागतमित्युक्तम्” । निवृत्तिश्च कारणे
तिरोभावः तत्रा च यावत् चित्तरूपकारणसत्ता तावत् दुःखसत्त्वसमुभयते सति
च कारणनाशे दुःखस्यात्मनिकसमुच्छेदः सति च कारणे कार्यस्यावश्यमभावात्
नात्मनिकसमुच्छेदः । तेन एकैकदुःखव्यक्तेः स्वसामय्यीनामेव सबूलसमुच्छेदा-
भावाच्च तस्यात्मन्यप्यर्थत्वम् । आत्मनिकदुःखनिवृत्तिश्च तत् लौकिकसाधनैः
भेषज्यादिभिः, नाग्निं वैदिकज्योतिष्टोमदिभिः साध्यते तेषां कियत्काल-
स्याविफलजनकत्वेऽपि आत्मनिकदुःखनिवृत्तेरजगत्कत्वात् । अतः समूल-
दुःखनिवृत्तौ प्रकृतिपुरुषतत्त्वविवेक एव कारणम् नाग्न्यदिति साङ्ख्यार्थ्या-

आमाशयः । युक्तस्यैतत् सकार्यप्रकृतिपुरुषयोरविवेकमूलं हि दुःखं सति तु विवेके अविवेकरूपकारणनाशात् तन्मूल-स्वाधार-चित्तादेः पुरुषाद्विविक्ततया वियोगेन चित्तादेर्नाशात् कुत्वाधारे दुःखसत्त्वद्युताम्, चित्तदुःखयोर्नाशाच्च कथं वा पुरुषे प्रतिबिम्बेत इति विवेकसाक्षात्कारात् चित्तस्य तद्वर्णाभावाच्च नाश इति ।

दुःखञ्च आध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकमिति भेदात् त्रिविधं तत्त्वं आत्मानं मनः शरीरं चाधिकृत्य प्रवृत्तमाध्यात्मिकं तच्च कामाद्युद्भवं व्याध्याद्युद्भवञ्च । भूतानि व्याघ्रचौरादीन्यधिकृत्य प्रवृत्तमाधिभौतिकम् । देवान् विद्युदग्निवज्रादीन्यधिकृत्य प्रवृत्तमाधिदैविकम् । सर्वेषां दुःखानां मनोजन्यत्वेऽपि मनोमात्रजन्यत्वाज्जन्यत्वाभ्यामवान्तरभेदः । एवं त्रिविधदुःखानलसन्तप्तान् जीवान् संसारचक्रे बन्धनस्यमाणानुपलभ्य परमकारुणिकः परमेश्वरः तानुद्दिधौर्षुः देवहूत्वां कपिलनामादिविद्वान् प्रादुर्भूय प्रकृतिपुरुषविवेकायच्छृष्टेः प्रकृतिपुरुषसंयोगाधीनत्वं प्रतिपादयन् परमवैराग्य-सम्पादनद्वारा विषयसुखादौ जीवान् निवर्त्तयन् आत्यन्तिक-दुःखनिवारणोपाय-भूतम् “अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थ इत्यादिकसूत्रजगतात्मकं षडध्यायीरूपं शास्त्रम् आसुरिनामानं सुनिष्ठपल्लवीकृत्य प्र-णिनाय तेनापि ततः श्रुत्वा तदर्थाहगुणं संचिप्रमपरं शास्त्रं स्वशिष्याय पञ्चशिखायो पदिष्ट मेवं लोके प्रचारसुपगतेऽस्मिन् शास्त्रे ईश्वरकृपेण विद्वद्वर्येषांख्यायिकापरवादनिराकरणवर्जं षड्विपदार्थी-प्रतिपादनाय हासप्रतिरार्थाः निर्मिताः । एतच्छास्त्रस्य तु

“सङ्ख्यां प्रकुर्वीते यथात् प्रकृतिः च प्रचक्षते ।

कल्पानि च चतुर्विंशत् तेन साङ्ख्यं प्रकीर्त्तितम्”

इति महाभारतवाक्यानुसारेण प्रकृतिपुरुषसम्बन्धविवेकज्ञानरूपसङ्ख्यायाः, प्रकृत्वादिवचनविंशतितत्त्वसङ्ख्यायाश्च प्रतिपादकान् साङ्ख्यशब्दाभिधेयता ।

तदिदं शास्त्रं चिकित्साशास्त्रमिव चतुर्व्यूहस्य यथा रोगः रोगनिदानं रोगनिवृत्त्युपायः रोगनिवृत्तिरित्येते पदार्थाः चिकित्साशास्त्रगताः एवं हेयं दुःखं, तन्निदानं चित्तादि, तन्निवृत्त्युपायो विवेकसाक्षात्कारः, दुःखनिवृत्तिचेत्येते पदार्थाः अत्र शास्त्रे प्राध्याग्येनोपदिष्टाः प्रसङ्गागतास्तु

प्रकृतेः सांख्यवस्थापञ्चगुणत्वयात्मिकायाः सर्गभेदेऽप्येकत्वं, सर्गापवर्गरूप-
प्रयोजनवत्त्वं, परार्थतया प्रवृत्तिमत्त्वञ्च, अस्मत्कृत्य चेतनस्य पुरुषस्य
प्रकृतिकार्येभ्यो भेदः, अकार्त्तत्वं, जन्ममरणादिव्यवस्थान्ध्यानुपपत्तेर्वृत्त-
त्वञ्च, प्रकृतेः पुरुषस्य चोभयोः अस्तित्वं, संयोनः, विवोगश्च, स्मृत्युत्पत्त्या
भूतानां स्थितिरित्येते दश पदार्थाः भौतिकाः । तथा अविद्याऽस्मिता-राग-
द्वेषाभिनिवेशात्मकाः पञ्च विपर्ययाः इन्द्रियादीनां स्वस्वव्यापारेऽसामर्थ्यम्

“बाधिर्यं कुष्ठितान्धत्वं जडताऽजिघ्रता तथा ।

‘मूकता’ कौश्लपङ्क्तुत्वं क्लेश्योदावर्त्तमन्दा” ॥

इत्येकादशविधम्, नवधा तृप्तयोऽष्टधा सिद्धयः तासां विपर्ययश्च सप्त-
दशधा इत्येवंमहाविंशतिः नवधा तृप्तयोऽष्टौ सिद्धयश्चैवं षष्टिः पदार्थाः

“प्रधानास्तत्त्वमेकत्वसर्ववत्त्वमयान्यता ।

पारार्थ्यञ्च तथानैक्यं वियोगो योग एव च ॥

शेषवृत्तिरकार्त्तत्वं भौतिकायाः सृष्टा दश ।

विपर्ययः पञ्चविधस्तथोक्ता नव तृप्तयः ॥

करणानामसामर्थ्यमष्टाविंशतिधा मतम् ।

इति षष्टिः पदार्थानामष्टाभिः सिद्धिभिः सह” ॥

इति राजवार्त्तिकोक्ता उपदिष्टाः । प्रकृतिपुरुषविवेकोपदेशतश्च प्रवृत्तं
शास्त्रं प्रथमं चेतनाचेतनत्वेन पदार्थद्वैविध्यं सूचावांभूव । तत्र चेतनाः
पुरुषा जन्मादिव्यवस्थान्ध्यानुपपत्तेर्वैवः । प्रकृत्यादयः त्रयोविंशः संकृत-
परार्थाः अचेतनाश्च । तथापि पुरुषस्य भोगावर्गार्थं वस्तुवृत्त्यर्थं शरीरमिव
प्रवर्त्तन्ते । तत्प्रवृत्तौ च जनाद्यविद्या निष्ठाज्ञानजन्मवासनासङ्कृता पुरु-
षेण संयोनं स्मृतादवन्ती हेतुः । पुरुषसंयुक्ता च सांख्यवस्थापञ्चगुणत्वयात्मिका
प्रकृतिः स्वकार्यमहत्तत्त्वाकारेण परिणमते इदमित्येवेति निश्चयात्मकवृत्ति-
विशिष्टमन्तःकरणमेव महत्तत्त्वसंज्ञकम्, तच्च इदं मम अनेनाहं कार्यं
निष्पादयामीत्येवमहङ्कारात्मकवृत्तिविशिष्टान्तरकरणरूपाऽहङ्काराकारेण
परिणमते । सोऽपि सूक्ष्मभूत-शब्दतन्मात्रस्पर्शतन्मात्ररूपतन्मात्र-
रसतन्मात्रगन्धतन्मात्राकारेण परिणमते । तानि च त्रीन्तत्त्वान्यनयनरसना-

जिह्वाख्य-पञ्चज्ञानेन्द्रिय-वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्य-पञ्चकर्मेन्द्रिय-सङ्ख्या-
 िकल्पात्मकवृत्तिकमनोरूपेषु, आकाशवायुजलजलधूमिरूपसङ्घाभूताका-
 रेण च परिणमन्ते । त एते षड्विंशतिः पदार्थाः “प्रकृतेर्षड्ज्ञानं, सङ्गतोऽङ्गकारः,
 संज्ञकारात् पञ्चतन्मात्राणि, तन्मात्रेभ्य एकादशेन्द्रियोणि पञ्चभूतानि”
 चेति सूक्त्युपदिष्टाः । तेभ्य एव च भौतिकलक्षणैश्चसर्वविधप्राणिदेहादी-
 नासृजतिः । प्रकृतिसर्वं भूयोभूयः स्वव्यापारात् पुरुषाय दर्शयित्वा भूयोभूयो
 भुज्यमानेषु तेषु क्रमशः पुरुषस्य वैराग्यसत्त्वाद्य आत्मात्मकार्येभ्यः पुरुषस्य
 विवेकज्ञानं साधयित्वा च छेदात्मविवेकं पुरुषं प्रति स्वव्यापारदर्शनेन कृत-
 तत्त्वतया विवर्त्तते । तस्मिन्तौ च तत्कार्यस्य कथपदार्थव्यापारे निवृत्तिरित्यतः
 सकार्यप्रकृति वृत्तिविवारणाश्च प्रसङ्गः कार्यः । तस्मिन्वृत्तिश्च विवेकसाध-
 नाध्या रत्वेन विवेकसाधनावेदं शास्त्रं प्रवृत्तम् । विवेकश्च यत् वस्तु यथास्थि-
 तम् तत्तथा रूपेण ज्ञानम् तत्र पुरुषस्य निःसङ्गमया श्रित्यान्वयतया चापरि-
 णामित्वेन कर्तृत्वाभावात् प्रकृतिकार्यबुद्धिरेव कर्त्तुं कृतिसमानाधिकरण्येनैव
 तत्फलस्य सुखदुःखादेः तस्मिन्तैव पुरुषे तु प्रधानकार्यबुद्धेर्चिदात्मनि प्रति-
 विम्बात् दुःखादेरपि पुरुषे प्रतिस्वनं तेन च पुरुष उपपद्यते, बुद्धेर्दुःखनिवृत्तौ
 च नैव तस्योपताप इत्यतः प्रतिविम्बकपदुःखभोक्तृत्वेन आत्मानं जानन्
 पुरुष उपपत्त्यभाक् इव भवति । ततश्च प्रकृतेर्भिन्नतया तत्कार्यस्य सादृश्यस्यतया
 ज्ञातः पुरुषः प्रतिविम्बाकारैः दुःखैर्न संबध्यते इत्येवं प्रकृतादीनां तयो-
 विज्ञानं पुरुषस्य च असाधारणधर्मविशेषकधनज्ञानं तयोर्विवेकज्ञानो-
 पयोन्मुपदेशावैवेदम् प्रवृत्तम् यथा च तयोर्विवेकज्ञानाद्वास्तवे तद्वस्तुमे-
 वस्मिन् ज्ञातप्रतिकारिकत्वात्मे प्रवृत्ते च आत्म्यादिकपरवादविराद्धर-
 वर्जनीश्वरत्वमेव दर्शितम् ।

ईश्वरकृष्णश्च विवृदपयोः कतमवगम्यं कतमस्य ज्ञानपदस्यसङ्कारं तेषां-
 कथयामः किन्तु कङ्कराचार्यादयं प्राचीन इत्येव निर्णीयते इत्थरीदशभावे
 हि आचार्यस्याधिभक्तदीवकारिकाया उक्तत्वेन तस्य ततः प्राचीनत्वावगममात् ।

वाक्शक्तिविमिश्रं तं ज्ञानप्रतिबोधिं कौटुह्याख्यव्याख्यसङ्कार
 तेनार्थविशेषेण षट्सु दर्शनेषु टीकाकारीति लोकप्रसिद्धिः । उपसङ्गने

तत्कृताः शारीरकभाष्यस्यास्वरूपभाष्ये, न्यायवार्तिकतात्पर्यपरिमुक्ति-
योगभाष्यविद्वति-प्रभृतयश्च बहुवो यस्याः । सप्त निधिसाधनपदं मण्डवामास ।
किन्तु कश्चिन् काले असौ पण्डितवरः सप्तपदे तद्विशेषेण नावधार्यते किन्तु
तत्त्वचिन्तामणिकृतो गङ्गेशोपाध्यायात् प्राचीन इत्येव निश्चयं वक्ष्यते तेन
हि संपन्ने “प्रत्यक्षपरिकल्पितमध्यमस्तुमानेन बभूवुस्ते तर्करैरसिकाः
इति” “नहि करिषि दृष्टे चित्तारेण तमस्तुमितेऽनुमातार” इति ।
वाचस्पतिवचनयोरविरोधइति वदतो सत्तात् प्राचीनता तस्य सूचिता ।
एवं सख्यनक्षत्रः श्रीहर्षाच्च तस्मात्प्राचीनता वाचस्पतिमित्रेण हि सख्यनक्षत्र
प्रदत्तन्यायदूतस्थानां सख्यद्वारार्थः सख्यनक्षत्रद्वारनामा प्रबन्धो निरमाय इत्येव
चिन्तामणिकृतः गङ्गेशोपाध्यायात् प्राक्, सख्यनक्षत्रद्वाराद्य-नैवधादि यन्म
कृतः श्रीहर्षाच्च पश्चात्, तेनाविभूयं धरणीमख्यलं मख्यनायितमित्यनुजोयते ।
वाचस्पतिवचनस्तु अतीवमभीरायत्वं तेष्वे विग्रहताकरणाद्य सम्भविते
सर्वे प्रचुरप्रचाराभावेन एषा विद्वति मयाऽकारि ।

वाचस्पतिवचनस्रोतिनभीरार्थत्वेऽपि यथानति शुद्धपदेशानुसारेणैव
तेद्विद्वतिः कृता । अस्यां च संदेशस्य विवेचनाय सुधियएव प्रभवन्ति ।

विनयाञ्जलियाचिताश्च साधवः प्रमादात् मम स्मृतितदोषपरिहारेण
शतशः पठनपाठनादौ यत्नसम्पादनेन मम अन्नं सफलमनु ।

एतन्मुद्राकाशे च संस्कृत-पाठशास्त्रास्ये-देवाक्षरवक्त्राक्षरलिखिते द्वे पुस्तके
पूर्वं छद्मितं मेकं पुस्तकं, सङ्कृतलिखितमेकं च पुस्तकमित्येवं पुस्तकचतुष्टयं
समासादितं तेषां दर्शनेन बहुपुस्तक संवादि पाठपद्धत्येनैवेदं छद्मितम् । अस्य
च संस्कारविषये यावान् परिश्रमः समर्पितस्तथावान् मयाऽकारि तथापि
प्रमादात् स्मृतितं विद्वांसः संस्कुर्वन्तु शिवम्

गवर्धनेष्ट संस्कृत पाठशास्त्रास्यध्यपक

श्री तारानाथ शर्माः

तत्त्वकौमुदी ।

अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां
वह्नीः प्रजाः सृजमानां नमामः ।
अजा ये तां जुषमाणां भजन्ते
जहत्येनां भुक्तभोगां मुमक्षान् ॥१॥
कपिलाय महामुनये मुनये शिष्याय तस्य चासुरये ।
पद्मशिष्याय तथेश्वरकृष्णायैतान् नमस्यामः ॥

ईशं मनसि संसृज्य श्रीतारानाथशर्मा ।
वाचस्पतिवचोऽस्यष्टं सुसष्टं त्रियते मया ॥
क च मन्दमनीषा मे क च वाचस्पतेर्वचः ।
चेतसा चिन्तितो भूयात् स एव मम बुद्धिदः ॥

(१) न जायते इत्यजां नित्यामित्यर्थः नित्यत्वकथनन्तु तस्याः सर्वकारणत्वोपपत्तये । अनवस्थाराहित्याय परमाणूनां निराकरणाय च तां विशिनष्टि एकामिति सजातीयद्वितीयरहितमित्यर्थः । नन्वेकस्या विचित्रद्रव्यादिनानाविधकारणत्वासम्भवेन कथं सर्वकारणत्वोपपत्तिरित्याशङ्क्याह लोहितेत्यादि रजःसम्बन्धगुणात्मिकामित्यर्थः गुणभेदात्तदुपपत्तिरिति भावः । लोहितशब्दवाच्यरजोगुणस्य प्रवर्तकत्वेन प्राधान्यात् प्रथमनिर्देशः । रज्जुप्रकाशनावरणरूपगुणयोगेन तस्यारजआदिगुणात्मकत्वम् । ये पुरुषाः भुक्तभोगां सम्पादितभोगान्, तां जहति तान् मुमुक्षुत्वम् ।

(१)

इह खलु प्रतिपिप्सितमर्थं प्रतिपादयन् प्रतिपादयिता-
ऽवधेयवचनोभवति प्रेक्षावताम्, अप्रतिपिप्सितन्तु पतिप्रादय-
न्नायं लौकिको नापि परीक्षक (१) इति प्रेक्षावद्विषयस्य
वदुपेक्षेत । स चैषां (२) प्रतिपिप्सितोऽर्थो यो ज्ञातः सन्
परमपुरुषार्थाय कल्पत इति प्रारिञ्चितशास्त्रविषयज्ञानस्य
परमपुरुषार्थसाधनहेतुत्वान्तद्विषयजिज्ञासामवतारयति ।

दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदवघातके हेतौ ।
इष्टे सापार्था चेन्नैकान्तात्यन्ततोऽभावात् ॥ १ ॥

एवं हि शास्त्रविषयो न जिज्ञास्येत यदि दुःखं नाम
जगति न स्यात्, सद्वा न जिज्ञासितं, जिज्ञासितं वा अशक्यसमु-
च्छेदम्, अशक्यसमुच्छेदता च हेत्वा दुःखस्य नित्यत्वाद्वा तदु-
च्छेदोपायापरिज्ञानाद्वा, शक्यसमुच्छेदत्वेऽपि च शास्त्रविष-
यस्य ज्ञानस्यानुपायत्वाद्वा सुकरस्योपायान्तरस्य सद्भावाद्वा ।
तत्र न तावत् दुःखं नास्ति, नाप्यजिज्ञासितमित्यत उक्तं दुःख-
त्रयाभिघातादिति । दुःखानां त्रयं दुःखत्रयं तत् खलु आध्या-
त्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकञ्च तत्राध्यात्मिकं द्विविधं शारीरं
मानसञ्च । शारीरं वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यनिमित्तं, मानसं

(१) न्यायेन पदार्थनिर्णायकः ।

(२) एषां प्रेक्षावतां बुद्धिपूर्वकारिणां समीप्यकारिणामिति यावत् ।

कामक्रोधलोभमोहभवेर्थाविषादविषयविशेषादर्शननिबन्धनम् ।
 सर्वं चैतदान्तरोपायसाध्यत्वादाध्यात्मिकं दुःखम् । वाच्यो-
 पायसाध्यश्च दुःखं द्वेधा आधिभौतिकमाधिदैविकश्च तत्रा-
 धिभौतिकं मानुषपशुपक्षिसरीसृपस्थावरनिमित्तम् । आधि-
 दैविकं यक्षराक्षसविनायकग्रहावेशनिबन्धनम् । तदेतत् प्रत्या-
 ख्यवेदनीयं दुःखं रजःपरिणामभेदो न शक्यते प्रत्याख्यातुम् ।
 तदनेन दुःखत्रिकेणान्तःकरणवर्तिना चेतनाशक्तेः प्रतिकूल-
 तयाभिसम्बन्धोऽभिघात इति । एतावता प्रतिकूलवेदनी-
 यत्वं जिहासाहेतुरक्तः । यद्यपि न सन्निवध्यते (१) दुःखं
 तथापि तदभिभवः शक्यः कर्तुमित्युपरिष्टाद्विवेदयिष्यते ।
 तस्यादुपपन्नं तदवघातको हेताविति । तस्य दुःखत्रयस्याव-
 घातकसदवघातक उपसर्जनस्यापि (२) बुद्ध्या समाकटस्य
 तदा परामर्शः । अवघातकश्च हेतुः शास्त्रप्रतिपाद्यो नान्य
 इत्याशयः ।

अत्राशङ्कते दृष्टे सापार्था चेदिति । अयमर्थः (३) अस्तु दुः-
 खत्रयं, जिहासितश्च तद्भवतु, भवतु च तत् शक्यज्ञानं, सहताश्च
 शास्त्रगम्य उपायस्तदुच्छेत्तुम्, तथाप्यत्र प्रेक्षावतां न युक्ता जि-
 ह्वासा दृष्टस्यैवोपायस्य तदुच्छेदकस्य सुकरस्य विद्यमानत्वात् ।

(१) समूलसंच्छिद्यते । अभिभवः विनाशसामर्थ्यसम्पादनकतः प्रतिरोधः ।

(२) दुःखत्रयाभिघातरूपसमासे विशेषणीभूतस्य दुःखत्रयस्य ।

(३) अयमर्थ इति सापार्थेत्याशङ्कापन्थस्यावगम्य इत्यर्थः ।

तथा च लौकिकानामाभाणकः अर्को(को)(१) चेन्मधु विन्देत कि-
मयं पर्वतं व्रजेत् । दृष्टस्यार्थस्य संसिद्धौ को विद्वान् यत्तमा-
चरेदिति । सन्ति चोपायाः शतशः शारीरदुःखप्रतीका-
राथेषत्काराः भिषजां वरैरुपदिष्टाः, मानसस्यापि सन्तापस्य
प्रतीकाराय मनोज्ञस्त्रीपानभोजनविलेपनवस्त्रालङ्कारादिवि-
षयप्राप्तिरूपायः सुकरः एवमाधिभौतिकदुःखस्य नीतिशास्त्रा-
भ्यासकुशलतानिरत्ययस्थानाध्यासनादिः प्रतीकारहेतुरीषत्-
करः । तथाधिदैविकस्यापि दुःखस्य मणिमन्त्रौषधाद्युपयोगः
सुकरः प्रतीकारोपाय इति ।

निराकरोति नेति कुतः, एकान्तात्यन्ततोऽभावात्
एकान्तो दुःखनिवृत्तेरवश्यम्भावः अत्यन्तोनिवृत्तस्य दुः-
खस्य पुनरुत्पादस्योरेकान्तात्यन्तयोरभावः, एकान्तात्य-
न्ततोऽभाव इति । षष्ठीस्थाने सार्वविभक्तिकसंसिद्धिः । एत-
दुक्तं भवति यथा विधिरसायनादिकामिनीनीतिशास्त्रा-
भ्यासमन्त्राद्युपयोगेऽपि तस्य तस्याध्यात्मिकादेर्दुःखस्य नि-
वृत्तेरदर्शनादनैकान्तिकत्वं, निवृत्तस्यापि पुनरुत्पत्तिदर्श-
नादनात्यन्तिकत्वमिति सुकरोऽप्यैकान्तिकात्यन्तिकदुःखनि-
वृत्तेर्न दृष्ट (२) उपाय इति न अपार्था जिज्ञा-

(१) आभाणकः प्रसिद्धप्रवादः । अर्को अर्कवृक्षे (अर्के दृष्टकोक्षे) ।

(२) दृष्टः लोकसिद्धः सुकरोऽपि उपायः स्याद्भूत दुःखनिवृत्तेर्नोपाय इत्यु-
पायपदमावर्त्य योजनीयमेवमप्येऽपि ।

सेत्थर्धः । यद्यपि दुःखममङ्गलं तथापि तत्परीहारार्थत्वेन तदवघातो मङ्गलमेवेति युक्तं शास्त्रादौ तत्कीर्त्तनमिति ॥ १ ॥

स्यादेतत् मा भूदृष्ट उपायो, वैदिकसु ज्योतिष्टोमादिः संवत्सरपर्यन्तः कर्मकलापस्तापत्रयमेकान्तमत्यन्तश्चापनेष्यति, अयते हि “स्वर्गकामोयजेतेति,” स्वर्गश्च “यन्म दुःखेन सन्निवृत्तं न च ग्रस्तं (१) मनन्तरम् । अभिलाषोपनीतश्च तत् सुखं स्वः पदास्यदमिति” दुःखविरोधी सुखविशेषः । स च स्वर्गः स्वसक्त्या समूलघातमवहन्ति दुःखं, न चैव क्षयी तथा हि अयते “अपाम सोममच्छता अभूमेति” तदप्रक्षये कुतोऽस्याच्छतत्वसम्भवः । तस्माद्वैदिकस्योपायस्य तापत्रयप्रतीकारहेतोर्मुहूर्त्तयामाहोरात्रमाससंवत्सरादिनिर्वर्त्तनीयतयानेकजन्मपरम्परायाससम्पादनीयाद् विवेकज्ञानादीषत्कारत्वात् पुनरप्यपार्था जिज्ञासा इत्याशङ्काह ।

दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिचयातिशययुक्तः ।

तद्विपरीतः श्रेयान् वृक्तावृक्ताश्च विज्ञानात् ॥ २ ॥

गुरुपाठादनुश्रूयते इत्यनुश्रवो वेदः एतदुक्तं भवति अयत एव परं न तु केनचित् क्रियत इति तत्र भवः आनुश्रविक इति तत्र प्राप्तो ज्ञात इति यावत् आनुश्रविकोऽपि कर्मकलापो

(१) अनन्तरसुत्तरकाशं यकां दुःखपरिभूतम् ।

दृष्टेन तुल्यो वर्त्तत इति ऐकान्तिकात्वान्तिकदुःखप्रतीकारा-
नुपायत्वस्योभयत्रापि तुल्यत्वात् । यद्यपि चानुश्रविक इति
सामान्येनाभिहितं तथापि कर्मकलापाभिप्रायो द्रष्टव्यः, विवेक-
ज्ञानस्याप्यानुश्रविकत्वात् तथाच श्रूयते “आत्मा वा चरे ज्ञा-
तव्यः” प्रकृतितो विवेक्तव्यः (१) “न स पुनरावर्त्तते”
इति । अस्यां प्रतिज्ञायां हेतुमाह स ह्यविशुद्धिचयातिश-
ययुक्तः अविशुद्धिः सोमादियागस्य पशुवीजादिवधसाधनता
यथाह ह्य भगवान् पशुश्रिष्याचार्यः, “स्वल्पसङ्करः सपरिहारः
सप्रत्यवमर्षः” इति । स्वल्पसङ्करः ज्योतिष्टोमादि जन्मानः
प्रधानापूर्वस्य स्वल्पेन पशुहिंसादिजन्मानानर्थहेतुना अपू-
र्वेण सङ्करः (२) सपरिहारः कियतापि प्रायश्चित्तेन परि-
हर्त्तुं शक्यः । अथ प्रमादतः प्रायश्चित्तमपि नाचरितं प्रधान-
कर्मविपाकसमये च पच्यते (३) तथापि यावदसावनर्थं सूते
तावत् सप्रत्यवमर्षः प्रत्यवमर्षेण सहिष्णुतया सह वर्त्तत इति
वृध्यन्ते हि पुण्यसन्मारोपनीतस्वर्गसुधामहाह्वदावगाहिनः
कुशलाः पापमात्रोपपादितां दुःखवह्निर्कायिकाम् ।

(१) ज्ञातव्य इत्येतस्य विवरणं प्रकृतितो विवेक्तव्य इति नत्वयं
श्रुतिपाठः ।

(२) सङ्करः संसर्गः सामानाधिकरण्यमिति यावत् ।

(३) दुःखरूपेण परिणमते इदित्येन दुःखमनुभूयते इत्यर्थः ।

न च “मा हिंस्यात् सर्वाभूतानीति” सामान्यशास्त्रं विशे-
षशास्त्रेण “अग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यनेन” बाध्यत इति युक्तं
विरोधाभावात् विरोधे हि बलीयसा दुर्बलं बाध्यते । न चेहास्ति
कश्चित् विरोधः भिन्नविषयत्वात् । तथा हि “मा हिंस्यादिति”
निषेधेन हिंसाया अनर्थहेतुभावो ज्ञायते न त्वक्रत्वर्थत्वमपि
“अग्नीषोमीयं पशुमालभेते”त्यनेन तु पशुहिंसायाः क्रत्वर्थत्व-
मुच्यते न त्वनर्थहेतुत्वाभावस्तथा सति वाक्यभेदप्रसङ्गात् न
चानर्थहेतुत्वक्रत्वप्रकारकत्वयोः कश्चिदस्ति विरोधः । हिंसा हि
पुरुषस्य दोषमावक्ष्यति क्रतोश्चोपरिकरिष्यति । क्षयातिशयौ
च फलगतावप्युपाये उपचरितौ क्षयित्वञ्च स्वर्गादेः सत्त्वे सति
कार्त्तत्वादनुमितमिति । ज्योतिष्टोमादयः स्वर्गमात्रस्य साधनं, वा-
जपेयादयस्तु स्वराज्यस्येत्यातिशयवत्त्वम् । युक्तञ्च परसम्पदुत्कर्षो
हीनसम्पदं पुरुषं दुःखाकरोतीति । “अपाम सोमममृता अभू-
मेति” चाद्यतत्वाभिधानं चिरस्थेमान (१) सुपलक्षयति यदाहुः
“अभूतसंज्ञं (२) स्थानममृतत्वं हि भाष्यत” इति अतएव च
श्रुतिः “न कर्मणा न प्रजया न धनेन त्यागेन (३) नैके अमृत-
त्वमानशुः” । “परेण (४) नाकं निहितं गुहायां विभ्राजते

(१) चिरस्थायित्वम् ।

(२) भूतानां सङ्गवः प्रलयस्तत्पर्यन्तस्थायि ।

(३) त्यागेन दानादिना । त्यागेनैके इति पाठे अभिमानत्यागेनेत्यर्थः ।

(४) परेण कर्मादिभिन्नेनैवोपायेन गुहायां हृदि निहितं नाकं सुखा-

यद्यतयो विशन्ति” । तथा, “कर्म्मणा ऋत्यृषयो निषेदुः प्रजा-
वन्तो द्रविणमीहमानाः” । तथा, “परे ऋषयोमनीषणाः परं
कर्म्मभ्योऽष्टतत्त्वमानशु” रिति । तदेतत्सर्वमभिप्रेत्याह तद्विप-
रीतः श्रेयान् तस्मादानुश्रविकाहुः स्वावधानकादुपायात् सोमा-
देरविशुद्धादनित्यसातिशयफलाद्विपरीतोविशुद्धो हिंसादिस-
ङ्कराभावान्नित्यनिरतिशयफलोऽसङ्गतपुनरावृत्तिश्रुतेः । न च
कार्यत्वेनानित्यता (१) फलस्य युक्ता भावकार्यस्य तथात्वात्
(२) दुःखप्रध्वंसस्य तु कार्यस्यापि तद्विपरीत्यात् । न च
दुःखान्तरोत्पादः कारणाप्रवृत्तौ कार्यानुत्पादात् विवेकज्ञा-
नोपजननपर्यन्तत्वाच्च कारणप्रवृत्तेः एतच्चोपरिष्ठादुपपाद-
यिष्यते (३) । अक्षरार्थसु तस्मादानुश्रविकाहुः स्वावधातकाद्वे-

त्तकं दुःखाभावरूपं परं वस्तु विभ्राजते प्रकाशते यतयः प्रकृतिविवेकसाक्षा-
त्कारिणो यत् परं परमं विशन्ति अविबिन्नतया एकीभवन्ति ।

(१) फलमनित्यं कार्यत्वात् घटादिवदित्यनुमानेन फलस्थानित्यतैव
सिद्धेति भावः ।

(२) तथात्वादनित्यत्वात् तथाच घटादिध्वंसे व्यभिचारवारणाय भाव-
कार्यत्वस्यैव अनित्यतासाधकत्वमुपेयं, प्रकृते च दुःखध्वंसस्य अभावरूपत्वेन
भावत्वाभावाच्चानित्यत्वसिद्धिरिति भावः ।

(३) “पुरुषस्य तथात्वं प्रकाश्यं निवर्त्तते प्रकृतिः” रित्यत्र ।

तोर्विपरीतः सत्वपुरुषान्यताप्रत्ययः तत्साक्षात्कारो दुःखावघा-
तकोहेतुः अतएव अयान् आनुश्रविको हि वेदविहितत्वा-
व्याख्या दुःखावघातकत्वाच्च प्रशस्यः सत्वपुरुषान्यताप्रत्ययोऽपि
प्रशस्यः तदनयोः प्रशस्ययोर्मध्ये सत्वपुरुषान्यताप्रत्ययः अयान् ।
कुतः पुनरस्योत्पत्तिरित्यत उक्तं व्यक्ताव्यक्तज्ञानानात् व्यक्त-
ज्ञाव्यक्तञ्च अथ व्यक्ताव्यक्तज्ञाः तेषां विज्ञानं विवेकेन ज्ञानम् ।
व्यक्तज्ञानपूर्वकमव्यक्तस्य तत्कारणस्य ज्ञानं (१) तयोश्च पा-
रार्थ्ये नास्मा (२) परो ज्ञायतइति ज्ञानक्रमेणाभिधानम् ।
एतदुक्तमवति श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेभ्योव्यक्तादीन् विवेकेन
श्रुत्वा शास्त्रवृत्त्या च व्यवस्थाप्य दीर्घकाशाहरनैरन्तर्यसत्कार-
वेविताह्वर्मात् (३) भावनामयाद्विज्ञानमिति तथाच वक्ष्यति
“एवं तत्त्वाभ्यासान्नास्मि न मे नाहमित्यपरिशेषम् । अविद्य-
र्ययाद्विबुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञान” मिति ॥ २॥

तदेवं प्रेक्षावदपेक्षितार्थत्वेन शास्त्रारम्भं समाधाय शा-

(१) अदादिकं सजातीयकारणकं कार्यत्वात् अतृकारणकघटादिवदि-
त्यनुमानेन अदादिना व्यक्तेनाव्यक्तानुमानमित्यर्थः ।

(२) व्यक्ताव्यक्तादयः परार्थाः संभूयकारित्वात् अदादिवदित्यनुमानेन-
तद्विज्ञतया पुरुषो ज्ञेयः इति सर्वशेषे तद्विर्देशः ।

(३) “एष हि परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शन” मित्युक्तोर्योगस्यापि धर्म-
रूपत्वं शास्त्रसिद्धमित्युक्तं धर्मादिति ।

(२)

स्वभारभमाणः ओल्लवृद्धिसमवधानाय तदर्थं संक्षेपतः प्रकृति-
जानीते ।

मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
षोडशकस्तु विकारोऽत्र प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥३॥

संक्षेपतो हि शास्त्रार्थस्य चतस्रोविधाः कश्चिदर्थः प्रकृति-
रेव, कश्चिदर्थो विकृतिरेव, कश्चित् प्रकृतिविकृतिरेव, कश्चिदनु-
भयरूप इति ! तत्र का प्रकृतिरेवेत्यत उक्तम् मूलप्रकृतिरवि-
कृतिरिति प्रकरोतीति प्रकृतिः प्रधानं सत्त्वरजसमसां साध्या-
वस्था (१) सा अविकृतिः प्रकृतिरेवेत्यर्थः कस्मादित्यत उक्तम्
मूलेति मूलश्चासौ प्रकृतिश्चेति मूलप्रकृतिः विश्वस्य कार्य-
संघातस्य सा मूलं नत्वस्या मूलान्तरमस्ति अनवस्थाप्रसङ्गात् न
चानवस्थायां प्रमाणमस्तीति भावः ! कतमाः पुनः प्रकृतिवि-
कृतयः कियत्यचेत्यत उक्तम् महादाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्तेति ॥
प्रकृतयश्च ता विकृतयश्च ता इति । तथाहि महत्तत्त्वमहङ्का-
रस्य प्रकृतिविकृतिश्च मूलप्रकृतेः, एवमहङ्कारतत्त्वं तन्मात्रा-
णामिन्द्रियाणाञ्च प्रकृतिर्विकृतिश्च महतः । एवं पञ्चतन्मा-
त्राणि भूतानामाकाशादीनां प्रकृतयोविकृतयश्चाहङ्कारस्य ।

(१) कार्यं गुणप्रधानभावशून्यता तथाच साध्यावस्थापद्मगुणत्वमेव प्रकृ-
तिरिति तात्पर्यार्थः ।

अथ का विवृतिरेव कियती चेत्तत्तत्तं षोडशकसु विकार इति षोडशसंख्यापरिमितोगणः षोडशकः तु शब्दोऽवधारणे भिन्नक्रमश्च पञ्च महाभूतान्येकादशेन्द्रियाणि चेति षोडशको गणो विकार एव न प्रकृतिरिति । यद्यपि च पृथिव्यादीनामपि गोषट्पञ्चादयो विकाराः एवं तद्विकारभेदानां दध्यङ्कुरादय (१) स्थापि गवादयो वीजादयो वा न पृथिव्यादिभ्यस्तत्त्वान्तरं (२) तत्त्वान्तरोपादानत्वञ्च प्रकृतित्वमिहाभिप्रेतमिति न दोषः सर्वेषां गोषटादीनां स्थूलतेन्द्रियग्राह्यता (३) च समेति न तत्त्वान्तरत्वम् । अनुभयरूपमुक्तं (४) तदाह न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष इति एतच्च सर्वमुपरिष्ठादुपपादयिष्यते (५) ॥ ३ ॥

तन्मिममर्थं प्रामाणिकं कर्तुमभिमतः प्रमाणभेदा लक्षणीयाः न च सामान्यलक्षणमन्तरेण शब्दं विशेषलक्षणं कर्तुमिति प्रमाणसामान्यं तावल्लक्षयति ।

(१) विकारा इत्यनुषङ्गनीयम् ।

(२) पदार्थविभाजकोपाध्यन्तरवत्त्वं तत्त्वान्तरत्वं प्रकृते च तदुपाधेरेकत्वाच्च तत्त्वान्तरत्वम् ।

(३) स्थूलतेन्द्रियग्राह्यता चोपाधिभिन्नत्वे प्रयोजिका न तु तत्त्वान्तरत्वे इति द्रष्टव्यम् ।

(४) कार्यं कारणसजातीयं कार्यत्वात् नृज्जातीयनृदुत्पन्नषट्पत् पुरुषस्तु तयोर्विजातीयत्वाच्च कार्यकारणोभयरूप इति भावः ।

(५) “पुरुषकर्तृत्वे च तथेत्थु” पक्षस्य प्रकृतेर्भङ्गानित्यादि, “वक्ष्यमाणकारिकाध्याख्यानपन्थे ।

दृष्टमनुमानमाप्तवचनं च सर्वप्रमाणसिद्धत्वात् ।

त्रिविधप्रमाणमिष्टप्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्वि ॥४॥

अत्र च प्रमाणमिति समाख्या (१) लक्ष्यपरं तन्निर्वचनञ्च (२) लक्षणम् प्रतीयतेऽनेनेति निर्वचनात् प्रमां प्रति करणत्वं गम्यते । असन्दिग्धाविपरीतानधिगतविषया (३) चित्तवृत्तिर्बोधश्च फलं प्रमा तत्साधनप्रमाणमिति । एतेन संशयविपर्ययस्युत्तिसाधनेषु प्रमाणेषु (४) न प्रसङ्गः । संख्या विप्रतिपत्तिं निराकारोति त्रिविधमिति तिष्ठो विधा अस्त्य प्रमाणसामान्यस्य त्रिविधमिति न न्यूनं नाप्यधिकमित्यर्थः । विशेषलक्षणानन्तरश्चैतदुपपादयिष्यामः । कतमाः पुनस्ता विधा इत्यत आह दृष्टमनुमानमाप्तवचनं चेति एतच्च लौकिकप्रमाणाभिप्रायम् लोकव्युत्पादनार्थत्वाच्छास्त्रस्य तस्यैवाला-

(१) समा तस्या समानाहुपूर्वकीति यावत् आख्यायते इत्याख्या उच्चारणं तथाच तन्त्रेण सकृदुच्चारितमपि प्रमाणपदं द्विधावर्त्तनीयं तल्लैकं लक्षणपरमित्यर्थः ।

(२) तन्निर्वचनं तस्य प्रमाणपदस्य यत् निर्वचनं निरुक्तिरवयवार्थ इति यावत् तदेव लक्षणम् । तन्निर्वचनस्य रूपमाह प्रतीयतेऽनेनेत्यादि तथाच प्रमाकरणं प्रमाणं प्रमाणपदप्रतिपाद्यमिति समुदितार्थं स्तेन घटो घट इत्यादिवङ्गायोग्यता ।

(३) असंदिग्धः निश्चितः, अविपरीतः अबाधितः, अनधिगतः अज्ञातो विषयो यस्मात्संधाभूतेत्यर्थः ।

(४) प्रमाणेषु प्रमाणाभासेषु ज्ञानसाधनेष्वित्यर्थः ।

धिकारात् । आर्षन्तु विज्ञानं योगिनामूर्द्ध्वोत्तमां-
(१) न लोकव्युत्पादनायात्मिति सदपि नाभिहितमनधिका-
रात् । स्यादेतत् मा भून्मूलम्, अधिकन्तु कस्यान्व भवति, सङ्गिरन्ते
हि वादिन उपमानादीन्वपि प्रमाणानीत्यत आह सर्वप्रमाण-
सिद्धत्वादिति एष्वेव दृष्टानुमानाप्तवचनेषु सर्वेषां प्रमाणानां
सिद्धत्वाद्गन्तर्भावादित्यर्थः । एतच्चोपपादयिष्यामदित्युक्तम् ।
अथ प्रमेयव्युत्पादनाय प्रवृत्तं शास्त्रं कस्मात् प्रमाणं सामा-
न्यतोविशेषतश्च लक्ष्यतीत्यत आह प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धीति
सिद्धिः प्रतीतिः । सेयमाव्य अर्थक्रमानुरोधेन पाठक्रममनाह-
त्यैवं व्याख्याता ॥ ४ ॥

सम्प्रति प्रमाणाविशेषलक्षणावसरे प्रत्यक्षस्य प्रमाणेषु ज्येष्ठ-
त्वात्तदधीनत्वाच्चाङ्गुमानादीनां सर्ववादिनामविप्रपत्तेश्च तदेव
तावन्नक्षयति ।

प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टं त्रिविधमनुमानमाख्यातम् ।
तल्लिङ्गलिङ्गिपूर्वकमाप्तश्रुतिराप्तवचनन्तु ॥ ५ ॥

अत्र दृष्टमिति लक्ष्यनिर्देशः परिशिष्टन्तु लक्षणं समानास-
मानजातीयव्यवच्छेदोलक्षणार्थः (२) । अवयवार्थस्तु विधि-

(१) आङ्गुमारम्भचारिणामथवा ऊर्द्धं विषयेभ्य ऊर्द्धं स्त्रीतोज्ञान
प्रवाहो येषां तेषामित्यर्थः ।

(२) समानजातीयेभ्योऽसमानजातीयेभ्यश्च व्यवच्छिद्यतेऽनेनेति व्युत्-
पत्तिसम्भो लक्षणशब्दार्थः ।

एवन्ति विषयिणमनुबध्नन्ति स्वेन रूपेण निरूपणीयं कुर्वन्तीति यावत् विषयाः पृथिव्यादयः सुखादयश्च अस्मादादीनामविषयाश्च तन्मात्रलक्षणा योगिनामूर्ध्वस्रोतसाश्च विषयाः विषयं विषयं प्रति वर्त्तते इति प्रतिविषयमिन्द्रियं वृत्तिश्च सन्निकर्षः अर्थसन्निकृष्टमिन्द्रियमित्यर्थः तस्मिन् अध्यवसायस्तदाश्रितइत्यर्थः अध्यवसायश्च बुद्धिव्यापारो ज्ञानम् । उपान्तविषयाणामिन्द्रियाणां वृत्तौ सत्यां बुद्धेस्तमोऽभिभवे सति यः सत्वरुमुद्रेकः सोऽध्यवसायइति वृत्तिरिति ज्ञानमिति चाख्यायते इदं तावत् प्रमाणम् । अनेन यच्चेतनाशक्तेरनुग्रहः (१) सत् फलं प्रमाबोधः । बुद्धितत्त्वं हि प्राकृतत्वाच्चेतनमिति तदीयोऽध्यवसायोऽप्यचेतनो घटादिवत्, एवं बुद्धितत्त्वस्य सुखादयोऽपि परिणामभेदा अचेतनाः । पुरुषस्तु सुखाद्यननुषङ्गी चेतनः सोऽयं बुद्धितत्त्ववर्त्तिना ज्ञानसुखादिना तत्प्रतिविम्बितस्तच्छाया-

(१) अनुग्रहः बाह्यपदार्थानां प्रतिविम्बिताप्रयोजकः चेतने सम्बन्धविशेषः तर्थाहि विषयादिकमादौ इन्द्रियसन्निकर्षे सतीन्द्रियेण प्रतिविम्बितं भवति प्रतिविम्बितविषयाणि चेन्द्रियाणि बुद्धौ प्रतिविम्बन्ति तत्प्रतिविम्बान्विता च बुद्धिश्चेतने प्रतिविम्बति एवं सा चिति प्रतिविम्बिता तच्छायापन्त्या प्रकाशते तत्प्रकाशेन च तद्विषया अपि प्रकाशन्ते “तस्मिंश्चिद्दर्पणे स्फारे समस्ता वस्तु-
दृश्यः । इमास्ताः प्रतिविम्बन्ति सरसीव चलद्गुणाः” इत्युक्तदिशा सर्वेषां चेतने प्रतिविम्बोऽवसेयः प्रतिविम्बस्य विषयविषयिणोः संबन्धविशेषः ।

पक्षा (१) ज्ञानसुखादिमानिव भवतीति चेतनोऽगुमृच्छते
चित्तिच्छायापक्षा चाचेतनापि बुद्धिस्तदध्यवसायोऽपि-
चेतन इव भवतीति । तथा च वक्ष्यति “तस्मान्तत्त्वंयोगादचेतनं
चेतनावदिव लिङ्गम् । गुणकर्तृत्वेऽपि तथा कर्त्तव्यं भवत्युदा-
सीन” इति । अत्राध्यवसायग्रहणेन संशयं व्यवच्छिन्नमिति संश-
यस्य अनवस्थितग्रहणेना(२) निश्चितरूपत्वात्(३) निश्चयोऽध्य-
वसाय इत्यनर्थान्नरम् । विषयग्रहणेन चासद्विषयं विपर्यय-
मपाकरोति प्रतिग्रहणेन (४) चेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्तृचनादनु-
मानस्युत्पादयः पराक्षता भवन्ति । तदेवं समानासमानजातीय(५)
व्यवच्छेदकत्वात् प्रतिविषयाध्यवसायइति दृष्टस्य सम्पूर्णं लक्ष-

(१) तच्छायापक्षा बुद्धितादात्म्यपक्षा तथा च धर्मितादात्म्यारोपस्य
धर्मसंसर्गारोपप्रयोजकतया पुरुषे बुद्धितादात्म्यारोपे बुद्धिधर्माणां सुखा-
दीनां पुरुषे संसर्गारोपात् पुरुषः सुखादिमानिव भवतीत्यर्थः ।

(२) एकधर्मिणि नानाधर्मरूपनानाकोटिप्रकाशनेन । समूहात्मनस्य
नानाकोटिकत्वेऽपि तत्र एकधर्मिकत्वाभावाच्च तस्य तथात्वम् ।

(३) अनिश्चितरूपत्वादेककोटिकत्वाभावः । तत्र कोटिश्च परस्परविरुद्धो
भावात्मको भावाभावात्मको वा धर्मविशेषः तत्र स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्यादौ
भावात्मकः, षट्वाच्च वेत्यादौ भावाभावात्मक इति भेदः ।

(४) नेत्रमेव रूपस्य, श्रोत्रमेव शब्दस्य, घ्राणमेव गन्धस्य, पाहकमित्थेवं
यथा इन्द्रियाणां विषयनियमोऽस्ति नैवमनुमानादीनां तैः रूपादीनां सर्वे-
षामेव यद्व्यवच्छेदकत्वादिति प्रतिशब्दग्रहणेन तेषां व्यवच्छेदः ।

(५) समानस्य सजातीयस्यानुमानादेरसमानस्य विजातीयस्य षटादेर्व्य-
वच्छेदकत्वाद्यावत्तत्त्वात् ।

णम् । तन्त्रान्तरे (१) तैर्धिकाणां लक्षणान्तराणि तु न दूषितानि विस्तरभयादिति ।

नानुमानप्रमाणमिति (२) वदता लौकायतिकेन अप्रतिपन्नः सन्दिग्धो विपर्ययो वा पुरुषः कथं प्रतिपद्येत नच पुरुषान्तरगता अज्ञानसन्देहविपर्ययाः शक्याः अर्वाग्दृशा (३) प्रत्यक्षेण प्रतिपत्तुम्, नापि मानान्तरेण, अनभ्युपगमात् अनवधृताज्ञानसंशयविपर्ययास्तु यं कश्चित् पुरुषं प्रति (४) प्रवर्त्तमानोऽनवधेयवचनतया प्रेक्षावद्भिरन्वत्तवदुपेक्षेत । तदनेनाज्ञानादयः परपुरुषवर्त्तिनोऽभिप्रायभेदाद् (५) वचनभेदलिङ्गादनुमातव्या इत्यकामेनाप्यनुमानप्रमाणमभ्युपेतव्यम् ।

(१) तन्त्रान्तरे शास्त्रान्तरे उक्तानीति शेषः तीर्थे शास्त्रसिद्धान्तं विदन्तीति तैर्धिकास्तेषाम् ।

(२) प्रत्यक्षप्रामाण्ये सर्वेषामेवाविवादात् अनुमानप्रामाण्ये विवदमानं लौकायतिकं प्रत्याह नानुमानमित्यादि लोके आयतं विततं प्रसिद्धमिति यावत् तदेव प्रमायतवा वेत्तीति ठक् लौकायतिकः प्रत्यक्षसत्यप्रमायवादी चार्वाकस्तेनेत्यर्थः ।

(३) बाह्यदृष्टिमता अवोगिनेति यावत् योगिनस्तु तन्निर्णयसम्भवः ।

(४) विवक्षितार्थं प्रतिपादयितुमिति शेषः ।

(५) अभिप्रायभेदतो यो वचनभेदस्तलिङ्गादित्यर्थः अभिप्रायस्त्विच्छाविशेषः सत्याच्च विवक्षायां वक्ता विवक्षितार्थबोधकवचनरचनायां प्रवर्त्तते इच्छाविशेषे च ज्ञानमेव हेतुरित्यतः अभिप्रायस्योक्तकवचनेन ज्ञानादिकमपि परकीयमनुमातुं शक्यते । तथाहि अयं जन ईदृशाभिप्रायवान् एवंवचनप्रयोक्तृत्वादिति वचनहेतुना प्रथममभिप्रायमनुमाय पुनस्तलिङ्गेन अयं जन

क्षेत्र प्रत्यक्षकार्त्तत्वाद्नुमानं प्रत्यक्षानन्तरं निरूपणीयम् तत्रापि सामान्यलक्षणपूर्वकत्वाद्विशेषलक्षणस्येत्यनुमानसामान्यं तावन्नक्षयति लिङ्गलिङ्गिपूर्वकमिति लिङ्गं व्याप्यं लिङ्गि व्यापकं, शङ्कितसमारोपितोपाधि (१) निराकरणेन वस्तु-स्वभावप्रतिबद्धं (२) व्याप्यं, येन च प्रतिबद्धं तद् व्यापकम् । लिङ्गलिङ्गिग्रहणेन च विषयवाचिना विषयिणं प्रत्ययमुपलक्षयति धूमादिर्याप्योवक्त्रिव्यापक इति यः प्रत्ययस्तत्पूर्वकम् ! लिङ्गिग्रहणस्यवर्त्तनीयं तेन लिङ्गमस्यास्तीति पक्षधर्म्मताज्ञानमपि दर्शितं भवति । तद् व्याप्यव्यापकभावपक्ष-

अयं जन ईदृशज्ञानवान् एतद्दशाभिप्रायवत्त्वादित्यनुमानेन परपुरोधीयं ज्ञानादिकमध्यवसातुं शक्यमित्यर्थः ।

(१) साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधित्वं, सति चोपाधौ अवश्यमेव हेतुर्व्यभिचारोति सम्भाव्यते । तथाहि धूमवान् वक्त्रेरित्यादौ आर्द्धेभ्यनादिकमुपाधित्वस्य धूमरूपसाध्यव्यापकत्वेऽपि वक्त्ररूपसाधनाव्यापकत्वात् तत्राद्यःपिण्डे साध्येन धूमेन सह सामानाधिकरण्याभावात् । एवञ्च साधनाव्यापकस्य साधनाव्यापकतानियमेन तस्य चोपाधेः साध्यव्यापकत्वाभावेन व्यभिचारसमुद्भायकता । अस्य च सत्तया न व्यभिचारसमुद्भायकता अपि तु ज्ञानेनेत्यत उक्तं शङ्कितेत्यादि ।

(२) वस्तुस्वभावप्रतिबद्धं नैसर्गिकस्वरूपेण सम्बद्धमिति वस्तुन एवं स्वाभाविकः कश्चित् धर्म्मः व्याप्यता । अभावस्याधिकरणस्वरूपत्वेऽपि यथा आधेयादेरधिकरणतानिरूपकत्वादिकल्पना एवं तादृशस्वाभाविकधर्म्मस्यापि निरूपकत्वादयो धर्म्मा व्यापके कल्पन्ते ।

(१)

धर्माज्ञानपूर्वकमनुमानमिति अनुमानसामान्यं लक्षितम् ।
 अनुमानविशेषान् तन्त्रान्तरे, (१) लक्षितान् स्मारयति त्रिविध-
 मनुमानमाख्यातं तदिति तत् सामान्यतो लक्षितमनुमानं वि-
 शेषतस्त्रिविधम् “पूर्ववत्, शेषवत्, सामान्यतोदृष्टञ्च” ! तत्र
 प्रथमं तावत् द्विविधं वीतमवीतञ्च (२) अन्वयमुखेन प्रवर्त्त-
 मानं विधायकं वीतम् । (३) व्यतिरेकमुखेन प्रवर्त्तमानं निषेध-
 कमवीतम् (४) । तत्रावीतम् शेषवत् शिष्यते परिशिष्यते इति
 शेषः स एव विषयतया यस्यास्यनुमानज्ञानस्य तच्छे-

(१) तन्त्रान्तरे गौतमीयन्यायसूत्रे पूर्ववदित्वादि पठितम् ।

(२) वीतं विशेषेण इतं सङ्गतमन्वितम् अन्वयव्याप्तिहेतुकमित्यर्थः
 यद्वा विशेषेण इतं ज्ञातं प्रसिद्धसाध्यव्याप्तिकमित्यर्थः तद्विज्ञनवीतम् व्यति-
 रेकव्याप्तिहेतुकम् अप्रसिद्धसाध्यव्याप्तिकं वेत्यर्थः व्याप्तेरेव सामान्यविशेषा-
 न्यां वीतानुमानस्य द्वैविध्यमित्यपेक्ष्यते ।

(३) अन्वयमुखेन तत्त्वत्वे तत्त्वस्वरूपान्वयमुखेन साध्यसामानाधिक-
 रण्यरूपान्वयद्वारेत्यर्थः विधायकं-यो यो धूमावान् स वज्रिमानित्यन्वयमुखेन
 वज्रेः साधकम् ।

(४) व्यतिरेकमुखेन तदसत्त्वे तदसत्त्वरूपव्यतिरेकद्वारा साध्याभा-
 वव्यापकीभूताभावप्रतिबोधित्वरूपव्यतिरेकव्याप्तिद्वारेत्यर्थः निषेधकं यो यो
 गन्धाभाववान् स पृथिवीभेदवानिति व्यतिरेकप्रकृत्येन व्यापकस्य गन्धाभावस्य
 पृथिव्या निवृत्त्या पृथिवीभेदरूपस्य गन्धाभावव्याप्तस्य निवारकम् । तथाच
 पृथिवी पृथिवीतरमिद्धा गन्धवत्त्वादित्यनुमानम् वीतं शेषमपेक्षमिधास्यते ।

भवत् । यदाहुः प्रसक्तप्रतिषेधेऽन्यत्वाप्रसङ्गाच्छिष्यभाषे सम्प्र-
त्ययः परिशेषः, (१) इति । अस्मि चावीतस्म व्यतिरेकिष्म
उदाहरणमग्रेऽभिधास्यते (२) । वीतश्च द्वेधा पूर्ववत्, सा-
मान्यतोदृष्टश्च । तत्रैकं दृष्टस्वल्क्षणसामान्य- (३) विषयं
यत्, तत् पूर्ववत्, पूर्वं प्रसिद्धं दृष्टस्वल्क्षणसामान्यमिति
यावत् तदस्य विषयत्वेनास्मिन्मानान्नान्येति पूर्ववत् यथा

(१) प्रसक्तं हि प्रतिषिध्यते इति न्यायेन प्रसक्तस्यैव प्रतिषेधोऽभ्यु-
पगम्यते प्रसक्तश्च गन्धवत्त्वं पृथिव्यामिव जलादिवपि न तु गुष्पादिषु ।
तथा हि द्रव्यं गुणवत् द्रव्यत्वादित्यनुमानेन द्रव्यभावात्सर्वे गुणवत्तासिद्धेः
गुणवत्त्वसामान्याच्च जलादिषु संयोगादिवत् गन्धवत्त्वमपि प्रसक्तमिति तत्र
पृथिवीभिन्नेषु जलादिषु प्रसक्तस्य गन्धवत्त्वस्य प्रतिषेधेन स्वाभावस्य
गन्धाभावस्य व्याप्यस्य जलत्वादेरिव पृथिवीभेदस्यापि सत्त्वेन तद्व्यापकस्य
गन्धाभावस्य तत्र सत्त्वेन च विरोधिनोर्भावाभावयोरेकत्वं स्थितेरयो-
म्यतया गन्धवत्त्वस्य तत्र निवारणम् । अन्यत्र गुष्पादिषु तु अप्रसङ्गात्
निषेधाऽभावेऽपि स्वतन्त्राभावात् शिष्यभाषे प्रसङ्गाधिकरणभिन्ने
पृथिवीरूपद्रव्ये, संप्रतीयते इति संप्रत्ययः प्रतीयमानः गन्धवत्त्वरूपपदार्थः
परिशेष इत्यर्थः । एवञ्च इयं पृथिवीतरभिन्ना गन्धवत्त्वादित्यनुमानमेव
शेषवदित्यस्योदाहरणम् अत्र च साध्यसाधनयोरन्यव्याप्तेरभावेनावीत-
रूपतेत्यग्रे स्फुटीभविष्यति ।

(२) “सामान्यतस्तु दृष्टादुभयसिद्धि” रितिकारिकाव्याख्यानसमये ।

(३) दृष्टं व्यापकतया ज्ञातं स्वल्क्षणम् इतरव्यापकम् असाधारणधर्म
इति यावत् सामान्यमनुगतरूपधर्मविशेषो यस्य तद्विषयं पूर्ववत् ।

धूमाद्वक्त्रित्वसामान्यविशेषः (१) पर्वतेऽनुमीयते तस्य च वक्त्रित्वसामान्यविशेषस्य स्खलक्षणो (२) वक्त्रिविशेषो दृष्टो रसवत्याम् । अपरस्त्र वीतं सामान्यतोदृष्टम् अदृष्टस्खलक्षण-सामान्यविषयं यथेन्द्रियविषयमनुमानम् (३) अत्र हि रूपादिज्ञानानां क्रियात्वेन कारणवत्त्वमनुमीयते । यद्यपि कारणत्वसामान्यस्य (४) छिदादौ वास्यादि स्खलक्षणमुप-लब्धं तथापि यज्जातीयस्य रूपादिज्ञाने कारणवत्त्वमनुमीयते तज्जातीयस्य कारणस्य न दृष्टं स्खलक्षणं प्रत्यक्षेण, इन्द्रिय-जातीयं हि तत् कारणं, नचेन्द्रियत्वस्य सामान्यस्य स्खलक्षणं (५) मिन्द्रियविशेषः प्रत्यक्षगोचरोऽर्वाग्दृशां यथा वक्त्रि-त्वसामान्यस्य स्खलक्षणं वक्त्रिः । सोऽयं पूर्ववतः सामान्यतोदृ-

(१) वक्त्रित्वरूपसामान्यविशेषः स्वेतरव्यावृत्तलक्षणो धर्म्मो यस्य तादृ-शश्च पर्वतीयवक्त्रिरेव न द्रव्यत्वादित्यर्थः ।

(२) वक्त्रित्वसामान्यविशेषस्य वक्त्रित्वरूपविशेषवतः स्खलक्षणः स्वस्य तादृशवक्त्रित्वान्नयस्य लक्षणम् इतरव्यावृत्तधर्म्म इव लक्षणं यस्य तादृशो वक्त्रिविशेषो रसवत्यां पाकशालायां दृष्ट इति दृष्टस्खलक्षणसामान्यविषयत्व-मनुमानस्य ।

(३) रूपादिज्ञानं कारणवत् क्रियात्वात् छिदादिवदित्यनुमानम् ।

(४) कारणत्वं सामान्यमनुगतधर्म्मो यस्य तस्य, स्खलक्षणं स्वस्य लक्षणमिव लक्षणं यस्येति विग्रहः स्खलक्षणमितर व्यावृत्तधर्म्मवत् वास्यादि दृष्टमिति दृष्ट-स्खलक्षणसामान्यविषयत्वेन पूर्ववतोऽभेदापत्तिरित्याशङ्कार्थः ।

(५) स्खलक्षणमिति प्राग्वत् इतरव्यावृत्तधर्म्मवत् सामान्यत्वात् नपुंसकम् ।

टात् सत्यपि वीतत्वेन तुल्यत्वे विशेषः । अत्र च दृष्टं दर्शनं(१) सामान्यत इति सामान्यस्य, सार्वविभक्तिकस्यसिन् । अदृष्टस्वलक्षणसामान्यविशेषस्य (२) दर्शनं सामान्यतोदृष्टमनुमानमित्यर्थः । सर्वश्चैतदस्माभिर्न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकायां व्युत्पादितं नेहोक्तं विस्तरभयादिति ।

प्रयोजक (३) दृष्टशब्दश्रवणसमनन्तरम् प्रयोज्यदृष्टप्रवृत्ति-

(१) पूर्ववत् इत्यत्र मनुष्या पूर्वविषयकत्वबोधनेऽपि सामान्यतोदृष्टमित्यत्र मनुष्योऽभावात् कथं तद्विषयकत्वलाभ इत्याशङ्क्य दृष्टशब्दस्य भावकान्ततया दर्शनपरत्वकल्पनया ज्ञानपरत्वलाभ इत्याह दृष्टं दर्शनमिति ।

(२) स्वस्य सामान्यविशेषस्य लक्षणं व्यावर्त्तकधर्मोऽसाधारणधर्म इति यावत् न दृष्टं स्वलक्षणं यस्य सामान्यविशेषस्य स अदृष्टस्वलक्षणस्ततः कर्मधारय स्वस्य दर्शनं ज्ञानम् । प्रत्यये इन्द्रियजन्यबुद्धिदृष्टिरिव परामर्शादिजन्यो बुद्धिदृष्टिविशेष एवाहुमिति करणत्वेन प्रमाणम् अनुमितस्तु पौरुषेयो बोधः फलं, यद्वात् पुरुषः पश्यामीतिवत् अहुमिनोभित्यादि व्यवहरति । तेन प्रमितिकरणलक्षणस्य विभागप्रकरणे अनुमित्यादिविभागो नासङ्गत इति द्रष्टव्यम् । भाष्यकृतस्तु कारणलिङ्गकानुमानं विलक्षणमेवोक्त्या दृष्टानुमानं पूर्ववत्, कार्यलिङ्गकानुमानं नदोदृष्टिदर्शनात् दृष्टानुमानं शेषवत्, किदिक्रियायां वास्यादेःकरणत्वं गृहीत्वा तत्सामान्यात् रूपादिज्ञानेऽपि यत् सकरणत्वमनुमीयते तत् सामान्यतोदृष्टमित्याहुः ।

(३) अनुमाननिरूपणानन्तरं शब्दनिरूपणे सङ्गतिं दर्शयति प्रयोजकेत्यादि । अयमर्थः शब्दार्थसम्बन्धरूपशक्तिज्ञानमन्तरेण नृत्तशब्दान्नार्थप्रतीतिरित्यतः शब्दार्थयोः संबन्धज्ञानमावश्यकं तज्ज्ञानञ्च प्रथमतो व्यवहार-

हेतुज्ञानानुमानपूर्वकत्वाच्छब्दार्थसम्बन्धग्रहणस्य, स्वार्थसम्बन्ध-
ज्ञानसहकारिणश्च शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वाद् अनुमानपूर्वकत्व-
मित्यनुमानानन्तरं शब्दं लक्षयति आप्तश्रुतिराप्तनचन(१)
नित्वमिति तत्प्राप्तवचनमिति लक्ष्यनिर्देशः परिशिष्टं लक्षणम्
आप्ता प्राप्ता युक्तेति यावत् आप्ता चासौ श्रुति-
चेति आप्तश्रुतिः (२) श्रुतिर्वाक्यजनितं वाक्यार्थज्ञानं

दर्शनादेव भवति । तथाहि दृष्टपुरुषेण प्रयोज्यं मध्यमपुरुषं प्रति गमानवे-
त्यभिहिते तच्छब्दश्रवणानन्तरमेव स तत्र प्रवर्त्तते तथा प्रवर्त्तमानश्च तं दृष्ट्वा
व्युत्पित्तुल्लोकाः अस्य चेष्टा प्रवृत्त्यधीना चेष्टात्वात् मदीयचेष्टावदिति चेष्टा-
हेतुना प्रवृत्तिमनुभावात् अस्य प्रवृत्तिः इष्टसाधनताज्ञानाधीना प्रवृत्तित्वात्
मदीयपाकादिप्रवृत्तिवदिति प्रवृत्तिरूपकार्यलिङ्गेन तज्ज्ञेयभूतमिष्टसाधनता-
ज्ञानं तस्मिन् पुरुषेऽनुमिनोति । तदानोच्चागम्यस्य इष्टसाधनतादिज्ञानसाधन-
स्यानुपस्थितेः तद्वाक्यस्य च उपस्थितेस्तच्छ्रवणस्यैव तज्ज्ञेयत्वं कल्पयति तत्
कल्पयता च तेन तद्वाक्यस्य तादृशार्थसंबन्धित्वमवगम्यते इत्येवंप्रकारेण प्रायः
सर्वेषां शब्दानां तत्तदर्थसम्बन्धित्वज्ञानं व्यवहारदर्शनादेव भवतीत्यतो-
ऽनुमानमेव शब्दसम्बन्धज्ञाने हेतुरित्यतः तत्प्रयोज्यार्थबोधनप्रयोजकरूपै-
ककार्यत्वसङ्गत्वात् अनुमाननिरूपणानन्तरं शब्दनिरूपणमिति ।

(१) आप्तवचनमिति आप्तस्य वचनमाप्तवचनम् आप्तस्य भ्रमप्रमादा-
दिदोषशून्यः “स्वकर्म्मण्यभियुक्तो यो रागद्वेषविवर्जितः । पूजितस्तद्विधैर्ह-
यामाप्तो ज्ञेयः स तादृश” इत्युक्तलक्षणेः, अथवा, “आगमो ह्याप्तवचनं रा-
गद्वेषव्याहिदुः” रित्युक्तेरागमो वेदादिरेवाप्तवचनम् ।

(२) आप्ता युक्ता योग्यतादिमती श्रुतिः शब्दबोधः “आत्मा वा अरे
दृष्टव्यः श्रोतव्यः” इत्यादौ श्रुतातोः शब्दबोधार्थकतोपलब्धेस्तदेवाह
वाक्यजनितमित्यादि । इन्द्रियजन्यबुद्धिहेतरेव शब्दजन्यबुद्धेरेव स्वमते

तच्च (१) स्वतःप्रमाणम् अपौरुषेयवेद्वाक्यजनितत्वेन

प्रमाकरणत्वात् प्रमाणम् फलं तु पौरुषेयो बोधः प्रमा, येन शाब्दबोधि-
त्यनुभवः । “आयुर्वै हत” मित्वादिबहुप्रचारादाप्तवचनशाब्दबोधयोः
सामानाधिकरण्यामिति नाबोध्यता ।

(१) तच्च वाक्यजनितं वाक्यार्थज्ञानञ्च स्वतःप्रमाणं स्वप्नाहकसामग्री-
प्राप्त्यप्रमाण्यकम् । तथाहि । स्वप्नसामग्रीभ्यो जायमानं ज्ञानं स्वविषयघटा
दिमिव स्वात्मानमप्येकदैव विषयीकरोति तथा च अयं घट इति घटज्ञानं,
घटमहं जानामीति च घटज्ञानविषयकमात्मधर्मिकमपि ज्ञानमेकदैव
भवतीत्यङ्गीकार्यम् अन्यथा घटज्ञाने जाते तदुत्तरमनुव्यवसायवत् घटज्ञाना-
भावरूपविपर्ययज्ञानं घटमहं जानामि न वेति संशयो वा भवितुमर्हति
तत्प्रतिबन्धकस्य पूर्वमसत्त्वात् । तथा हि, सति हि आत्मधर्मिकघटज्ञान-
विषयकज्ञाने घटज्ञानाभावगोचरो विपर्ययः, संशयो वानोदेति, न्यायमते च
तत्र घटज्ञानमात्रसत्त्वेऽपि तद्विषयकस्यात्मधर्मिकज्ञानस्य पूर्वमसत्त्वेन कथं
तत् प्रतिरुध्येत । नचाभावबुद्धौ प्रतियोगिज्ञानसामग्र्या अपि प्रतिबन्ध-
कत्वस्वीकारेण तदानीं घटज्ञानाभावप्रतियोगिनो घटज्ञानविषयज्ञानस्य
सामग्र्यास्तत्प्रतियोगिकतात्कालिकसमवायादेः सत्त्वाच्च घटाभावपक्ष इति
वाच्यम् अन्यत्र अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पनेऽपि
ज्ञानाभावबुद्धौ तथाकल्पने घटाभावप्रत्यक्षस्य घटमहं न जानामीत्यनुभवात्मा
कस्य कदाप्यनुत्पत्तेः अभावबुद्धौ प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुतया घटाभावपक्षे
अननीये तत्पूर्वं घटज्ञानरूपप्रतियोगिज्ञानस्वावश्यकत्वात् सति च
तस्मिन् तत्प्रतियोगिकतात्कालिकसमवायरूपघटज्ञानसामग्र्याः सत्त्वेन
तथा प्रतिरुद्धत्वात् । सांख्यादिनवे तु घटमहं न जानामीत्यादौ घटवि-
षयकज्ञानरूपम् अवस्थापदवाच्यं पदार्थान्तरं वेदान्नादिवत् स्वीक्रि-
यते इति न तत्र घटज्ञानस्य हेतुतेति न काचिदनुपपत्तिः । न च सांख्या

सकल (१) दोषाशङ्काविनिर्मुक्तत्वेन युक्तं भवति एवं

दिनये षट्ज्ञानं षट्ज्ञानप्रकारमात्मधर्मिकं ज्ञानञ्चैकदैव भवतीति यदुच्यते तत्र सङ्गच्छते षटमहं जानामीत्यनुभवात्मकबुद्धेर्विविष्टवैशिष्ट्यावगाहितया तत्र च विशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशेषणज्ञानस्य हेतुतया तस्य पूर्वं सत्त्व-भावश्यकं तस्य च प्रकृतेऽसत्तादिति वाच्यं विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं प्रति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशेषणज्ञानस्यान्यत्वं हेतुत्वेऽपि ज्ञानविविष्टवै-शिष्ट्यावगाहिज्ञानस्थले नैयायिकैरपि तस्य त्याज्यत्वात् अन्यथा तन्मतेऽपि अनुव्यवसायात् पूर्वं व्यवसायरूपषट्ज्ञानसत्त्वेऽपि षटविषयकत्वप्रकारकज्ञानविशेषकज्ञानरूपस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशेषणज्ञानस्यासत्त्वे न कथङ्कारं व्यवसायात् परमेवानुव्यवसायः स्यात् । वस्तुतः विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानमिव विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने विशेषणतावच्छेदकज्ञानमेव हेतुस्तच्च सांख्यादिभतेऽपि सम्भवति निर्विकल्पकस्थानीयस्यालोचनात्मकस्य षट्ज्ञानस्य व्यवसायात्मकज्ञानात् पूर्वं सत्त्वात् ततश्च विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं सम्भव-इत्यास्तां विस्तरः । एवञ्च षटादिज्ञाने यथा स्वविषयकत्वं तथा तद्वतप्रामाण्यविषयकत्वमपि सेत्स्यति तथाच ज्ञानप्राप्तिकया सामग्र्यैव तद्वतं प्रामाण्यमपि अस्ति प्रतिबन्धके प्राङ्गिष्यते । प्रामाण्यञ्च तद्वति तत्प्रकारकत्वमिति ज्ञानस्य सर्वत्र स्वतः प्रामाण्यकत्वे स्थिते वाक्यजनितज्ञानमपि ज्ञानत्वसाभ्यात् तथैव भविष्यतीति भावः ।

(१) ननु स्वगतप्रामाण्यं प्रमात्मकज्ञानेनैव गृह्यते न तु भ्रमात्मकेनापि तथा च भ्रमात्मकज्ञाने धर्म्मिणि प्रामाण्यज्ञाने भ्रमहेतुभूतदोषस्यैव प्रतिबन्धकतायाः कल्पनीयतया वाक्यजनितज्ञानेऽपि कदाचित् दोषादिना प्रतिबन्धेन न प्रामाण्यपङ्क्तः स्यादित्याशङ्क्य प्रकृतवाक्यजनितज्ञानस्य वेदाधीनतया वेदस्य चापौरुषेयतया दोषादिराहित्येन तज्जनितज्ञाने दोषहेतोरभावात् न प्रामाण्यज्ञाने प्रतिबन्धकत्वमित्याह सकलदोषेत्यादि । भ्रमप्रमादादिदोषो

वेदमूल (१) सृतीतिहासपुराणवाक्यजनितमपि ज्ञानं युक्तम्
आदिविदुषश्च कपिलस्य कल्पादौ कल्पान्तराधीतश्रुतिस्मरण
सम्भवः सुप्तबुद्धस्येव पूर्वदुरवगतानामर्थानामपरेद्युः ।
तथा चावद्यजैगीष्यसंवादे भगवान् जैगीष्यो दशम-
हाकल्पवर्त्तिजन्मस्मरणमात्मन उवाच “दशसु महाकल्पेषु
विपरिवर्त्तमानेन मये” त्यादिना ग्रन्थसन्दर्भेण । आप्तग्रह-
णेन चायुक्ताः शाक्य (२) भिक्षुनिर्ग्रन्थकसंसारमोचकादी-
नामागमाभासा निराकृताः भवन्ति । अयुक्तत्वस्यैतेषां
विगानात् छिन्नमूलत्वात् प्रमाणविरुद्धार्थाभिधानात्
कैचिदेव च श्लेष्मादिभिः पुरुषापसदैः पशुप्रायैः
परिग्रहाद्बोध्यम् । तुशब्देना (३) सुमानाद्यवच्छिनन्ति

हि पुरुषधर्मः पुरुषवचने च तत्सर्वेऽपि अपौरुषेये वेदे तस्याभावात् न
प्रतिबन्धकसम्भवः । युक्तत्वं बाधराहित्यं तत्र हेतुः दोषादिनिर्मुक्तत्वं
तत्रापि हेतुरपौरुषेयवेदजनितत्वमित्युत्तरोत्तरहेतुत्वकथनाय तथा निर्देशः ।

(१) ननु वेदवाक्यजनितज्ञानस्य प्रामाण्येऽपि सृष्ट्यादिकर्तृसृष्ट्यादिवा
क्यजनितज्ञानस्य कथं प्रामाण्यमित्याशङ्क्य तेषामपि वेदसमानार्थकवाक्यप्र-
योक्तृत्वात् तद्वाक्येन च सूचीभूतमागमवाक्यमनुभाय तत्राप्रामाण्यमभ्युपेयमि-
त्याह वेदमूलेत्यादि ।

(२) शाक्यादयो बौद्धभेदाः निर्पण्यकाः सुक्तकच्छाविवसना दिगम्बरा
आर्हता इत्यर्थः ।

(३) शब्दश्रवणादनन्तरं वाक्यार्थबोधः सार्वजनानुभविकः स च बोधः
अनुमित्वत्तक एवेति काष्ठादाः, भिन्न एवेति नैयायिकादयः । तत्र अनुमि-

वाक्यार्थो (१) हि प्रमेयो न तु तद्वर्त्मो वाक्यं येन तत्र लिङ्गं भवेत् । न च वाक्यं वाक्यार्थं (२) बोधयत्सम्बन्धग्रहणमपेक्षते अभिनव (३) कविविरचितस्य वाक्यस्यादृष्टपूर्वाननुभूतचर-
वाक्यार्थबोधकत्वादिति ।

तिभिन्नत्वं व्यवस्थापयति तु शब्देनेत्यादिना । अयमर्थः वाक्यज्ञानाधीनो वाक्यार्थबोधो नानुमित्वात्मकः, अनुमितिहेतुभूतस्य लिङ्गपरामर्शादिकारणस्याभावेऽपि तदुदयादिति ।

(१) ननु वाक्यस्यैव लिङ्गत्वसम्भवेन तद्वैतकं वाक्यार्थज्ञानमनुमित्वात्मकमेव भविष्यतीत्याशङ्क्य वाक्यस्य अतद्वर्त्मत्वेन तद्विङ्गत्वं निरस्यति वाक्यार्थो हीत्यादि । अयमाशयः यदि वाक्यं शब्दार्थस्य धर्मः स्यात् स्याच्च धर्मस्य धर्मिणोऽविनाभावात् तद्विङ्गपरामर्शादिनाऽनुमानम् न च तथेति ।

(२) ननु धर्मत्वं लिङ्गत्वे न तन्त्वं विलक्षणमेवोक्तत्वादेर्दृष्टेरधर्मत्वेऽपि तद्विङ्गत्वदर्शनात् किन्तु तदुपाहृतमेव तद्विङ्गत्वे हेतुरित्युपेयमित्याशङ्क्य बोधहेतुत्वस्य तद्विङ्गत्वतन्मत्वे चक्षुरादीनामपि विषयलिङ्गत्वापत्तिः किन्तु तद्व्याप्यत्वमेव तद्विङ्गत्वे तन्त्वं प्रकृते च तस्मास्तीत्याह व्याक्यार्थं बोधयदपीति । संबन्धग्रहणं व्याप्तिरूपसम्बन्धज्ञानं पक्षधर्मताज्ञानं वा यथानुसृतसम्बन्धज्ञानपरत्वे वाक्यार्थबोधे शब्दार्थसम्बन्धरूपशक्तिज्ञानस्यापेक्षिततया व्याघातापत्तेः । एवञ्च वाक्यधर्मिकव्याप्तिज्ञानाभावेऽपि शाब्दबोधस्योदयात् न तदपेक्षानियम इति भावः ।

(३) ननु वाक्यश्रवणस्य हेतोरुभयसम्मततया तद्वर्त्मिकव्याप्तिज्ञानभात्वमधिकं कल्प्यते कल्प्यते च तस्मिन् आदौ वाक्यश्रवणम्, अनन्तरं वाक्यधर्मिका र्थव्याप्तिज्ञानादिस्ततो बोध इति क्षणद्वयादिविलम्बे का क्षतिरित्याशङ्क्य प्रसिद्धे हेतौ एव व्याप्तिर्चाह्या नाप्रसिद्धे, साध्यस्याप्रसिद्धस्यापि कचित्साधनसम्भवेऽपि साधनाप्रसिद्धौ अनुमितेः क्वाप्यदर्शनात् तथा च अभिनवकाव्ये-

एवं प्रमाणसामान्यकक्षेषु तद्विषयकप्रमाणेषु च सत्सु यानि
प्रमाणान्तराण्युपमानादीन्व्युत्प्रेक्षन्ते प्रतिवादिभिरन्यनुक्तकक्ष-
ेषु प्रमाणेषु असमर्थवन्ति । तथाहि उपमानं (१) तावत् यथागौस-
या गवय इति वाक्यं तद्व्यभिचार्यं श्रीरागमएव (२) । योऽप्यर्थः (३)
गवयशब्दो गोसदृशस्य वाचक इति प्रत्ययः सोऽप्यनुमानमेव, यो हि

कदाच्यस्यते च कक्षकारमभिनववाक्यार्थव्याप्तिपक्षः सत्त्ववतीत्याह अभिनवे-
त्यादि । सिद्धान्ते तु तत्तादाववान्तरपदजन्यपदार्थस्युक्तिः पश्चात् विशिष्टबोधः ।

(१) कोमादौ सतस्य गवयशब्दस्यार्थं दुर्भुक्षं प्रति यत् आप्तस्य
गोसदृशो गवयश्चतुर्दशवाक्यं तदेव उपमितौ करणमित्युपमानप्रामाण्य-
वादिभिर्नैयायिकादिभिरङ्गीक्रियते । तद्व्युत्पत्तौ च तद्वाक्यं कृत्वा गोस-
दृशपदार्थः गवयशब्दार्थ इति वाक्यार्थोऽवसीयते । पश्चाच्च तेनैव कदाचित्
वनममनादिना गोसदृशे अट्टचरे पशुविशेषे दृष्टे तद्वद्वेनोपेन प्राप्नोपदे-
शवाक्यं स्मर्यते । अतएव च तेन वाक्येन तदर्थानुसृतिद्वारा दृष्टे अट्टचर पि-
च्छे गोसदृशे गवयपदवाच्यताऽवसीयते इति तद्वाच्यतावगमएव उपमितिरिति
तत्प्रमाणञ्च उपदेशवाक्यमिति स्थिते अतएवाक्यजनितया बुद्धेः शाब्दबो-
धत्वौचित्येन कृत्प्रमाणभावेनैव शब्देन तदुपपत्तौ नोपपत्तानस्य प्रमाणान्तर-
त्वमित्याह उपमानं तावदित्यादि ।

(२) आगम आगमजन्यबोधः शाब्दबोध इत्यर्थः । तेन न प्रिया सङ्ग-
सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः । अतएवोपदेशवाक्येन जनितया बुद्धेः शाब्द-
त्वौचित्यात्तथाकल्पनमिति भावः ।

(३) ननु श्रुतात् अतएवोपदेशेन क्वात् गोसदृशे गवयशब्दवाच्यताव-
गमेऽपि शाब्दबुद्धौ शब्दोपस्थितानामेव भाननियमेन गवयशब्दादेश शब्दे-
नानुपस्थितेः गवयशब्दस्य गोसदृशवाचकताया अनवगमात् तदर्थमेव उपमा-
नस्य प्रमाणान्तरत्वेत्याशङ्क्य अनुमानेनैव तत्त्विकं मनर्थयते योऽप्यर्थमित्यादि ।

शब्दो यत्र दृष्टैः प्रयुज्यते सोऽसति दृष्टान्तरे तस्य वाचको
 गोशब्दो गोत्वे यथा, प्रयुज्यते चैवं गवयशब्दो गोसदृशे इति
 तस्यैव वाचक इति ज्ञानमनुमानमेव । यत्तु गवयस्य चक्षुः-
 सन्निकृष्टस्य गोसादृश्यज्ञानं तत् (१) प्रत्यक्षम् । अतएव सार्व-
 माण्यायां गवि (२) गवयसादृश्यज्ञानं प्रत्यक्षम् न स्यान्न्यत् (३)

गवयशब्दः गोसदृशवाचकः दृष्टैस्तत्त्वार्थे प्रयुज्यमानत्वात् यः शब्दोद्वेग्यत्वार्थे
 प्रयुज्यते स तदर्थवाचकः गोत्वविशिष्टे प्रयुक्तगोशब्दवदित्यनुमानमेव स
 प्रत्यय इति भावः ।

(१) उपदेशमन्तरेणापि इन्द्रियसन्निकृष्टे गवये यत् गोसादृश्यज्ञानं
 तदेव उपमिति रिति मतं यत्त्वित्यादिनाशङ्क्य सामाधत्ते तदिति । अयमर्थः
 गवये चक्षुःसन्निकर्षे गवयगतं लोमलाङ्गूलाद्यपि चक्षुःसन्निकृष्टमेव सति
 च तत्र चक्षुःसन्निकर्षे गवयगतरूपादेरिव तस्यापि तदानीं पङ्कसम्भवात्
 न तदर्थं प्रमाणात्तरकल्पनावश्यकता । न च लोमलाङ्गूलादिपङ्कशेऽपि गोस-
 दृशलोमलाङ्गूलादिपङ्कशर्थं तदावश्यकमिति वाच्यम् इदं रजतमित्यादौ
 रजतत्वांशे क्षरणवत् गोसादृश्यांशे क्षरणसंभवेन तदंशे सुरभि चन्दनमित्या-
 दिवदलौकिकत्वस्य स्वीकारे क्षत्यभावात् ।

(२) सार्वमाण्यायां गवि गवयसादृश्यज्ञानमित्युक्तिर्नोपमानस्य फलकधनार्थं
 प्रसिद्धस्यैवोपमानत्वनियमेन संयोगस्य द्विष्टत्वेऽपि अनुयोगिन्याधारताप्रतीति-
 वत् सादृश्यसोभयनिष्ठत्वेऽपि अनुयोगिन्येव सादृश्यप्रतीतेस्तस्यैवोपमेयत्वनिय-
 मेन च गवये एव गोसादृश्यज्ञानस्यैव फलतौचित्यात् किन्तु धर्मिणोऽसन्निक-
 र्षस्यले क्षरणादिना उपनीतस्य तस्य यथा भानमेवं धर्मिणापि भोगतला-
 ङ्गूलादेरसन्निकर्षेऽपि क्षरणादिना उपनीतस्य भानं शक्यसंपादमित्येव
 दर्शयितुमिति द्रष्टव्यम् ।

(३) ननु गोसादृश्यं यदि कचिदनुभूतं तदा कार्येण अनुभूतन्तु
 भोगतलोमलाङ्गूलादिकमिति कुतस्तत्सादृश्यक्षरणमित्याशङ्क्य साधारणस्य

नवि सादृश्यमन्वञ्च गवये, भूयोऽवयवसामान्ययोगो हि जात्यन्तरवर्त्ती (१) जात्यन्तरे सादृश्यमुच्यते सामान्ययोगश्चैकः स चेन्नवये प्रत्यक्षो गव्यपि तथेति नोपमानस्य प्रमेयान्तरमस्ति यत्र प्रमाणमुपमानं भवेदिति न प्रमाणान्तरमुपमानम् ।

एवमर्थापत्तिरपि न प्रमाणान्तरं तथाहि जीवतश्चैतस्य गृहाभावदर्शनेन वह्निर्भावस्यादृष्टस्य कल्पनमर्थापत्तिरभिमता दृष्टानां साध्यनुमानमेव । यदा खलु व्यापकः (२) सन्नेकत्र नास्ति तदान्यत्रास्ति यदा व्यापकएकत्रास्ति तदान्यत्र नास्तीति सुकरः स्वशरीरे एव व्याप्तिग्रहः । तथाच सतो गृहाभावदर्शनेन लिङ्गेन वह्निर्भावदर्शनमनुमानमेव । न च चैतस्य (३) क्वचित्सत्त्वेन गृहाभावः

भूयोऽवयवयोगस्यैव सादृश्यपदार्थतया गोगतलोमलाङ्गूलादिज्ञानेनैव तज्ज्ञाननिष्पत्तिरित्याह न ह्यन्यदित्यादिना ।

(१) भूयोऽवयवयोगमात्रस्य सादृश्यपदार्थत्वे गोसदृशो गौरित्वपि स्यादित्याद्यङ्ग तद्भिन्नत्वे सतीति निवेशनीयत्वात् न तथात्वापत्तिरित्याह जात्यन्तरवर्त्तीत्यादि तथाच स्वभेदसमानाधिकरणसाधारणानेकधर्मयोगः सादृश्यमिति फलितम् ।

(२) व्यापकस्य देशविशेषेऽस्थितावपि देशान्तरे सत्त्वमवगम्यते इत्याह व्यापकः सन्नित्यादि सन् सत्त्वाश्रयः, व्यापकः सत्त्वव्यापकः, तथाच सन् चैतवो वह्निरस्ति गृहेऽसत्त्वात् गृहेऽस्थितस्वशरीरवदित्यनुमानादेवार्थापत्तिविषयसिद्धिरिति भावः ।

(३) सत्त्वाश्रयस्य सतः पक्षीकरणात् सत्त्वासत्त्वयोश्च विरोधितया

शब्दोऽपक्रोतुं येनासिद्धोऽगृहाभावोवहिर्भावे न हेतुः स्यात् ।
 न च गृहाभावेन (१) वा सत्त्वमपक्रूयते येन सत्त्वमेवासुपपद्यमान-
 मात्मानं न वहिरवस्थापयेत् तथाहि (२) चैतस्य गृहासत्त्वेन
 सत्त्वमालं वा विरुध्यते, गृहसत्त्वं वं । न तावद्यत् कचन सत्त्व-
 स्यासि विरोधो गृहासत्त्वेन, भिन्नविषयत्वात् । देशसामान्येन
 (३) गृहविशेषाच्चेष्टोऽपि पाक्षिक इति सामानविषयकतया वि-
 रोध इति चेन्न (४) प्रमाणाभिहितस्य गृहेऽसत्त्वस्य पाक्षिकतया
 सांशयिकेन गृहसत्त्वेन प्रतिक्षेपायोगात् ।

सत्त्वप्रतिबद्धः कथं गृहेऽसत्त्वरूपो हेतुस्तिष्ठेत् तथाच स्वरूपासिद्धहेतुना
 कथं वहिःसत्त्वरूपसाध्यसिद्धिरिति आशङ्क्य समाधत्ते न च चैतस्येत्यादिना ।
 गृहाभावः गृहासत्त्वम्, वहिर्भावे, वहिःसत्त्वसाधने ।

(१) ननु गृहेऽसत्त्ववतः कथं सत्त्वान्वयता सत्त्वासत्त्वयोर्विरोधित्वात्त-
 था चाश्रयासिद्धिरित्याशङ्क्य समाधत्ते न च गृहाभावेनेति गृहासत्त्वेनेत्यर्थः ।

(२) गृहासत्त्वस्य गृहसत्त्वं प्रत्येव विरोधिता न तु सत्त्वसामान्यं
 प्रतीति संमर्थयितुं विकल्पयति तथाहि चैतस्येति ।

(३) ननु सत्त्वमात्रयसामान्यमाक्षिपत् देशसामान्यमेवाक्षिपति देश-
 सामान्यमाक्षिपता च तेन तन्माध्यवर्त्तिनो गृहरूपदेशस्यापि समाक्षेपात् गृह-
 स्यापि पाक्षिकसत्त्वलाभेन तेन सह गृहासत्त्वस्य विरोधित्वात् पुनः स्वरू-
 पासिद्धिरित्याशङ्कते देशसामान्येनेति आक्षिप्यमाणेनेत्यादिस्तथाच सामान्य-
 देशाक्षेपेणैव विशेषदेशस्याप्याक्षेप इति भावः ।

(४) परिहरति नेति पाक्षिकतया । पक्षे प्राप्ततया सांशयिकेन संशय-
 मापक्षेन सामान्यविषयं सत्त्ववाक्यं “गृहविषयं न नेति” संशय नात्र लब्धेन-
 गृहसत्त्वेन प्रतिक्षेपायोगात् तस्य दुर्व्यक्ततया प्रतिबन्धकत्वानौचित्यात् ।

नापि प्रमाण(१) निश्चितोऽऽभावः पाक्षिकमस्य ऽऽहसत्त्वं
प्रतिक्षिपन् सत्त्वमात्रमपि प्रतिक्षेप्तुं, सांशयिकत्वं वापनेतुमर्ह-
तीति युक्तं(२) ऽऽह्रावच्छिन्नेन चैत्राभावेन ऽऽहसत्त्वं विरुद्धत्वात्
प्रतिक्षिप्यते नतु सत्त्वमात्रं तस्य तत्त्वोदासीन्यात् ।

तस्मात् (३) ऽऽह्राभावेन लिङ्गेन सिद्धेन सतो षड्भिर्भावो-
ऽनुमीयत इति युक्तम् । एतेन (४) विरुद्धयोः प्रमाणयोर्वि-
षयव्यवस्थया अविरोधापादनमर्थापत्तेर्विषयइति पराक्षम्
अवच्छिन्नामवच्छिन्नयो (५) विरोधाभावात् । उदाहर-
णान्तराणि चार्थापत्तेरेवमेवानुमानेऽन्तर्भावनीयानीति ।

(१) प्रमाणनिश्चितस्य प्रात्यक्षिकस्य ऽऽह्रासत्त्वस्य ऽऽहसत्त्वं प्रत्येव प्रतिव-
ञ्चकत्वं न तु सत्त्वसामान्यं प्रतीति व्यवस्थापयन्नाह नापि प्रमाथेति । अस्य
चैत्रस्य, प्रतिक्षिपन् प्रतिवञ्चन् प्रतिक्षेप्तुं प्रतिरोधुमर्हतीत्यपेक्षान्वयः । सांश-
यिकत्वं संशयमापन्नत्वम् एतस्यच सत्त्वमात्रस्येत्यादिः । अपनेतुमपसरयितुम् ।

(२) विषयविशेषे एव विरोधित्वमित्युपसंहरति युक्तमित्यादिना ।

(३) एतावता प्रवञ्चेन व्यवस्थापितमर्थं निगमयन्नाह तस्मादिति ।

(४) ऽऽह्रासत्त्वप्रमाणं प्रत्यक्षं, सत्त्वसामान्यप्रमाणमनुमानमेतयोर्विषय-
विशेषे व्यवस्थापनेनाविरोधापादनम् समाधानमित्येवार्थापत्तेः फलं तत्
निरस्यति एतेनेति वक्ष्यमाणहेतुनेत्यर्थः पराक्षसिद्ध्यपेक्षास्त्वान्वयः ।

(५) विरोधाभावे हेतुं वदन् निरसनहेतुं द्योतयति अवच्छिन्नेत्यादि
ऽऽह्रावच्छिन्नसत्त्वं प्रत्यक्षविषयः ऽऽह्रावच्छिन्नसत्त्वमनुमानविषय इत्ये-
कविषयत्वाभावेन-विरोधाभावात् विरोधस्यैव तत्त्वावज्ञावात् अर्थापत्त्या
किं समाधास्यते इति भावः ।

तस्मान्मातुमानात् प्रमाणान्तरमर्थापत्तिरिति सिद्धम् ।

एवमभावोऽपि (१) प्रत्यक्षमेव नहि भूतलस्य परिणामविशेषात् कैवल्यलक्षणात् अन्यो घटाभावो नाम, प्रतिक्षणपरिणामिनो (२) हि सर्व एव भावाः ऋते चितिशक्तेः । स च परिणामभेद ऐन्द्रियिकइति नास्ति प्रत्यक्षाद्यनवरुद्धो विषयो यत्राभावाद्धयं प्रमाणान्तरमभ्युपेयमिति ।

सम्भवस्तु यथा स्वार्थां द्रोणाढकप्रस्थाद्यवगमः स चातुमानमेव

(१) भीमांसकैरभावज्ञाने “यद्यत्र घटः स्यात् तदा घटवत्तवेदमुपलब्धे-
नेत्वेवं”रूपायाः योग्यप्रतियोग्यनुपलब्धेः कारणताङ्गोक्रियते तदपाक-
रोति एवमभावोऽपीति । अयमाशयः अभावोनाम यदि वस्तुनरं स्यात्
स्याच्च तदा तदवबोधाय योग्यनुपलब्धेर्हेतुत्वं तदेव नास्ति तस्य अधिकर-
णकैवल्यरूपत्वात् तथा च भूतलादिदेशप्रत्यक्षसाधने समवहिते भूतलं
यदा नृह्यते तदा तद्वतरूपाद्यन्यान्यधर्मैरेव घटाद्यनुपरक्ततारूपकैव-
ल्यमपि प्रत्यक्षेणैव ग्रहीष्यते किमभावपदार्थकल्पनयां तद्ज्ञानार्थं वा योग्या-
नुपलब्धिकल्पनया ।

(२) नन्वभावस्य अधिकरणकैवल्यरूपधर्मात्मकत्वे प्रतियोगिसत्ताकाळे-
ऽपि तद्वतीतिः स्यादित्यशङ्क्य प्रतियोगिसत्ताकाळे तद्वर्त्मस्थापायाच्च तद्व-
तीतिरिभ्याशयेन वस्तुनः प्रतिक्षणमन्यन्यरूपपरिणामं साधयति प्रतिक्षण-
परिणामिन इति । तथाच चेतनभिन्नाः पदार्थाः प्रतिक्षणविभिन्नपरि-
णामरूपकार्यवन्तः चेतनभिन्नभावत्वात् नैषवत् प्रभावहेत्यनुमानादेव तत्-
सिद्धिः । अभावस्य प्रतियोग्यनुपरक्ततारूपकैवल्यात्मकाधिकरणधर्मत्वाभ्युप-
गमेऽपि तादृशधर्मे एव प्रतियोगितादीनां निरूपकतादिसम्भवेन भूतले घटो
नास्तीत्यादिप्रतीते-नापलापपत्तिरित्यधिकरणस्वरूपाभाववादिमतनिष्कर्षः ।

स्यारीत्वं (१) हि द्रोण्याद्यविनाभूतं प्रतीतं स्यात्त्री द्रोण्यादि-
सत्त्वमवगमयतीति ।

यच्चानिर्दिष्टप्रवक्तृकं प्रवादपारम्पर्यमात्रम् “इति होचु-
र्दृष्ट्वा” इत्येतिच्छं यथा इह वटे यक्षः प्रतिवसतीति,
न तत् प्रमाणम् अनिर्दिष्टप्रवक्तृकत्वेन सांशयिकत्वात्
आप्तप्रवक्तृकत्वनिश्चये त्वागम इत्युपपन्नं त्रिविधम् प्रमा-
णमिति ॥ ५ ॥

एवन्तावद्व्यक्ताव्यक्तलक्षणप्रमेयसिद्ध्यर्थं प्रमाणानि लक्षि-
तानि । तत्र व्यक्तं पृथिव्यादि, स्वरूपतः घटपटोपललोटाद्यत्मना
पांशुलपादको हलिकोऽपि (२) प्रत्यक्षतः प्रतिपद्यते, पूर्व-
वता चानुमानेन धूमादिदर्शनात् वज्रादीति तद्व्युत्पादनाय
मन्दप्रयोजनं शास्त्रमिति दुरधिगममनेन व्युत्पादनीयम् ।
तत्र यत् प्रमाणं यत्र समर्थं तद् उक्तलक्षणेभ्यः प्रमाणेभ्यो
निष्कृत्य दर्शयति ।

सामान्यतस्तु दृष्टादतीन्द्रियाणां प्रतीतिरनुमानात् ।
तस्मादपि चासिद्धं परोक्षमाप्तागमात् सिद्धम् ॥६॥

(१) स्यारीत्वं स्यारीपरिमाणं महापरिमाणे स्यान्नरपरिमाणसमा-
वेशोऽनुभवसिद्धः तथा च स्यारीपरिमाणं द्रोण्यादिपरिमाणव्यापकमिति
व्यापकस्थित्या व्याप्यस्थितेरावश्यत्वेनानुमानेनैव तस्य गतार्थतत्त्वार्थः ।

(२) पांशुलपादकः धूलिधूसरितचरणः हलिकः हलवाही तदुपहृष्टं
व्यक्तिमालनेद्यताप्रतिपादनार्थम् ।

(५)

तुल्यः प्रत्यक्षपूर्ववद्वा विधिनष्टि । सामान्यतोद्घादनु-
मानादध्यवसाया (१) दत्तीन्द्रियाणां प्रधानपुरुषादीनाम् (२)

(१) स्वमते बुद्धिरतिरूपाध्यवसाय एवानुमितिकरणसक्तं नदुहरोधा-
दाह्याध्यवसायादिति ।

(२) पुरुषादीनामित्यादिपदेन पञ्चतन्मात्रेन्द्रियाहङ्कारमहत्तत्त्वानां
ग्रहणम् तत्त्वानुमानप्रयोगश्चेत्यम् स्थूलभूतानि सूक्ष्मविशेषगुणवद्द्रव्योपा-
दानकानि स्थूलत्वात् घटपटवदिति स्थूलत्वञ्च बाह्येन्द्रियमाह्यगुणकत्वम्
तेन ज्ञेयं न स्वरूपासिद्धिः । इत्यनुमानेन पञ्चतन्मात्रसिद्धिः । अत्र कार-
णगुणकस्यैव कार्यगुणोत्पत्तेश्चाधिकं विना सर्वत्र प्रवृत्तिरेवाहुकृतर्कः ।
“तस्मिंस्तस्मिंश्च तन्मात्रास्तेन तन्मात्रता सूत्रा । न ज्ञाना नापि घोरान्ते न
मूढाश्चाविशेषिणः” इति विष्णुपुराणादिनातेषु तेषुभूतेषु शब्दादितन्मात्रा-
स्तिष्ठन्तीत्यतो धर्मधर्मभेदाद् द्रव्याण्यपि तन्मात्राण्युक्तानि । एवं स्थूल-
भूतैः पञ्चतन्मा त्वानुमानम् । ज्ञानं सकारणकं क्रियात्वात् विदावदित्यनेने-
न्द्रियानुमानम् । तन्मात्रेन्द्रियाण्यभिमानवद्द्रव्योपादानकानि अभिमान-
कार्यद्रव्यत्वात् यज्ञैवं तज्ञैवं यथा पुरुषादि इत्यहङ्कारानुमानम् । अहङ्कार-
श्चाभिमानवृत्तिकमन्तरकरणं द्रव्यमेव द्रव्यस्यैव द्रव्योपादनकत्वनिवभात् ।
अहङ्कारद्रव्यं निश्चयवृत्तिमद्द्रव्योपादनकं निश्चयवृत्तिकार्यद्रव्यत्वात् यज्ञैवं
तज्ञैवं यथा पुरुषादि । सर्वे हि लोकः प्रथमं पदार्थं निश्चित्य पश्चादभि-
मन्यते “इदं मया कर्तव्यमिति” तत्र ह्यन्योर्भिन्नयाभिमानयोः कार्यकारणभा-
वदर्शनात् तद्विशिष्टयोरपि कार्यकारणभावोऽभ्युपेयते । इत्यहङ्कारेण बुद्धि-
तत्त्वानुमानम् । सुखदुःखमोहधर्मिणी बुद्धिः सुखदुःखमोहधर्मकद्रव्योपादनकं
कार्यत्वे सति सुखदुःखमोहात्मकत्वात् कान्तादिवदित्यनुमाने कारणगुणानु-
सारेणैव कार्यगुणौचित्यमेवानुकृतर्कः । एवं बुद्धितत्त्वेन प्रकृत्यनुमानम् ।

प्रतीतिः प्रतिपत्तिश्चितिच्छायापत्तिः (१) बुद्धेरध्यवसायः से-
त्वर्यः । उपलक्षणस्यैतत् शेषवत् (२) इत्यपि द्रष्टव्यम् ।
तत् किं सर्वेष्वतीन्द्रियेषु सामान्यतोदृष्टमेव प्रवर्तते तथाच यत्र
तस्मात्सि सहसाद्यारम्भकमे स्वर्गापूर्वदेवतादौ च तेषामभावः
प्राप्तइत्यत आह तस्मादपीति तस्मादपीत्येतावतैव सिद्धे चकारेण
शेषवत् इत्यपि समुच्चितमिति ॥ ६ ॥

स्वादेतत् । यथा गगनकुसुमकूर्मरोमशशवियाणादिषु
प्रत्यक्षमप्रवर्तमानं तदभावमवगमयति एवं प्रधानादिष्वपि, तत्
कथं तेषां सामान्यतोदृष्टादिभ्यः सिद्धिरित्यत आह ।

सहसादिकं परार्थं (स्वेतरस्य भोगापवर्गफलकम्) संभूय कारित्वात् सहसा-
दिवत् । इति पुरुषानुमानम् । इतरसहकारेणार्थक्रियाकारित्वं संभूयका-
रित्वम् । पुरुषस्तु विषयप्रकाशनरूपायां स्वार्थक्रियायां नापरमपेक्षने इति
न व्यभिचारः ।

(१) अध्यवसायात् प्रतीतिरूपमाध्यवसायः कथं स्वादित्वाद्यङ्ग तयोर्भे-
ददर्शनाय प्रतीतेः चित्तिच्छायापत्तिरूपत्वमाह चित्तिच्छायापत्तिरिति तस्मा-
दात्मप्रापत्तिरित्यर्थः । बुद्धेर्योऽध्यवसायः स इह चित्तेच्छायापत्तिरेकव्यापत्ति
रूपप्रतीतिरित्यर्थः ।

(२) शेषवत् इति, यथा गन्धवत्त्वस्य दृष्टिबीतरभेदसाधकत्वम् तथा
ज्ञानकरत्वादेरपि इन्द्रियेतरभेदसाधकत्वम् तच्च व्यतिरेकव्याप्तैरेव प्राशुप-
दर्शितरोत्थावसेयम् ।

अतिदूरात् सामीप्यादिन्द्रियघातात्मनोऽनवस्थानात् ।
सौक्ष्म्यादयवधानादभिभवात् समानाभिहाराच्च ॥७॥

अनुपलब्धिरिति वक्ष्यमाणं सिंहावलोकितन्यायेनानुप-
पन्ननीयम् यथा उत्पत्तम् विवर्तितं पतञ्जली अतिदूरतया सन्नपि
प्रत्यक्षेण नोपलभ्यते, सामीप्यादित्यत्राप्यतिरनुवर्त्तनीयः यथा
लोचनस्थमप्यनमतिस्वामीप्यान् दृश्यते, इन्द्रियघातोऽप्यव-
धिरत्वादिः । मनोऽनवस्थानात् यथा कामाद्युपहतमनाः स्त्रीता-
लोकमध्यवर्त्तितमिन्द्रियसन्निष्टमप्यर्थं न पश्यति । सौक्ष्म्यात्
(१) यथा इन्द्रियसन्निष्टं परमाण्वादि प्रणिहितमना अपि
न पश्यति । व्यवधानात् कुड्यादिव्यवहितं राजदारादि न
पश्यति । अभिभवात् यथा ग्रहनि सौरीभिर्भाभिरभिभूतं
ग्रहनक्षत्रमण्डलं न पश्यति । समानाभिहारात् (२) यथा
तोयदविमुक्तानुदविन्दून् जलाग्रे न पश्यति । चकारोऽनुक्त-
समुच्चयार्थः तेनानुङ्गवोऽपि संगृहीतः तद्यथा क्षीराद्यवस्थायां
दध्नाद्यनुङ्गवान् दृश्यते । एतदुक्तमर्थं न हि प्रत्यक्षनिवृत्ति
मात्राद्वस्त्वभावो भवति अतिप्रसङ्गात् तथाहि गृहाद्वह्निर्निर्गतो

(१) सौक्ष्म्यादिति सौक्ष्म्यं निरवयवद्रव्यत्वं वक्ष्य प्रत्यक्षं प्रति प्रतिबन्धकं
योगजधर्मबोधैकज्ञेन योगिनां तत्त्वज्ञानेऽपि न विरोधः ।

(२) समानाभिहारः सुखरूपवस्तुसंज्ञेनेव ऐक्यव्यापत्तिप्रसङ्गात् ।

महज्जनमपक्षं सद्भावं निश्चिनुयात् (१) न त्वेवम् । अपि तु योष्यप्रत्यक्षनिवृत्तेरभावं निश्चिनोति न च प्रधानपुरुषादीनामस्ति प्रत्यक्षयोष्यतेति (२) न तन्निवृत्तिमात्रान्तदभावनिश्चयो युक्तः प्रामाणिकानां (३) मिति ॥ ७ ॥

कतमत् पुनरेषु कारणप्रधानादीनामनुपलब्धावित्यत आह ।

सौख्यग्रा(४)त्तदनुपलब्धिर्नाभावात्कार्यतस्तदुपलब्धेः । महदादि तच्च कार्यप्रकृतिसरूपं विरूपं च ॥ ८ ॥

अथाभावादेव सप्तमरसवदेषामनुपलब्धिः कस्यान्व भवतीत्यत आह नाभावात्, कुतः, कार्यत (५) सतदुपलब्धेः तदिति प्रधानम्पराव्यति । पुरुषोपलब्धौ तु प्रमाणं वक्ष्यति “संघात (६) परार्थत्वादिति” । इदतरप्रमाणावधारिते हि प्रत्यक्ष-

(१) सम्भावनायां सिद्धिः ।

(२) वक्ष्यमाणसौख्यग्राच्च प्रत्यक्षयोष्यतेति बोध्यम् ।

(३) प्रमाणेन प्रातुपपत्तिताहुमानेन सिद्धानां प्रधानादीनाम् ।

(४) सौख्यं निरवयवत्वं तेषामनुपलब्धौ कारणमिति बोध्यम् ।

(५) सम्भावराहित्यं कुतश्चनेन हेतौ पृष्ठे कार्यवस्तुदित्यादि प्रत्युक्तिः कार्यलिङ्गकाहुमानात् तन्निवृत्तिर्नाभाव इति भावः ।

(६) संघातानां संभूयकारित्वं स्वार्थप्रतिवाद्याभितरसापेक्षाभिमिति यावत् परार्थत्वात् स्वैतरस्य जीनापवर्गफलकत्वात् यथा च तैः पुरुषाहुमानं तथादर्शितं (१५ पृ०) पुरस्तात् अग्रे चाधिकं वक्ष्यते ।

मप्रवर्त्तमानमयोज्यत्वान्न प्रवर्त्तत इति कल्प्यते सप्तमस्तु रसो न प्रमाणेनावधारित इति न तत्र प्रत्यक्षयोज्यता शक्याभव-
सातुमिति भावः । किन्तु पुनस्तत् कार्यं यतः प्रधानानुमान-
मित्यत आह महदादि तच्च कार्यम् । एतच्च यथा गमकं
तद्योपरिष्ठा (१) उपपादयिष्यते । तस्य च कार्यस्य विवेक-
ज्ञानोपयोगिनी (२) साकृष्यवैकृत्ये (३) आह प्रकृतिसरूपं
विरूपम् । एते चोपरिष्ठाद्विभजनीये इति ॥८॥

कार्यात्कारणमात्रं गम्यते । सन्ति चात्र वादिनां वि-
प्रतिपत्तयः । केचिदाहुरसतः (४) सज्जायतइति, एकस्य

(१) भेदानां परिमाणादित्यादिकारिकाव्याख्यानसमये ।

(२) कार्यकारणयोः सिद्धान्तेऽनन्वत्वात् कथं साकृष्यवैकृत्ये इत्याशङ्क्य
सत्यपि तद्योरनन्वत्वे व्यवस्थया धर्मविशेषेण कार्यव्यवहारः, धर्मविशेषेण
च कारणव्यवहारोविवेकज्ञानावेत्याह विवेकज्ञानोपयोगिनी इत्यादि विवे-
कज्ञ इतरभेदज्ञानस्य उपयोगिनी उपकारिणी ताभ्यामेव धर्मविशेषाभ्यां
कार्यकारणयोरभेदेऽपि विलक्षणत्वमनुमीयतेइति भावः ।

(३) साकृष्यवैकृत्ये साधर्म्यवैधर्म्ये लक्षणालक्षणे इति यावत् तथाच
धर्मविशेषेण प्रकृतितुल्यता धर्मविशेषेण च तद्विलक्षणता ।

(४) असतः-सत्त्वेन वक्तुमशक्यात् निरुपास्यात् अभावात् सत्-भाव-
रूपं वस्तु, जायते जाततया व्यवहियते तथाहि अहुरादिकं बीजना-
शानन्तरमेव, दध्नादि दुग्धनाशान्तरमेव उत्पद्यमानं दृश्यते अतोऽनुमी-
यते कार्यभावा अभावकारणकाः कार्यत्वात् बीजनाशोत्तरजाताहुरा-
दिवत् । यत्रापि च तन्वादिषु पटकारणेषु स्वरूपेण नाशो न दृश्यते तत्राप्यनु-

सतो विवर्त्तः (१) कार्यजातं न वस्तु सदित्यपरे । अन्ये तु

मानेनैव तज्ज्ञानं जननीयम् युक्तं चैतत् उत्पद्ये पटे यदि तन्वो न गटा-
स्तदा तन्वद्वये इतिव्यवहारविषयताभापयोरनु न च तथा, अतस्तत्र तन्व-
व्यवहारामावात् पटरूपेण व्यवहाराच्च तन्वोनगटा इत्यनुमातव्यम् । न
च कारणनामे दग्धतन्त्रेषु पटदाहवत् पटनाद्यापत्तिरित्याहङ्गम् । बन्नूनां
पटकारणत्वस्याप्यद्यापि असिद्धत्वात् वे हि भावकारणका भावा इति वदे-
युस्तान् प्रत्येवैतद्ब्रूवणमवतरेत् नाभावकारणत वादिनं प्रतीतिं सुस्थित-
भावकारणवादिबौद्धादिमतम् ।

(१) सतः-लैकात्मिकबाधरहितात् कूटस्ववदपरिणामिनः विवर्त्तः स्ना-
ज्ञानकस्थितः स्तज्ञाननिवर्त्यः परिणामविरुद्धः अन्यथाभावापत्तिः उपचा-
रात् तथा उत्पद्यमानं कार्यजातमपि विवर्त्तः न वस्तु सदिति वस्तुतः
धारमार्थिकेन सत्त्वेनान्वितं न, किन्तु व्यवहारदोषसत्त्वान्वितम् । तथाहि
शुक्तिकादौ रजतादिज्ञानं सर्वानुभवसिद्धं तच्च प्रत्यक्षमेव रजतं साक्षात्-
करोमीत्याद्यनुभवात् । प्रत्यक्षे च विषयेन्द्रियसन्निकर्षः कारणं तथाच
देशान्तरस्थितरजतस्य चक्षुरसन्निकटतया न प्रत्यक्षविषयता । न च
पूर्वज्ञातस्य रजतस्य ज्ञानेन उपनीतस्य शुक्तिकायां भ्रम इतिवाच्यम् ज्ञानो
पनीतस्य ज्ञानस्वीकारे साक्षात्कारानुभवापत्त्यापत्तेः । अतएव न पूर्वा-
नुभूतरजतकारणमात्रमनुभवविरोधात् । अतोऽगत्वा तत्र शुक्तिकायामस-
द्रुजतस्यत्यद्यते इत्येव कल्पनीयम् । तदुत्पत्तौ च शुक्तिकादिविषयकमज्ञानं
कारणं रजतविषयसंस्कारश्च तत्सङ्गकारितया कल्पनीयः । तदेव अभ्यस्तत्वम्
यदुत्पन्नस्य तस्यासतो रजतस्य शुक्तिकातादात्म्येन तत्प्रत्यक्षविषयता । तत्प्रो-
त्यक्षेऽपि रजते शुक्तिकाया मनानपि व्यवहारिकसत्त्वस्य व्याघातो न
भवतीति यथा, एवं कूटस्थे अपरिणामिनि आत्मनि स्वाज्ञानेनाहते विव-
दादिकमभ्यस्तस्यत्यद्यते तत्र च तदज्ञानं हेतुः तत्संस्कारश्च सङ्गकारोति तथाच
विवादाध्यासिता घटादयः सति अभ्यस्तास्तज्ज्ञाननाश्रयत्वे सति सत्तादात्म्येन

सतोऽस (१) ज्जायतइति । सतः (२) सज्जायते इति वृद्धाः ।
तत्र पूर्वस्मिन् क(प)क्षत्रये प्रधानं न सिध्यति । मुखदुःखमोहभे-
दवत्स्वरूपपरिणामशब्दाद्यात्मकत्वं हि जगत्कारणस्य, प्रधा-
नत्वं सत्त्वरजस्तमःस्वभावत्वम् । यद्दि (३) पुनरसतः स-
ज्जायेत असन्निरुपाख्यं (४) कारणं कथं सुखादिरूपशब्दा

प्रतीयमानत्वात् शुक्तितादात्म्येन प्रतीयमानशुक्तिज्ञाननाश्वरजतवदित्यनुमा-
नात् अध्यस्तत्वं घटादीनां सिद्धम् । अध्यस्तत्वं च साक्षात्कारिप्रत्यक्षविषयत्वं
प्राप्तुम् तच्च तस्यासतोऽप्यनुत्पत्तौ प्रत्यक्षविषयता न स्यादिति अध्यस्तत्वरक्षायै
तस्मिन्नुत्पत्तिरप्यङ्गीकार्या । ज्ञाननाश्वरत्वं च तेषां मिथ्यात्वात् शुक्तिज्ञा-
नाश्वरद्रुजतवदित्यनुमातव्यमित्यास्तां विस्तरेण इति वेदान्तिमतम् ।

(१) सतो भावात् विद्यमानादेवेत्यर्थः असत् उत्पत्तेः, कारणव्यापा-
राद्वा पूर्वमविद्यमानं, कारणव्यापारादुत्तरन्तु जायते सङ्गवतीति काणा-
दनैयायिकादयः ।

(२) सतः सत्त्वान्मद्यात् भावादेव सत्, कारणव्यापारात् प्रागपि, कार-
णावस्थारूपसूक्ष्मरूपेषु विद्यमानं जायते कारणव्यापारादभिव्यज्यते
व्यवहारयोग्यवामापाद्यते इति भावदिति वृद्धाः साङ्ख्यादयः ।

(३) एवमुत्पत्तिविषये चतुर्षु प(क)क्षेषु स्थितेषु आद्यप(क)क्षत्रये अनुकि-
ल्लितकार्यात्मककारणरूपप्रधानासिद्धिं क्रमशः प्रदर्शयितुं क्रमप्राप्तं बौद्धपक्ष-
माह यदि पुनरित्यादि ।

(४) निरुपाख्यमनिर्वचनीयमिदमनया वक्तुमशक्यमिति यावत् सति
हि लक्षणे वस्तु तल्लक्षणवत्त्वेन वक्तुं शक्यम् अभावस्य च लक्षणाभावात्
कथङ्कारं वक्तव्यता । यद्यपि भावभिन्नत्वं, सत्त्वेन प्रतीयमानहृत्वम्, असत्त्वेन
प्रतीयमानहृत्वं वा तल्लक्षणं कैश्चिदुच्यते तानि च सर्वान्यपि अभावज्ञानसापेक्ष

स्वात्मकं स्यात् सदसतोस्तादात्म्यानुपपत्तेः । अथैकस्य
सतो (१) विवर्त्तः शब्दादिप्रपञ्चस्तथापि सतः सज्जायत इति
न स्यात् । नचाद्वयस्य प्रपञ्चात्मकत्वमपि त्वप्रपञ्चस्य प्रप-
ञ्चात्मकतया प्रतीतिर्भ्रम एव । येषामपि कणभक्षाश्च
चरणादीनां सतएव कारणादसतो जन्म तेषामपि सदसतो
रेकत्वानुपपत्तेर्न (२) कार्यात्मकं कारणमिति न प्रधान-
सिद्धिः अतः प्रधानसिद्ध्यर्थं प्रथमं तावत्सत्कार्यं प्रति-
जानीते (३) ।

असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसम्भवाभावात् ।

शक्तस्य शक्यकरणात्कारणभावाच्च सत्कार्यग्रम् ॥६॥

तथा दुर्ज्ञेयत्वादग्न्यान्वयदोषप्रसूताश्चालक्षणाग्येव । सुखदुःखमोहा-
त्मककार्यदर्शनात् कारणस्यापि तथाभूतात्मकत्वमनुमित्वितं तच्च भावस्यैव
कारणतापक्षे सेत्स्यति नाभावस्य भावाभावयोस्तादात्म्यानुपपत्तेरिति भावः ।

(१) विवर्त्तवादे च कार्यजातस्य अध्यासेन सत्तादात्म्यप्रभानेऽपि वस्तुतो-
ऽसत्त्वेन सदसतोस्तादात्म्यानुपपत्त्या पूर्ववद्वाहुमित्वितप्रधानसिद्धिरित्याह
अथैकस्येत्यादि ।

(२) सतोऽसज्जायते इति पक्षेऽपि सदसतोस्तादात्म्यानुपपत्त्यैव न प्र-
धानसिद्धिरित्याह सदसतोरेकत्वेत्यादि ।

(३) एवमाद्यपक्षत्रिके प्रधानासिद्धिसङ्गाव्य सत्कार्यपक्षे तत् साधयितुं
सत्कार्यपक्षसमर्थनाय कारिकाभवतारयति सत्कार्यं प्रतिजानीते इत्यादि ।

सत्कार्यं कारणव्यापारात्(१) प्रागपीति शेषः । तथाच न सिद्धसाधनं नैयायिकनयैरङ्गावनीयम् । यद्यपि(२) वीजवृत्ति-
गुणादिप्रध्वंसानन्तरमङ्कुरघटाद्युत्पत्तिरुपलभ्यते तथापि (३) न प्रध्वंसस्य कारणत्वमपि तु भावस्यैव वीजाद्यवयवस्य । अभावात्तु

(१) कार्यं सत् कारणव्यापारात् प्रागपि विद्यमानमित्यर्थः तेन कारण-
व्यापारोत्तरं सत्त्वस्य नैयायिकादिवादिषु सिद्धत्वेन न सिद्धसाधनमिति दर्श-
यितुं विशिनष्टि कारणव्यापारादित्यादि ।

(२) चतसृषु वादिविप्रतिपत्तिषु दर्शितास्तु असत्कार्यपक्षनिराकरणेऽपि
इतरयोः पक्षयोरनिराकरणात् तत्पक्षयोः प्रधानासिद्धिरित्याशङ्क्य मूलो
तन्निराकरणाभावेऽपि अयुक्तत्वादेव तयोः पक्षयोर्न प्याह्यतेति कथयितुमादौ
बौद्धपक्षं दूषयितुमुत्थापयति यच्चपीत्यादि ।

(३) दूषयति तथापीत्यादि । अयमाशयः सम्बन्धं संबन्धिनमेव जन-
यतीति नियमेन कार्यकारणयोः संबन्धोऽपेक्षितः वीजनाशाङ्कुरयोश्च केनापि
सम्बन्धेन न संबन्धिता घटते यैव तयोः कार्यकारणभावः स्यात् । असंबन्धस्य
कार्यजनकत्वे सर्व्वस्यात् सर्व्वकार्योत्पत्तिरित्यव्यवस्था स्यात् । न च बीजे-
ष्वेवाङ्कुरप्रागभावः न तन्तुष्वित्यत्र स्वभाव एव शरण्यं तथा च अङ्कुरप्राग-
भाव एव नियामकोभविष्यतीति वाच्यम् प्रागभावस्य सूक्ष्मावस्थान्तरिकत्वे
अङ्कुरतप्रागभावयोश्च विभिन्नकालिकतया केनापि संबन्धेन संबन्धित्वा-
भावेन नियामकत्वाभावात् असंबन्धस्य नियामकत्वे पूर्व्वदोषतादवस्थात् ।
न च प्रतियोगितासंबन्धेन तयोः संबन्धितेति वाच्यम् अभावसंबन्धिताया एव
प्रतियोगितापदार्थतया तस्याव्यवस्थान्त्येऽसिद्धत्वात् न च बीजस्य नाशात्
कथं तस्य अङ्कुरकारणत्वमिति, तस्य नाशेऽपि तदवयवस्थानाशात् तस्यैव
कारणत्वं वाच्यमिति सर्वं सुस्थम् ।

भावोत्पत्तौ तस्य सर्वत्र सुखमत्वात्सर्वत्र सर्वकार्थोत्पादप्रसङ्ग
इत्यादि न्यायवार्तिककृतात्सर्वटीकायामभिहितमस्याभिः । प्रपञ्च
प्रत्ययश्चासति बाधके न शक्योमिच्छेति वक्तुमिति(१) । कणभ-
ञ्चाक्षररूप(२) मतमवशिष्यते । तत्रेह प्रतिज्ञातं सत्कार्य-

(१) विवर्त्तवादे च यद्यपि तदनन्यत्वभारम्भणशब्दादिभ्य इति २, १,
१४ आ० सूत्रेण कार्यकारणयोरभिस्रत्वमेव स्वीकृतं तथापि घटादि-
ज्ञानानामध्यस्तविषयकतया विषयाणां मिथ्यात्वं तैरङ्गीक्रियते तथाहि
विवादाध्यासितानि घटादिज्ञानानि अध्यस्तविषयकाणि निम्नाविषयक-
ज्ञानत्वात् शुक्तिकायां रजतज्ञानवदित्यनुमानेन घटादिज्ञानानामध्यस्त-
विषयकत्वे सिद्धे अध्यस्तस्य च ज्ञानमाश्रयतया मिथ्यात्वमित्यसम्भवे
तथाच सदसदोक्षादात्मग्रानुपपत्तिदोषेण नैतत्पक्षान्वयणम् । किञ्च मिथ्यात्वं
ज्ञाननिवर्त्यत्वं तच्च नेदं रजतमिति बाधबुद्ध्या यथा रजतस्य मिथ्यात्वं
प्रसिद्धमेवं घटादेर्मिथ्यात्वसाधकस्य बाधस्यादर्शनाच्च तस्य मिथ्यात्वमेवञ्च
हेत्वसिद्धेः कथं घटादिज्ञानानामध्यस्तविषयकत्वबिम्बिः । एतदर्थमेव असति
बाधकइत्युक्तम् । तथा च शुक्तिरजतबाधकवदत्वं बाधकाभावाच्च मिथ्यात्वम् ।
न चाद्वैतश्रुतिरेव बाधिका, तस्याः अन्वयार्थपरतया द्वैताभावनिवेधपरत्वा-
भावात् अतएव नाद्वैतश्रुतिविरोधो जातिपरत्वादित्यनेन १, ५४, साङ्ख्य
सूत्रेण श्रुतेः समानजातीयबहुजीवपरत्वं समर्थितम् ।

(२) एवं पञ्चद्वयभयुक्तिकतया निरस्य षड्युक्तिकस्य कणादादि-
पक्षस्य निरसनीयतयाऽवशेषतां दर्शयति कणभञ्चेत्यादि कणभञ्चकणं
भञ्जयतीति कणभञ्चः कणादः । अक्षं चक्षुरक्षणे यस्येति अक्षचरणो

मिति । अत्र हेतुमाह असदकरणात् असच्चेत्कारणव्यापारात्
पूर्वं कार्यं, नास्य सत्त्वं केनापि कर्तुं शक्यं, न हि नीलं शि-
ल्पिसहस्रेणापि शक्यं पीतं कर्तुम् । सदसत्त्वे(१) घटस्य धर्मा-
विति चेत् तथाप्यसति(२) धर्माणि न तस्य धर्म इति सत्त्वं तद-
वस्थमेव तथा च नासत्त्वम् असत्त्वहेनातदात्मना वाऽसत्त्वेन कथमसन्

गोतमः । तच्छिष्येण व्यासेन “एतेन शिष्टापरिपञ्चा अपि व्याख्याता” इति
२, १, १२, शा० सूत्रेण शिष्टापरिपञ्चोक्त्या अनादत्तव्यतया तन्मतं दूषितं
ततस्तदुपरि क्रुद्धेन गोतमेन तस्य चक्षुषा मुखदर्शनं न कार्यमिति संकल्पे
कृते पश्चात् व्यासेन प्रसादने शिष्यवत्त्वत्वात् योगमाह्लात्मेन चरणे चक्षुः
प्रकाश्य व्यासोदट इत्यतोऽस्य अक्षचरणेति संज्ञा प्रसिद्धेत्येतिह्यम् ।

(१) ननु भावस्य सत्त्वमसत्त्वं च कादाचित्को धर्मो न तु स्वाभाविकः
तथा च उत्पत्तेः प्राक् असत्त्वं परतस्तु सत्त्वम् यथा घटे पाकात् पूर्वं श्यामता,
पाकोत्तरं रक्तता, तद्वत् कालविशेषे धर्मविशेषो भविष्यतीति असत्कार्यपक्षे-
ऽपि न काचित् क्षतिरिति शङ्कते सदसत्त्वे इति ।

(२) परिहरति तथाप्यसतीति । अयमाशयः असत्त्वस्य भाव-
र्त्तवे उत्पत्तेः प्रागपि तस्य धर्मिणः सत्त्वं स्वीकर्तव्यं तथाहि धर्मसत्त्वं
धर्मिसत्त्वं विनाशुपपद्यमानं धर्मिसत्त्वमपि तदाक्षिपति तथाचापादकेन
असत्त्वरूपधर्मसत्त्वेन आपाद्यस्य धर्मिसत्त्वस्य सिद्धिः । सत्त्वं-कार्य-
सत्त्वं तदवस्थं उत्पत्तेः प्रागपि स्थितमिति न तदानीं धर्मिसत्त्वासिद्धिरि-
त्याह तथाच नासत्त्वमिति असत्त्वधर्मिणस्तदानीमपि सिद्धत्वाच्च धर्मि-
सत्त्वमित्यर्थः । तदेवोपपादयति असंबन्धेनेत्यादि । असंबन्धेन धर्मिणा
सृष्टेति शेषः असत्त्वेनेत्याह्यान्वयः । अतदात्मना अतत्स्वरूपेण वा असत्त्वेन

घटः। तस्मात्कारण(१)व्यापारादूर्ध्वमिव ततः प्रागपि सदेव कार्यं
मिति। करणाच्चास्य सतोऽभिव्यक्तिरेवावशिष्यते। सतश्चाभिव्य-
क्तिरूपपन्ना। यथा पीडनेन तिलेषु तैलस्य (२), अवघातेन धा-
न्येषु तण्डुलानां, दोहनेन सौरभेयीषु पयसः। असतः कारणे
तु न निदर्शनं किञ्चिदस्ति। न खल्वभिव्यज्यमानं चोत्पद्य-
मानं वा कचिदसदृष्टम्। इतश्च कारणव्यापारात् प्राक् सदेव
कार्यमित्याह उपादानग्रहणात् उपादानानि कारणानि तेषां
ग्रहणं कार्येण सम्बन्धः उपादानैः कार्यस्य सम्बन्धादिति
यावत्। एतदुक्तं भवति। कार्येण संबद्धं कारणं कार्यस्य
जनकं सम्बन्धश्च कार्यस्यासतो न सम्भवति तस्मात्सदिति।
स्यादेतत् असम्बद्धमेव कारणैः कस्मात्कार्यं न जन्यते तथा-
चासदेवोत्पद्यतेऽत आह सर्वसम्भवाभावात्। असम्बद्धस्य
जन्यत्वे असम्बद्धत्वाविशेषेण सर्वं कार्यजातं सर्वस्माद्भवेत्
नचैतदस्ति तस्मान्नासम्बद्धमसम्बद्धेन जन्यते अपि तु संबद्धं

घटः कथमसन् स्यात् असत्त्वान्नयः स्यादित्यर्थः धर्मिणा सह संबन्धेनैव
धर्मेण तदान्नयत्वनियमात् असम्बद्धस्य च तादात्म्येनैव तथात्वनियमाच्च प्रकृते
असत्त्वस्य घटेन सह संबन्धाभावात् तत्तादात्म्यभावाच्च न तदान्नययत्न
मिति भावः।

(१) सत्कार्यपक्षस्तुपसंहरति तस्मादिति।

(२) तैलस्य, तण्डुलानां, पयसश्चाभिव्यक्तिरित्यन्तानुक्त्येऽन्वयः।

संबन्धेन जन्यते इति । यथाहुः साङ्ख्यद्वयाः असत्त्वे नास्ति
(१) संबन्धः कारणैः सत्त्वसङ्गिभिः । असंबन्धस्य चोत्पत्ति-
मिच्छतो न व्यवस्थितिरिति । स्यादेतत् असम्बद्धमपि तदेव
(२) तत् करोति यत् यत्कारणं शक्तं शक्तिश्च कार्यदर्शनादव-
गम्यते अतोनाव्यवस्थेति अत आह शक्तस्य शक्यकरणात् ।
सा शक्तिः (३) शक्तकारणाश्रया सर्वत्र वा स्याच्छक्ये वा ।
सर्वत्र चेत्तदवस्थैवाव्यवस्था शक्ये चेत्कथमसति शक्ये तत्रेति
वक्तव्यम् । शक्तिभेद एव स तादृशो यतः किञ्चिदेव कार्यं
जनयेन्न सर्वमिति चेत् हन्त भोः शक्तिविशेषः कार्यसम्बद्धो
वा स्यादसम्बद्धो वा, सम्बद्धत्वे नासता सम्बन्ध इति सत्कार्यम्
असम्बद्धत्वे सैवाव्यवस्थेति सुष्ठूक्तं शक्तस्य शक्यकरणादिति ।
इतच्च सत्कार्यमित्याह कारणाभावाच्च कार्यस्य कारणात्मक-
त्वात् न हि कारणाङ्गिणं कार्यं कारणञ्च सदिति कथं तद-
भिन्नं कार्यमसङ्गवेत् । कार्यस्य कारणाभेदसाधकानि च

(१) असत्त्वे कार्यस्य उत्पत्तेः प्रागसत्त्वे सत्त्वसङ्गिभिः सत्त्वाश्रयैः
कारणैः सह सम्बन्धो नास्ति । असम्बद्धस्य चोत्पत्तौ प्राशुक्ता अव्यवस्थितिः
सर्वस्मात् सर्वोत्पत्तिरित्येवं रूपा अव्यवस्था ।

(२) प्रथमं तत्पदं द्वितीयान्नं कार्यपरं द्वितीयं तु कारणपरं प्रथमानम् ।

(३) कार्यानुकूला कारणनिष्ठैव शक्तिः कार्यजनननियामिकेत्यवसेयम्
तथाच कार्यस्यासत्त्वे कथं तदनुकूलत्वं तस्याः स्यादिति समर्थयितुं शक्ते-
रितरनिष्ठत्वं विकल्प्य दूषयति सा शक्तिरिति ।

प्रमाणानि न पटसन्तुभ्योभिद्यते तद्धर्मत्वात्(१) इह यद्यतो(२)
भिद्यते तत्तस्य धर्मो न भवति । यथा गौरश्वस्य । धर्मश्च(३)
पटसन्तूनां तस्मान्नार्थान्तरम् (४) उपादानोपादेयभावाच्च(५)

(१) तद्धर्मत्वात् तेषां तन्तूनां धर्मत्वात् अवस्थाविशेषात्मकत्वात् स्वसत्त्व-
नियतसत्ताकत्वाद्वा ।

(२) तत्सत्त्वनियतसत्ताकत्वरूपहेतुमध्ये एव अन्यव्याप्तेः प्रवेशात् व्यति-
रेकव्याप्तिं दर्शयति यत् यतोभिद्यते इत्यादि तथा च व्यापकस्य धर्मत्वा-
भावस्य निवृत्त्या व्याप्यस्य भेदस्य निवृत्तेरभेदसिद्धिरिति भावः ।

(३) पक्षे धर्मत्वरूपहेतुसत्त्वप्रदर्शनाय उपनयरूपन्यायाङ्गमाह धर्म-
चेत्यादि । धर्मत्वं च प्रागुक्तम् ।

(४) निगमयति तस्मान्नार्थान्तरमिति । अन्योऽर्थः पदार्थः अर्थान्तरं
मयूरव्यंशकादित्वात् समासे क्लीबता । पटः तन्तुभ्यो न भिन्नः पदार्थः किन्तु
अभिन्न एवेत्यर्थः ।

(५) उपादीयते कार्यजननाय विशेषरूपेण नृह्यते इत्युपादानम्, का-
र्यस्थानागतावस्थाविशेषान्नयरूपं कारणं तदन्वितसूक्ष्मावस्थापक्षं कार्यमुपा-
देयं तद्भावात् कार्यकावचविशेषरूपत्वादित्यर्थः तथा च कार्यस्थानागतावस्था-
न्नयत्वमेवोपादानकारणत्वम्, तच्च अनागतावस्थापक्षकार्यरूपमेव
अन्यस्य दुर्बलत्वात् अन्यथा सर्व एव सर्वकार्यजननाय उपादीयेरन् न च
तथा उपादीयन्ते उपादीयन्ते च पटादिजननाय तन्तवः न तु नृदादयः ।
न च प्रागभावएव तस्य नियामकः तस्य अभावत्वेन स्वतोविशेषकत्वाभावात्
प्रतियोग्युपरक्तस्य तस्य तथात्वकल्पनन्तु प्रतियोग्यसत्त्वकावेऽसम्भवात् उत्पत्तेः
प्राक् प्रतियोगिनोऽसत्त्वेन तेन सह प्रागभावस्य संबन्धस्यानौचित्यात् । इत्य-
नागतावस्थापक्षवार्थात्मकत्वमुपादानस्य युक्तम् तस्मात् पटः न तन्तुभ्यो
भिन्न इत्युपेयमिति भावः ।

नार्थान्तरत्वं तन्तुपटयोः, ययोरर्थान्तरत्वं न तयोः पदादानो-
पादेयभावः यथा घटपटयोः उपादानोपादेयभावश्च तन्तुपटयोः
तस्मान्नार्थान्तरत्वमिति । इतश्च नार्थान्तरत्वं तन्तुपटयोः संयो-
गाप्राप्ताभावात् (ब) पदार्थान्तरत्वे हि संयोगो दृष्टो यथा कुण्डबद्-
रयोः अप्राप्तिर्वा (२) यथा हिमवद्विन्ध्ययोः नचेह संयोगाप्राप्ती
तस्मान्नार्थान्तरत्वमिति । इतश्च पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते गुरु-
त्वान्तरकार्याग्रहणात् (३) इह यद्यस्माद्भिन्नं तस्यात्तस्य गुरु-

(१) संयोगाप्राप्त्यभावादिति । संयोगश्च अप्राप्तिः विभागश्च तयोरभावात् ।
तथा च संयोगाभावः विभागाभावश्च पृथक् अभेदसाधकः यथा—पट-
स्तन्तुभ्यो न भिद्यते तत्संयोगानाश्रयत्वात् यद्यतो भिद्यते तयोः संयोगो दृष्टः
यथा घटपटयोः । न च गुणेषु व्यभिचारः स्वमते तत्र तन्त्वभेदस्येष्टत्वात्
द्रव्यत्वे सतीति हेतोर्विशेषणं च व्यभिचाराभावाच्च ।

(२) अप्राप्तिर्वेति विभागश्चेत्यर्थः तथा च संयोगानाश्रयत्वस्यैव विभा-
गानाश्रयत्वस्यापि अभेदसाधकत्वमिति भावः ।

(३) गुरुत्वान्तरकार्याग्रहणादिति । अयमाशयः । अवयवतन्तुपरिमाणेनेव-
तद्गुरुत्वेन स्वापेक्षयाधिकं महत्परिमाणमिवाधिकं गुरुत्वम्, जग्यते गुरुत्वञ्च
पतन इव स्नाश्रिततुलादण्डादेरवनतिविशेषे हेतुरिति नैयायिकादिभिरभ्यु-
पगम्यते । तत्र यदि पटस्तन्तुभ्यो भिद्येत तदा तदाश्रितगुरुत्वविशेषेण स्ना-
श्रिततुलादण्डादेरवनतिविशेषो ऽत्र गृह्येत यथा एकपक्षिकस्पर्शपेक्षया द्विप-
क्षिकस्पर्शस्य तथा च पटस्तन्तुभ्यो न भिद्यते गुरुत्वान्तरप्रयुक्तस्नाश्रिततुलाद-
ण्डाद्यवनतिविशेषप्राप्त्यायोग्यत्वात् गुरुत्वान्तरप्रयुक्तस्पर्शादिवत् तस्य गुरुत्व-
प्रयुक्तपदार्थे व्यभिचारवारणाय प्राक्तनयोग्यत्वादित्युक्तं तस्य च पृथक्
तुलादण्डारोपणे ऽवनत्यन्तरस्य प्राक्तनसम्भवात् तन्तुपटयोश्च न तथा सम्भव-
इति तथात्वमित्यन्यत्र विस्तरः ।

त्वान्तरकार्यं गृह्यते यद्येकपलिकस्य स्वस्तिकस्य यो गुरुत्व-
कार्थोऽवनतिविशेषस्ततोद्विपलिकस्य स्वस्तिकस्य गुरुत्वका-
र्थोऽवनतिविशेषोऽधिकः न च तथा तन्तुगुरुत्वकार्थात्(१)
पटगुरुत्वस्य कार्थान्तरं दृश्यते तस्मादभिव्यक्तान्तुभ्यः पट-
इति । तान्येतान्यवीतान्य(२) भेदसाधनानि । तदेवमभेदे सिद्धे
तन्तुएव तेन तेन संस्थानभेदेन परिणताः पटः, (३) न तन्तुभ्योऽ-
र्थान्तरं(४) पटः । स्वात्मनि(५) क्रियानिरोधबुद्धिष्वपदेशार्थक्रि-

(१) तन्तुगुरुत्वस्य कार्यं स्वाम्नि तत्पलादयक्षादेरवनतिविशेषस्तस्मात्
कार्थान्तरम् अवन्तन्तन्तरं न दृश्यते न गृह्यते इत्यर्थः ।

(२) अवीतानि व्यतिरेकव्याप्तिवृत्तानि यथा च तत्र तत्र व्यतिरेकव्या-
प्तिस्त्वानुपपन्नं तत्र तत्र दर्शितं प्राक् ।

(३) पटइति बुद्धिविषयाः व्यपदेशभाजश्चेति शेषः ।

(४) फलितभाक् न तन्तुभ्योर्थान्तरं भिति ।

(५) अभेदसाधकहेतोः सत्प्रतिपक्षितत्वमाशङ्कते स्वात्मनीत्यादि ।

क्रिया उत्पादनक्रिया, निरोधः प्रध्वंसस्तयोर्बुद्धिः तथा च कार्यकारण-
योरभेदे कार्यस्य कारणात्मकत्वेन स्वतः स्वस्योत्पत्तिविनाशबुद्धयसम्भव
इत्यर्थः । व्यपदेशः व्यङ्ग्यारः, कार्यक्रिया प्रयोजनोत्पादनं क्रियाव्यवस्था
प्रावरणादिकार्यनियमः तेषां भेदः पञ्चात्पुनर्हन्तः । तथा च कार्यकारणयोरभेदे
तन्तुषु पट इति कथं भेदव्यपदेशः, कथं वा प्रयोजनान्तरजनकता, प्रयोजना-
न्तरनियमश्च स्यादित्यर्थः । इत्यस्यात्र प्रयोगः पटस्तन्तुभ्यो भिद्यते तत्कार्य-
त्वेन, तत्र नष्टत्वेन वा प्रतीयमानत्वात्, तन्तुषु पट इति व्यपदेशप्रयोजक

याक्रियाव्यवस्थाभेदाच्च नैकान्तिकं(?) भेदं साधयितुमर्हन्ति
 एकस्मिन्नपि (२) तत्तद्विशेषाविर्भावतिरोभावाभ्यामेतेषामवि-
 रोधात् । यथाहि कूर्मस्याङ्गानि कूर्मशरीरे निविशमानानि
 तिरोभवन्ति निःसरन्ति चाविर्भवन्ति न तु कूर्मस्तदङ्गा-
 न्युत्पद्यन्ते प्रध्वंसन्ते(३)वा एवमेकस्या षट्ः सुवर्णस्य वा घटसु-
 कुटादयोविशेषा निःसरन्त आविर्भवन्त उत्पद्यन्त इत्युच्यन्ते
 न पुनरसतामुत्पादः सतां वा निरोधः । यथाह भगवान्

संज्ञाभेदात्, विभिन्नार्थसाधकत्वात्, कार्यभेदवत्त्वाच्च । इतिपञ्चभिर्हेतुभिः
 सत्प्रतिपक्षितोऽभेदसाधनहेतुर्नाभेदसाधनायालभित्याशङ्क्यार्थः ।

(१) समाधत्ते नैकान्तिकमिति । ऐकान्तिकं वास्तवमित्यर्थः तथा च
 तत्र तत्रावास्तवएव भेदव्यवहारो न वास्तवाभेदप्रतिद्वन्द्वीति भावः । एवञ्च
 बुद्धिमात्रस्य, व्यवहारमात्रस्य वा वास्तविकत्वप्रयोजकत्वे इदं रजसमिति बोधात्
 व्यवहाराच्च शुक्तिरजतस्यापि वास्तवत्वापत्तिः । तथा अर्थक्रियाक्रियाव्यवस्था-
 भेदयोश्च न भेदसाधकत्वम् एकस्यैव वङ्गप्रादेः प्रकाशनपाचनादिरूपनाना-
 कार्याणां, विष्टीनां व्यस्तानां मार्गदर्शनादिकार्यस्य समस्तानां तु शिविका-
 वाहनादिविभिन्नकार्यस्य च सम्पादनस्य दृष्टत्वात् तत्र तत्र हेतोर्व्यभिचा-
 राच्च तयोर्भेदसाधकतेति न सत्प्रतिपक्षितत्वमभेदसाधकहेतोरिति भावः ।

(२) तदेव क्रमशः उपपादयति एकस्मिन्नपीति ।

(३) प्रध्वंसन्ते नश्यन्ति कूर्मस्त इत्यनुषङ्गः अस्मिन् पक्षे च कूर्मो इत्यर्थः
 सार्वविभक्तिकः सप्तम्यास्तसिद्धः ।

कृष्णहैपायनः नासतोविद्यते (१) भावो नाभावो विद्यते सत इति । यथा कूर्मः स्वावयवेभ्यः सङ्कोचिविकाशिभ्यो न भिन्नाः एवं षट्सुकुटादयोऽपि षट्सुवर्णादिभ्यो न भिन्नाः । एवमेतत् तन्तषु पटइति व्यपदेशो यथेह वने तिलका इत्युपपन्नः । न चार्थक्रियाभेदोऽपि भेदमापादयति (२) एकस्यापि (३) नानार्थक्रियादर्शनात् यथैक एव वङ्गिर्दाहकः प्रकाशकः पाचकश्चेति । नाप्यर्थक्रियाव्यवस्था वस्तुभेदे हेतुः तेषामेव समस्तव्यस्तानामर्थक्रियाव्यवस्थादर्शनात् यथा प्रत्येकं विष्टयो वर्तते दर्शनलक्षणा-मर्थक्रियां कुर्वन्ति न तु शिविकावहनं मिलितास्तु शिविकां वहन्ति एवं तन्तवः प्रत्येकं प्रावरणमकुर्वन्त्या अपि मिलिताः

(१) असतोऽसत्त्वान्नयस्य, भावः, सत्त्वम् सतः सत्त्वान्नयस्य न अभावः असत्त्वम्, सदसतोरेकत्वं समावेशाभावादिति शेषः इति भगवद्गीता ।

(२) आपादयति व्यतिरेकव्याख्या साधयति तथा च प्रावरणादिक्रियाभेदः कारणभेदं विना अनुपपन्न इति व्यापकः प्रावरणादिप्रयोजनभेदाभावः निवर्त्तमानः व्याप्य कारणभेदाभावं निवर्त्तयन् कार्यस्य कारणाद्भेदम् साधयतीत्यर्थः ।

(३) इति यन्मतं तदनुद्य नञा दूषयित्वा तत्र हेतुप्रदर्शनाय व्यभिचारं दर्शयति एकस्यापीति तथा च कार्यभेदाभावः न कारणभेदाभावव्यापकः एकस्मिन् वङ्गादौ नानाकार्यदर्शनात् तथा च भेदसाधकहेतुर्व्यभिचारीति भावः ।

आविर्भूतपटभावाः प्रावरिष्यन्ति । स्यादेतत् (१) । आविर्भावः पटस्य कारणव्यापारात् प्राक् सन्धसन्धा असंचेतु प्राप्तं तर्ह्यसत् उत्पादनम् । अथ सन्, कृतं (२) तर्हि कारणव्यापारेण, न हि सति कार्ये कारणव्यापारप्रयोजनं पश्यामः । आविर्भावे आविर्भावा-न्तरकल्पनेऽनवस्थाप्रसङ्गः । तस्मादाविर्भूतपटभावास्तन्मवः क्रियन्त (३) इति रिक्तं वचः । अथासदुत्पद्यत इत्यत्रापि मते केय-मसदुत्पत्तिः सती असती वा, सती चेत् कृतं तर्हि कारणैः असती चेत्तस्या अयुत्पत्त्यन्तरमित्यनवस्था । अथोत्पत्तिः (५) पटव्या-

(१) एवम् भेदसाधकहेतुषु दूषितेषु इदानीं आविर्भावादेः सदसत्त्वे विकल्पे न दूषयितुं शक्नोते स्यादेतदित्यादि ।

(२) कृतमित्यव्ययम् अलमर्थकं कारणव्यापारेणेति तृतीयान्तेनान्वयि तथा च कारणव्यापारसाध्यं नास्ति तस्य स्वतएव सिद्धत्वादित्यर्थः ।

(३) क्रियन्ते उत्पाद्यन्ते पटरूपेण व्यवस्थित्यन्ते इत्यपि बोध्यम् ।

(४) यद्वि उभयवादिनोस्तुल्यदोषत्वं न तद्दूष्यमित्याशयेन प्रतिबन्धि रूपदूषणदानायाह अथासदुत्पद्यत इत्यादि ।

(५) उत्पत्तिः आद्यलक्षणसंबन्धः स च स्वरूपसंबन्धविशेषः न तु संयोग-मात्रः शुण्क्रियादेस्तदसम्भवात् तयोश्च उत्पत्तिव्यवहारस्य सर्वसिद्धत्वात् । प्रकृते स्वरूपसंबन्धविशेषश्च अतुयोगिस्वरूप एव एवञ्च उत्पत्तिः पटरूप एव नार्थान्तरमिति पटस्य उत्पत्तेः प्राक् असत्त्वात् तत्र कारणव्यापारा-भेदा भविष्यतीति शक्नोते अथोत्पत्तिरित्यादि ।

र्थान्तरम् अपि तु पटएवास्मै तथापि (१) यावदुक्तं भवति पटइति तावदुक्तं भवत्युत्पद्यतइति । ततश्च पटइत्युक्ते उत्पद्यतइति न वाच्यं धौनव्यत्वात् विनश्यतीत्यपि (२) न वाच्यं उत्पत्तिविनाशयोर्युगपदेकत्र (३) विरोधात् । तस्यादियं (४) पटोत्पत्तिः स्वकारणसमवायी वा स्वसत्तासमवायी वा उभय-

(१) दूषयति तथापीति । पटादिशब्देन पटत्वविशिष्टस्येव उत्पत्तिमतोऽप्युक्तत्वात् उपद्यते इति न प्रयोक्तव्यम् तदुक्तार्थस्योक्तत्वात् तदुक्तौ च धौनव्यत्वात् षटो षट इतिवत् न तत्र शब्दबोध इति भावः ।

(२) पटादिशब्दस्य उत्पत्त्यर्थकत्वे दूषणान्तरमप्याह विनश्यतीत्यादि न वाच्यं प्रयोक्तुं न शक्याम्ययोग्यत्वादिति शेषः । पटशब्देन पटत्वविशिष्टस्येव उत्पत्तिमतोऽप्यभिधानात् उत्पत्तिमति चैकदा विनाशप्रतियोगित्वासम्भवेनायोग्यत्वादित्यर्थः ।

(३) अयोग्यत्वे हेतुभावे उत्पत्त्यादीति एकत्र एकस्मिन् धर्मिणि युगपदेकदा विरोधात् । सहानवस्थानात् कालान्तरे भवितुमर्हतीति द्योतनाय युगपदिति । विनश्यतीति वर्तमानताप्रतीतेर्न विभिन्नकालता तयोरिति भावः ।

(४) स्वसत्त्वत्तेः षट्संस्वरूपत्वाभावासम्भवसङ्गा व्यङ्ग्यरूपतास्वीकारेऽपि उत्पत्तेरुत्पत्त्यसम्भवेऽनेत्याह तस्यादियं पटोत्पत्तिरिव्यादि । स्वकारणसमवायः स्वकारणेषु तन्तुषु समवायः संबन्धविशेषरूपा पटोत्पत्तिः समवायस्य च सर्वदा विद्यमानत्वात् न तस्या उत्पत्तिः । समवायस्य निवृत्त्यात् पटस्य कादाचित्कोत्पत्तिः कथं स्यादित्यतः पक्षान्तरमाह स्वसत्तासमवाय इति । स्वसत्ताया स्वकारणे विद्यमानतया यः कारणे समवाय इत्याह स्वसत्ताकाविकल्प विशिष्टसमवायस्य पूर्वमसत्त्वान्न न कादाचित्कत्वव्याघात इति भावः ।

यापि नोत्पद्यते(१) अथ च तदर्थानि कारणानि(२) व्यापार्यन्ते एवं सत एव पटादेराविर्भावाय कारणापेक्षेत्युपपन्नम् । न च(३) पटरूपेण कारणानां सम्बन्धः, तद्रूपस्था (४) क्रियात्वात् क्रियासम्बन्धित्वाच्च कारकाणाम् अन्यथा कारणत्वाभावात् । तस्मात्(५) सत्कार्यमिति पुष्कलम् ॥६॥

तदेवं प्रधानसाधनानुगुणं सत्कार्यमुपपाद्य यादृशं तत् प्रधानं साधनीयं तादृशमादर्शयितुं विवेकज्ञानोपयोगिनी व्यक्ताव्यक्तासारूप्यवैरूप्ये तावदाह ।

(१) उभयथापि उत्पत्तेरुभयरूपमध्येऽन्यतररूपत्वेऽपीत्यर्थः न उत्पद्यते उत्पत्तिरिति शेषः । समवायात्मकोत्पत्तिक्रियायानित्यत्वादिति भावः ।

(२) उत्पत्तेः सिद्धस्वरूपत्वेऽपि सर्वजनाहुभवसिद्धायाः कारणव्यापारापेक्षाया अनौचित्यस्य उभयमतेऽपि तस्यत्वात् प्रतिवन्दिसमवधानमिति भावः ।

(३) उत्पत्तेः कार्यस्य रूपेण सम्बन्धरूपतां शङ्कते न चेति पटरूपस्य तन्तुरूपजन्यत्वात् तेन सह कारणानां संबन्धेव कार्यस्य उत्पत्तिस्तथा च तस्य जन्यत्वात् कारणव्यापारापेक्षेति न समानं दूषणमिति भावः ।

(४) दूषयति रूपस्येति । रूपस्य भवन्मते गुणत्वेन क्रियारूपत्वाभावात् उत्पत्तेश्च क्रियारूपतायाः सर्वैरिष्टभाष्यत्वात् कारणानां च क्रियासम्बन्धित्वेनैव कारकात्वाभ्युपगमात् तन्तुभ्यः पटउत्पद्यते इत्यादिषु च तन्वादीनामुत्पत्तिकारकात्वप्रतीतेः नोत्पत्तेः पटरूपसंबन्धरूपतेति भावः ।

(५) उपसंहरति तस्मादिति । उक्तहेतोरित्यर्थः कार्यं सदिति पुष्कलम् अदुष्टहेतुसिद्धमित्यर्थः ।

हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् ।
सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम् ॥१०॥

व्यक्तं(१) हेतुमत् हेतुः कारणं तद्वत् । यस्य च यो हेतुस्तस्य
तमुपरिष्ठाद्व्यति(२) अनित्यं विनाशि(३) तिरोभावीति
यावत् । अद्यापि सर्वं परिणामिनं न व्याप्नोति कारणेन हि कार्यं
माविष्टं, न कार्येण कारणम्, । न च बुद्ध्यादयः प्रधानं वेविषन्ती(४)
त्यव्यापकाः । सक्रियं परिस्पन्दवत्(५) तथाहि बुद्ध्यादय उपान्त-
सुपान्तं देहं त्यजन्ति देहान्तरं शोपाददतइति तेषां परिस्पन्दः
शरीरप्रयित्यादीनाञ्च परिस्पन्दः प्रसिद्ध एव । अनेकं(६)

(१) व्यक्तमिति लक्ष्यनिर्देशः शिष्टानि लक्षणानि । हेतुमत् सका-
रणं कार्यमित्यर्थः ।

(२) प्रकृते र्महानित्यादि २२ कारिकायाम् ।

(३) सत्कार्यवादे प्रागभावाप्रसिद्धेः विनाशप्रतियोगित्वमेव नित्यत्व-
मित्याशयेनाह अविनाशीति प्रागभाववत् विनाशस्यापि स्वमते ऽसत्त्वादाह
तिरोभावीति । स्वकार्यस्य तिरोभावः स्वकारणे तिष्ठतीति स्वी-
कारात् प्रधानस्य कारणान्तराभावाच्च प्रत्येऽपि न तस्य तिरोभाव इति
न व्यभिचार इति भावः ।

(४) विष लब्ध व्याप्नो जुहोत्यादिः ।

(५) परिस्पन्दश्चेह नियताध्यवसायादिविशेषकार्यकरत्वम् प्रकृतेः सर्व-
क्रियासाधारण्याच्च तथात्वम् एवञ्च प्रकृतेः रजोगुणात्मकत्वेन रजसश्च क्रिया-
हेतुत्वाच्च तत्वातिव्याप्तिः रजः क्रियायाः सर्वसाधारण्येनातथात्वादिति भावः ।

(६) अनेकत्वं सर्गभेदे भिन्नत्वं सर्गद्वयासाधारण्यमितियावत् न तु सजा-

प्रतिपुरुषं बुद्धादीनां भेदात् पृथिव्याद्यपि शरीरवदादिभेदे-
नानेकमेव । आश्रितं स्वकारण्ये आश्रितं बुद्धादि कार्यम् । अभे-
देऽपि हि कथञ्चिद्भेदविवक्षया आश्रयाश्रयिभावः । यथेह वने
तिलकादित्युक्तम् । लिङ्गं प्रधानस्य । यथाचैते बुद्धादयः प्रधा-
नस्य लिङ्गं तथोपरिष्ठाद्व्यति(१) । प्रधानन्तु प्रधानस्य न लिङ्गं
पुरुषस्य लिङ्गं भवदपीति भावः । सावयवम् अवयवनमवयवः
मित्रः सङ्गेषो मिश्रणं संयोग इति यावत् अप्राप्तिपूर्विका प्राप्तिः
संयोगः तेन सह वर्त्तत इति सावयवं तथाहि पृथिव्यादयः
परस्परं संयुज्यन्ते एवमन्येऽपि न तु प्रधानस्य बुद्धादिभिः संयो-
गस्तादात्म्यात् नापि सत्त्वरजस्तमसां परस्परं संयोगः अप्रा-
प्तेरभावात् । परतन्त्रं बुद्धादि, बुद्धा स्वकार्येऽहङ्कारे जनयि-
तव्ये प्रकृत्या पूरणमपेक्ष्यते अन्यथा क्षीणा सती नालमहङ्कारं
जनयितुमिति व्यर्थास्थितिः । एवमहङ्कारादिभिरपि स्वकार्य-
जनने इति । सर्वं स्वकार्ये प्रकृत्या पूरणमपेक्ष्यते तेन प्रकृतिं
परामपेक्षमाणं कारणमपि स्वकार्योपजनने परतन्त्रं व्यक्तम् ।
विपरीतमव्यक्तं व्यक्तात्, अहेतुमन्त्रित्यं व्यापि निष्क्रियम् ।
यद्यप्यव्यक्तस्यास्ति परिणामलक्षणा क्रिया तथापि परित्यन्दो
नास्ति । एकमनाश्रितमलिङ्गमनवयवं स्वतन्त्रमव्यक्तम् ॥१०॥

तीयानेकव्यक्तिकत्वं तथात्वे प्रकृतेरपि सत्त्वादीनामव्यक्तत्वं तद्रूपत्वादिति
साङ्ख्यसूत्रेण तेषां तदात्मकत्वेन सत्त्वाद्यनेकरूपत्वात् तत्वातिव्याप्तेः ।

(१) कारणमस्यव्यक्तमित्यादि १६ कारिकादौ ।

तदनेन प्रबन्धेन व्यक्ताव्यक्तयोर्वैधर्म्यामुक्तम् । सम्प्रति
तयोः साधर्म्यां पुरुषाच्च वैधर्म्यामाह ।

त्रिगुणमविवेकि विषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि ।
व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथा च पुमान् ॥११॥

त्रिगुणं तयो गुणाः सुखदुःखमोहा अस्तेति (१) त्रिगुणं तद-
नेन सुखादीनामात्मगुणत्वं पराभिमतमपाकृतम् । अविवेकि
यथा प्रधानं न स्वतोविविच्यते एवं महदादयोऽपि न प्रधाना-

(१) व्यक्ताव्यक्तयोः सुखदुःखमोहात्मकत्वेऽपि धर्मधर्मिणोर्भेदविव-
क्षा अस्तेति मणी । गुणशब्दस्य स्वमतसिद्धमत्त्वादपरत्वेऽपि प्रकृते
तत्कार्यसुखादिपरत्वादुक्तम् सुखदुःखमोहादिति । इदमत्राहुमानम् सुख-
दुःखमोहधर्मिणी बुद्धिः सुखदुःखमोहधर्मकद्रव्योपादानिका कार्यत्वे सति
सुखदुःखमोहात्मकत्वात् कान्तादिवदिति । कारणगुणातुसारेणैव कार्य-
गुणौचित्यं चालातुमुक्तार्कः । यथा च एकस्या एव कान्ताया व्यक्तिभेदेन सुख-
दुःखाद्यात्मकत्वं तथाप्ये वक्ष्यते । अथ अहं सुखीत्याद्यनुभवात् अहंबुद्ध्यात्म-
नस्यैव सुखादिमत्त्वात् विषयस्य सुखादिमत्त्वाभावेन कान्तादिवदित्युदाहरणे
हेत्वविविधिरिति चेत् अहंसुखीत्यादिवृत्तेर्बुद्धिविषयकत्वेन सुखाद्यात्मकबुद्धेः
प्रागुक्तानुमानेन तत्कार्यत्वेन शब्दादिविषयेऽपि सुखादिमत्त्वानुमानेन च
तत्त्वित्तेः चन्दनं सुखं मात्स्यं सुखमित्यनुभवेन च विषयाणामपि सुखादि-
मत्त्वानुभवाच्च । किञ्च यस्मान्यव्यतिरेकौ सुखादिना सह नृह्येते तस्यैव
सुखाद्युपादानत्वं कल्पं साधनात् न तु तस्य निमित्तत्वं प्रकल्पप्रान्वस्योपादा-
नत्वकल्पनं गौरवात् एतेनात्मगुणत्वं पराभिमतमपाकृतम् । यदि च शब्दादि-

(८)

द्विविच्यन्ते तदात्मकत्वात् । अथ वा सम्भूयकारित्वमविवेकः ।
न हि किञ्चिदेकं पर्याप्तं स्वकार्यं, अपि तु सम्भूय, तत् नैकस्मा-
त्कस्यचित्केनचि(१)त्सम्भवइति । ये त्वाङ्गविज्ञानमेव(२) हर्ष-
विषादमोहशब्दाद्याकारं न पुनरितोऽन्यस्तद्धमेति तान् प्रत्याह

तन्मात्ररूपे व्यक्ते सुखदुःखाद्यात्मकत्वासम्भवः “तस्मिंस्तस्मिंश्च तन्मात्रास्तेन
तन्मात्रता स्मृता । न शान्ता नापि घोरास्ते न मूढाश्चाविशेषिणः” इति विष्णु-
पुराणे तेषां शान्तादिपदाभिधेयसुखदुःखाद्यनात्मकत्वेनाविशेषवत्त्वात् तन्मात्र
पदाभिधेयताया उक्तेः । तदा विग्रहवाक्ये सुखदुःखमोहशब्दास्तत्कारणी
भूतसत्त्वादिगुणपरा इत्येवमवसेयम्, तथा च प्रधानस्य सत्त्वाद्यात्मकत्वेऽपि
वने वृक्षा इत्यादिवत् भेदविवक्षया षष्ठी बुद्ध्यादौ च कारणतया सत्त्वादीनां
सत्त्वाङ्गाधारताक्षतिरिति सूक्ष्ममीक्षणीयम् ।

(१) केनचित् प्रकारेणेत्यर्थः ।

(२) हर्षविषादादिः आकारो यस्य तादृशं विज्ञानमेवैकः पदार्थः ततोऽन्यः
भिन्नः बाह्यः तद्वन्मा तत् हर्षादि धर्मो यस्य तदाधारइत्यर्थः न नास्ति । स च
विज्ञानवादश्चेत्यम् । यथा स्वप्नमायामरीच्युदकरज्जुसर्पगन्धर्वनगरादि
प्रत्ययाः विनैव बाह्यार्थेन बाह्यस्याहकारा भवन्ति एवं जागरितविषय-
स्तन्मादिप्रत्यया अपि भवितुमर्हन्तीत्यवगम्यते प्रत्ययत्वाविशेषात् । असत्त्वपि
बाह्यार्थे वासनानवैचित्त्यात् प्रत्ययवैचित्त्यम् अनादौ च संसारे विज्ञानानां
वासनानाञ्च बीजाङ्कुरवत् परस्परनिमित्तनैमित्तिकभावेन भावनानवैचित्त्यम्,
न विरुध्यते । स्वप्नादिषु चान्तरेणार्थं वासनानिमित्तस्य ज्ञानवैचित्त्यस्य
सर्वैः स्वीकारात् जागरितेऽपि तथा बौद्धैः कल्प्यते इति विशेषः । अतु-
भवात्मकस्य ज्ञानस्य योऽयं प्रतिविषयं तन्माज्ञानं षट्ज्ञानं षट्ज्ञानमिति
पक्षपातः नासौ ज्ञानगताकारं विनोपपद्यते इत्यवश्यं विषयाकारसाक्ष्यं

विषयइति विषयो ग्राह्यो विज्ञानाद्वहिरिति यावत् अतएव सामान्यं साधारणं घटादिवत् अनेकपुरुषैर्मर्तकीतमिति यावत् विज्ञानाकारत्वे त्वसाधारण्याद्विज्ञानानां वृत्तिरूपाणां तेष्वसाधारणाः स्युः विज्ञानं यथा परेण न गृह्यते परबुद्धेरप्रत्यक्षत्वादित्यभिप्रायः । तथा च मर्तकीभ्रूलताभङ्गे एकस्मिन् बहूनां प्रतिसन्धानं युक्तम् अन्यथा न स्यादिति भावः । अचेतनम्-सर्वएव प्रधानबुद्ध्यादयोऽचेतनाः न तु वैनाशिकवच्चैतन्यं बुद्धेरित्यर्थः । प्रसवधर्मि-प्रसवरूपो धर्मो यः सोऽस्यास्तीति प्रसवधर्मि प्रसवधर्मेति(१) वक्तव्ये मत्वर्थीयः प्रसवधर्मस्य नित्य-

ज्ञानस्याङ्गीकर्तव्यम् अङ्गीकृते च तस्मिन् तेनैव सर्वव्यवहारसम्भवात् निरर्थकाऽर्थसङ्गावकल्पना “सङ्गीपालम्भनिवन्मादभेदो नीलतद्वियो” रित्युक्तेः विषयविज्ञानयोरभेद एव न ह्यनयोरेकस्यानुपलम्भेऽन्यस्योपलम्भो भवति । तस्मात् बाह्यार्थाभावेऽपि तत्तत्प्रत्ययसम्भवइति । तस्मात् दूषयितुं स्यादप्यतिशान् प्रत्याहेति । अयमाशयः । विषयो विषयितो भिद्यते विषयत्वात् प्रदीपप्रकाशघटवत्, विषयो विषयेभ्यो भिद्यते विषयित्वात् घटादिप्रकाशकप्रदीपवद् वा इत्यनुमानेन विषयविषयिणोर्भेदश्चिद्धेर्भाभेदानुमानम् । किञ्च विषयस्य विज्ञानस्वरूपत्वे वृत्तिरूपविज्ञानस्वरूपत्वं वाच्यं वृत्तीनाञ्च प्रतिपुरुषं भिन्नतया विषयाणां प्रतिपुरुषं भेदापत्तिः तथा च एकस्मिन् मर्तकीभ्रूभङ्गे कथं बहूनां युगपत् प्रतिसन्धानं स्यात् तत्प्रसन्धानञ्च तदुत्तरं मिथस्तेषां तथाभिलापात् अनुमीयते तथाच विषयिणो विषयाकारेश्चैव व्यवहारोपपत्तावपि प्रतिपुरुषं भेदापत्तेर्न बाह्यार्थविरहः इति भावः ।

(१) धर्मादिनिष् केवलादिति सूत्रेण यद्यपि पदान्तरपूर्वकरहित पूर्वकादेश धर्मादिनिष् विहितस्तथाचात्र प्रसवपदस्य प्रेतिपदान्तरपूर्व-

योगमाख्यातुम् (१) सरूपविरूपपरिणामाभ्यां न कदाचिदंशं
 विद्युज्यत इत्यर्थः । व्यक्तवृत्त (२) मव्यक्तेऽतिदिशति तथा प्रधान-
 मिति यथा व्यक्तं तथा प्रधानम् । ताभ्यां वैधर्म्यं पुरुषस्याह तद्वि-
 परीतः पुमान् । स्यादेतत् (३) अहेतुमन्वित्यत्वादि प्रधानसा-
 धर्म्यमस्ति पुरुषस्य, एवमनेकत्वं व्यक्तसाधर्म्यं तत्कथमुच्यते
 तद्विपरीतः पुमानित्यत आह तथा चेति चकारोऽप्यर्थः (४)
 यद्यप्यहेतुमन्त्वादिसाधर्म्यं तथाप्यत्रैगुण्यादिवैपरित्यम-
 स्येत्यर्थः ॥ ११ ॥

त्रिगुणमित्युक्तं तत्र के ते त्रयोगुणाः किञ्च तल्लक्षण-
 मित्यत आह ।

कत्वाह केवलत्वमिति नानिष्प्रसङ्गः । तथापि प्रशब्दस्य नित्यसमकृतया
 न पदान्तरत्वमिति न प्रसवशब्दस्य केवलत्वव्याघातः ।

(१) ब्रह्मब्रीहणैव प्रसवधर्मवत्त्वलाभे मतर्थावनिर्देशं समर्थयते नित्य-
 योगमाख्यातुमिति । “भूम्नि निन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशयने । संबन्धे-
 ऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतवादयः” इत्युक्तेरिनिर्णययोगार्थक इत्यर्थः ।

(२) व्यक्तवृत्तं व्यक्तेषु बुद्ध्यादिषु वृत्तं स्थितं यत् त्रिगुणत्वादि ।

(३) तयोर्व्यक्ताव्यक्तयोः विपरीतधर्मवत्त्वम् यत् पुरुषस्योक्तं तत्र
 शङ्कते स्यादेतदित्यादिना ।

(४) समाधत्ते तथा चेति । तथा च ताभ्यां सर्वधर्मेण न, वैपरीत्यं
 किन्तु त्रैगुण्यादिधर्मेणैव वैपरीत्यमिह विवक्षितं तथा च त्रैगुण्यादिकमेव
 तयोर्लक्षणं नित्यानेकत्वादिकन्तु परिचायकमिति द्रष्टव्यम् ।

प्रीत्याप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः ।

अन्योन्याभिभवाच्चयजननमिथुनवृत्तयश्च गुणाः ॥१२

गुणा इति(१)परार्थाः सत्त्वं लघु प्रकाशकमित्यत्र च सत्त्वा-
दयः क्रमेण निर्हेष्यन्ते(२)। तदनागतावेक्षणो(३)तन्मयवृत्त्या(४)
वा प्रीत्यादीनां(५)यथासंख्यं वेदितव्यम् । एतदुक्तं भवति प्रीतिः
सुखं प्रीत्यात्मकः सत्वगुणः, अप्रीतिर्दुःखं अप्रीत्यात्मको रजोगुणः,
विषादो मोहः विषादात्मकसामोगुणइति । ये तु(६) मन्यन्ते न

(१) पराभिमतं कर्मभिन्नत्वे सति द्रव्योपादानकत्वं नेह गुणत्वं तेषां
सत्त्वादिप्रियादिमत्त्वेन पराभिमतद्रव्यत्वेन गुणत्वाभावादिति गुणशब्दस्य
अर्थान्तरपरतामाह परार्थाइति परोपकरणोक्त्यर्थः । भवति च सत्त्वादीनां
पुरुषार्थमोक्षसाधनजनकत्वेन परार्थत्वम् ।

(२) अत्र कारिकायां सत्त्वादीनां लक्षणनिर्द्देशेऽपि तेषां नामोद्धेक्षा-
भावात् कस्य लक्षणमित्याशङ्क्य “सत्त्वं लघु प्रकाशक”मित्यपि कारिका
स्थानि सत्त्वादीनि इह अपेक्षयान्वेतव्यानीत्याख्यातमाह निर्हेष्यन्ते इति ।

(३) अनागतावेक्षणेन अनागतानां भाविकारिकायां निर्हेष्यमाणानां
सत्त्वादीनामवेक्षणेन इहापेक्षयान्वेतव्यानेन तत्-लक्षणं, वेदितव्यमित्यत्रान्वयि ।

(४) सकृदुच्चारितः शब्दः सकृदर्थं गमयतीत्युक्तेः तत्र कारिकायासङ्गानां
सत्त्वादीनां सकृदुच्चारणेन तत्रैव तेषामन्वयेनाकाङ्क्षाविरहादिहान्वयासम्भव
इत्यत्र आह तन्मयवृत्त्या नेति । तन्मयेण उच्चारितस्यापि यथा उभयत्र युक्ति-
रन्वयः तथात्वान्वये न दोष इत्यर्थः ।

(५) प्रीत्यादीनां सत्त्वादिगुणात्मकत्वं लक्षणमिति शेषः ।

(६) कारिकास्थस्य विषादात्मका इत्यत्रात्मशब्दस्य सरसव्याख्यानेन
इतरमतं निराकर्तुमुपन्यस्यति चेत्तु मन्यन्तेइति ।

प्रीति ईः स्वाभावादतिरिच्यते एवं दुःखमपि न प्रीत्यभावादव्य-
दिति तान् प्रत्यात्मग्रहणम्(१)। नेतरेतराभावाः सुखादयः अपि
तु भावाः आत्मशब्दस्य भाववचनत्वात् प्रीतिरात्मा (२) भावो येषां
ते प्रीत्यात्मानः । एवमन्यदपि व्याख्येयम् । भावरूपता चैवा-
मनुभवसिद्धा परस्परभावात्मकत्वे तु परस्परश्रयापत्तेरेक-
स्याप्यसिद्धेरभयान्तिद्विरिति भावः । स्वरूपमेवामुक्त्वा प्रयो-
जनमाह प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्थाः(३) अत्रापि यथासंख्यमेव ।
रजः प्रवर्त्तकत्वात्सर्वत्र लघु सत्त्वं प्रवर्त्तयेत् यदि तमसा गुह्या
न नियम्येत । तमोनियतन्तु क्वचिदेव प्रवर्त्तयतीति भवति
तमोनियमार्थम् ! प्रयोजनमुक्त्वा क्रियामाह अन्योन्याभिभवा-
श्रयजननमिधुनवृत्तयश्च वृत्तिः क्रिया सा च प्रत्येकमभिस-
म्बध्यते । अन्योन्याभिभववृत्तयः एषामन्यतमेनार्थवशादुद्भूते-
नान्यदभिभूयते । तथाहि सत्त्वं रजस्तमसी अभिभूय शान्ता-
मात्मनो वृत्तिं प्रतिलभते एवं रजः सत्त्वतमसी अभिभूय

(१) आत्मशब्दनिर्द्देशेन तन्मतनिरास इत्याह तान् प्रत्यात्मग्रहणमिति ।

(२) यथाचात्मशब्देन तन्मतनिरासस्तथात्मशब्दस्य भावपरत्वकथनेन
समर्थयते प्रीतिरात्मा भावइति । “इत्थात् परः श्रूयमाणः शब्दः प्रत्येकमभि-
संबध्यते” इत्युक्तेः आत्मशब्दस्य प्रीत्यादिभिः सर्वैः संबन्धः ।

(३) प्रकाशार्थं सत्त्वं, प्रवृत्त्यर्थं रजः, नियमार्थं तमः, इति गुणानां
प्रकाशादिकार्यकारित्वम्, तच्च क्रमेण समर्थयते रजः प्रवर्त्तकत्वादिति
प्रवृत्तिरूपकार्यकरत्वादित्यर्थः एवमुत्तरत्रापि ।

धोराम्, (१) एवं तमः सत्वरजसी अभिभूय मूढमिति । अन्योन्या-
श्रयवृत्तयः । यद्यप्याधाराधेयभावेन नाश्रयार्थो घटते तथापि
यदपेक्षया यस्य क्रिया स तस्याश्रयः तथाहि सत्त्वं प्रवृत्ति-
नियमावाञ्छित्य (२) रजस्तमसौ प्रकाशेनोपकरोति, रजः प्रका-
शनियमावाञ्छित्य प्रवृत्तेतरयोः, (३) तमः प्रकाशप्रवृत्तौ आञ्छित्य
नियमेनेतरयोरिति । अन्योन्यजननवृत्तयः अन्यतमोऽन्यतमं
जनयति जननञ्च (४) परिणामः स च गुणानां सदृशरूपः अतएव
न हेतुमत्त्वं तत्त्वान्तरस्य हेतोरभावात् । नाप्यनित्यत्वं (५) तत्त्वान्-
तरे लयाभावात् । अन्योन्यमिधुनवृत्तयः अन्योन्यसहचराः

(१) धोरामात्मनोऽवृत्तिं प्रतिबधते इत्यनुषङ्गः । एवमुत्तरम् ।

(२) प्रवृत्तिनियमौ रजस्तमसोः कार्यौ आञ्छित्य उपकरोति प्रवृत्ति-
नियमावित्यनुक्तव्यात्मान्वितौ । सम्बन्धविवक्षया वा रजस्तमसो रिति कर्मणि
वर्गी ।

(३) इतरयोः सत्तमसोः उपकरोतीत्यनुक्तव्यात्तद्व्यतिरिक्तम् ।

(४) अन्यतमोऽन्यतमं जनयतीत्युक्तौ तेषां हेतुमत्त्वापत्तिस्तथाच हेतु
मत्त्वं व्यक्तलक्षणं यदुक्तं तदव्यक्ते व्यभिचारीत्यतः जननशब्दस्यार्थान्तरपरतां
दर्शयति जननञ्चेति सत्त्वरूपपरिणामं प्रत्येव सत्त्वादीनां हेतुत्वम् इतरयोश्च
तथापरिणामने उपकारितामात्मम् । किञ्च हेतुमत्त्वं यत् पूर्वं व्यक्तलिङ्गमुक्तं
तत् तत्त्वान्तरपरिणामवत्त्वरूपं प्रकृते च गुणानाम् स्वात्मकपरिणाम-
हेतुत्वात् न तत्त्वान्तरहेतुत्वमतो न व्यभिचार इति निष्कर्षः ।

(५) अन्यत्वेनानित्यत्वमाशङ्क्य अनित्यत्वरूपं व्यक्तलक्षणं गुणेष्वति-
व्याप्तमाशङ्क्य समाधत्ते नाप्यनित्यमिति । तथाच तत्त्वान्तरे लीनत्वमेवानि-
त्यत्वं तत्र विवक्षितमिति नातिप्रसङ्गः इति भावः ।

अविनाभाववर्त्तिन इति यावत् चः समुच्चये भवति चात्रागमः
 “अग्न्योऽग्न्यमिथुनाः सर्वे सर्वे सर्वत्र गामिनः । रजसोमिथुनं(१)
 सत्त्वं सत्त्वस्य निथुनं रजः । तमसश्चापि मिथुने ते सत्त्वरजसो
 उभे । उभयोः सत्त्वरजसोर्मिथुनं तम उच्यते । नैषामादिः
 संप्रयोगो(२) वियोगो वोपलभ्यत” इति ॥ १२ ॥

प्रकाशप्रवृत्तिनियमार्था इत्युक्तम् । तत्र के ते इत्यन्भूताः
 कुतश्चेत्यत आह ।

सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टसुपष्टम्भकं चलञ्च रजः ।
 गुरु वरणकमेव तमः प्रदीपवच्चार्थतोऽवृत्तिः ॥ १३ ॥

सत्त्वमेव लघु प्रकाशकमिष्टं सांख्याचार्यैः, तत्र कार्थ्योद्गमने
 हेतुर्धर्मोलाघवं गौरवप्रतिद्वन्द्वि यतोऽग्नेरुर्ध्वज्वलनं भवति
 तदेव लाघवं कस्यचित्तिर्यग्गमने हेतु र्यथा वायोः एवं । कर-
 णानां(३) वृत्तिपटुत्वहेतु लाघवं गुरुत्वे हि मन्दानि स्युरिति

(१) मिथुनं सहचारि स्नातकपरिष्ठापे सहकारीत्वर्थः ।

(२) संप्रयोगः संयोगः प्रवाहकूपेणानादित्वात् न प्राथमिकः संयोगः
 इत्यर्थः ।

(३) करणानामिन्द्रियादीनां वृत्तौ स्वस्वविषयपङ्कथे पटुत्वस्य पाटवस्य
 हेतुर्धर्मोलाघवं तथा च तादृशलाघवप्रयोजकत्वात् सत्त्वं प्रकाशकमिन्द्रियाणां
 स्वस्वविषयप्रकाशकमित्यर्थः ।

सत्वस्य प्रकाशकत्वमुक्तम् सत्वतमसी स्वयमक्रियतया स्वस्वकार्य-
प्रवृत्तिं(१) प्रत्यवसीदन्ती रजसोपष्टभ्येते अवसादात् प्रच्या-
व्य स्वकार्ये ते उत्साहं प्रयत्नं कार्येते तदिदमुक्तमुपष्टम्भकं
रजइति । कस्मादित्यत उक्तं चलमिति । तदनेन रजसः
प्रवृत्तिर्यत्वं दर्शितम् । रजसु चलतया परितस्त्रैगुण्यं(२)
चालयद्गुणादृष्टता च तमसा तत्र प्रवृत्तिप्रतिबन्धकेन
क्वचिदेव प्रवर्त्तते इति ततस्ततो (३) व्यावर्त्तय तमोनियामक-
मुक्तं गुरु वरणकमेव तमइति । एवकारः प्रत्येकं भिन्नक्रमः सम्ब-
ध्यते सत्वमेव रजएव तम एव । ननु परस्परविरोधशीला गुणाः

(१) स्वस्वकार्यं स्वस्व प्रवृत्तिं प्रवि प्रवृत्तिजननाय अवसीदन्ती अक्षसे
सत्वतमसी रजसा अवष्टभ्येते इति यदुक्तं तस्यैव विवरणं अवसादादित्यादि ।

(२) त्रयगुणाएव त्रैगुण्यं सत्वादीनि परितः स्वस्वकार्यकरणाय
चालयत् प्रवर्त्तयत् रजः, गुणा गौरवान्वितेन दृष्टता यत्र यत्र कार्य-
जननाय तस्य प्रवृत्तिस्तत्र तत्र प्रतिबन्धकेन तमसा क्वचिदेव कार्ये न सर्वत्र
प्रवर्त्तते कर्मक्षमं क्रियते इत्यर्थः । त्रैगुण्यमध्ये रजसोऽपि वर्त्तमानत्वात्
अद्यपि कर्मकर्तृताविरोधस्तथापि रजोव्यक्तिभेदात् रजोव्यक्त्यन्तरं प्रत्येव
रजोव्यक्त्यन्तरस्य चालकत्वमिति न विरोध इति भावः ।

(३) तमसोनियामकत्वं यदुक्तं तत्त्वमर्थनायाह ततस्ततइत्यादि तथा च
तस्मात् तस्मात् कार्यत्वं व्यावर्त्तय रजसः प्रवृत्तिं रोधयित्वा तमो नियामक
मित्यर्थः ।

सुन्दोपसुन्दव(१) परस्परं ध्वंसन्ते इत्येव युक्तं प्रागेव(२)तेषा-
मेकक्रियाकर्तृतायाः, इत्यतश्चाह प्रदीपवच्चार्थतो(३)वृत्तिः, दृष्टमे
तत् यथा वर्त्तितैले(४) अनलविरोधिनी अथ च मिलिते रुहान-
लेन रूपप्रकाशलक्षणं कार्यं कुरुतः यथा च वातपिप्त स्नेह्याणः(५)
परस्परविरोधिनः शरीरधारणलक्षणकार्यकारिणः एवं सत्व-

(१) सुन्दोपसुन्दौ च असुरभेदौ सोदरभ्रातरौ तौ चेश्वरप्रसादेन
स्वस्वभिन्नसकाशात् नभाभावं वरं वेभाते अथ एकां महिषाम् उभाभ्यां
कामयमानाभ्यां परस्परप्रवर्त्तिते संध्यामे अन्योन्यताडितौ उभाभावपि
तौ हताविति पौराणिकी कथात्वानुसन्धातव्या । ताभ्यां त्वत्थं परस्परनाश
इतिभावः ।

(२) तेषां सत्वादीनामेकक्रियायाः कर्तृतायाः स्वस्वव्यापारद्वारा एकस्याः
क्रियायाः कार्यं स्व कर्तृतायाः करणात् प्रागेव ध्वंसन्ते नश्यन्तीत्येव
युक्तमित्यन्वयः तत्र हेतुः परस्परविरोधशीलाइति ।

(३) एवमाशङ्क्य समाधत्ते प्रदीपवदित्यादि ।

(४) वर्त्तिर्दशा तैलं च एते व्यस्ते अनलस्य तत्कार्यस्य प्रकाशनलक्षणस्य
विरोधिनी तदकर्तृत्वात् अनलकूडे तद्वाह्यत्वाद्वा तद्विरोधिनी । एवं
तयोर्विरोधसत्त्वेऽपि प्रकाशनरूपकार्यं तयोस्तत्सहकारित्वमेव तथाच
वस्तुनश्चैव स्थावरोक्तं क्वचित् असामर्थ्येऽपि सहायान्तरसहकारेण कार्यं
सामर्थ्यं यथा वर्त्तितैले प्रकाशनासमर्थेऽपि अनलसहकारेण प्रकाशकोइति ।

(५) वर्त्तितैलयोरुभयोरपि वज्रिदाह्यात्वेन तद्विरोधित्वेऽपि वर्त्तितैलयोः
प्रत्येकं वर्त्तितैलं प्रति तैलस्य वा वर्त्तिं प्रति विरोधित्वाभावात् नैतदुदाहरणं
सर्वार्थे समानमित्युदाहरणत्वमाशङ्क्य सर्वार्थे परस्परविरोधि दृष्टान्तान्तर-

रजस्तमांसि मिथोविद्वद्वापि अनुवर्त्यन्ति च (१) स्वकार्यं करिष्यन्ति च । अर्थतः पुरुषार्थत इति यावत् । यथा वक्ष्यति “पुरुषार्थ एव हेतुर्न केनचित्कार्यते करण”मिति । अतः च सुखदुःखमोहाः परस्परविरोधिनः स्वस्वामुरुपाणि सुखदुःखमोहात्मकान्येव निमित्तानि कल्पयन्ति । तेषाञ्च परस्परमभिभाव्याभिभावकभावान्मानात्वम् । तद्यथा (२) एकैव स्त्री रूपयौवनकुलश्रीलसम्पन्ना स्वामिनं सुखाकरोति तत्कस्य हेतोः ? स्वामिनं प्रति तस्याः सुखरूपसमुद्भवात् । सैव स्त्री सपत्नी-दुःखाकरोति तत्कस्य हेतोः ? ताः प्रति तस्या दुःखरूपसमुद्भवात् । एवं पुरुषान्तरं तामविन्दत् सैव मोहयति (३) तत्कस्य हेतोः ?

भाह् वातपित्तक्षेपश्चाच्च इति । एतेषाञ्च परस्परविद्वद्वाकारित्वात् परस्परविरोधित्वं तच्च वैद्यके प्रसिद्धम् । शरीरस्य मानवस्त्वदेहस्य धारणं स्थापनं पोषणञ्च तद्रूपं यत्कार्यं तत्कारिणः देहस्थापकाः देहपोषकाश्च इत्यर्थः ।

(१) अनुवर्त्यन्ति इतरकार्यजननेष्वानुगुण्यं सहकारितां करिष्यन्ति तदानुगुण्यकरणेन स्वकार्यं स्वस्वकार्यमित्यर्थः करिष्यन्ति च उभयप्राधान्य-द्योतनाय चकारद्वयम् ।

(२) कुतस्तथाचरणमित्यत्र हेतुभाह् अर्थतइति पुरुषार्थस्य भोगस्य कैव-ल्यस्य च कार्यस्य करणाय तेषां तथा वृत्तिः प्रवृत्तिरित्यर्थः ।

(३) एतावता प्रवन्धेन सर्ववस्तूनां अत् त्वैश्वर्यात्मकत्वेन तत्कार्यं सुखदुःखमोहात्मकत्वं स्थिरीकृतं तत्प्रमर्शनाय एकस्यैव कार्यस्य पुरुषविशेषा-येनैवा सुखदुःखात्मकत्वं दर्शयति तद्यथा एकैव स्त्रीत्वादि ।

(४) तां स्त्रियमविन्दत् अलभमानं पुरुषान्तरं मोहयति भूङ् करोतीत्यर्थः ।

तत् प्रति तस्या मोहरूपसमुद्भवात् । अनया च(१) स्त्रिया सर्वे
भावा व्याख्याताः । तत्र यत्सुखहेतुस्तत्सुखात्मकं सत्त्वं, यत्
दुःखहेतुस्तदुःखात्मकं रजः, यन्मोहहेतुस्तन्मोहात्मकं तमः,
सुखप्रकाशलाघवानां त्वेकस्मिन् युगपदुद्भूतावविरोधः सह-
दर्शनात् । तस्मात्(२)सुखदुःखमोहैरिव विरोधिभिरेकैकगुण-
वृत्तिभिः सुखप्रकाशलाघवैर्न निमित्तभेदा उच्यन्ते एवं
दुःखोपष्टम्भकत्वप्रवर्त्तकत्वैरेवं मोहगुणत्वावरणैरिति सिद्धं
तैर्गुण्यमिति ॥ १३ ॥

स्यादेतत्(३) अनुभूयमानेषु वृत्तिव्यादिषु अनुभवसिद्धा
भवनत्वविवेकित्वादयः ये पुनः सत्त्वादयो नानुभवपथमधि-
रोहन्ति तेषां कुतस्त्यमविवेकित्वं विषयत्वं सामान्यत्वमचेतनत्वं
प्रसवधर्मित्वञ्चेत्यत आह ।

(१) दिङ्मात्रेण स्त्रीमात्रे दर्शिता प्रणाली सर्वत्रादर्शयेत्ताह अन-
या चेत्यादि ।

(२) सुखदुःखमोहानां परस्परविरोधिनामपि यथैकस्मिन् स्त्रीजने
व्यक्तिभेदापेक्षया स्थितिस्तथा तेषामपि सत्त्वादिधर्माणां विरुद्धानामपि
प्रकाशलाघवादीनामेकस्मिन् तस्मिन् स्थितौ बाधकाभाव इत्युक्तसुपसंहरति
तस्मादिति । एवञ्च प्रकाशादयो धर्मा भिन्नहेतुकाः धर्मत्वात् शीतोष्णत्वादि
वदित्यनुमानादपि न हेतुभेदसिद्धिरित्याह न निमित्तभेदा उच्यन्ते । तथा
च तदनुमापकहेतोः एकस्यां स्त्रियां नानाधर्मदर्शनात् व्यभिचारइतिभावः ।

(३) एतत् एकस्यापि वस्तुनो व्यक्तिभेदापेक्षया नानाद्वयत्वं यदुक्तं तत्
स्यात् सम्भावनाविषयं भूतं भवेत् इत्यर्थः ।

अविवेक्यादेः सिद्धिः त्रैगुण्यात्तद्विपर्ययेऽभावात् ।

कारणगुणात्मकत्वात्कार्यस्याव्यक्तमपि सिद्धम् ॥१४॥

अविवेकित्वमविवेकियथा द्वेयकयोर्द्विवचनैकवचने(१) इत्यत्र द्वित्वैकत्वयोरिति अन्यथा द्वेयकेष्विति स्यात् । कुतः पुनरविवेकित्वादिसिद्धिरित्यत आह त्रैगुण्यात् यद्यत् सुखदुःखमोहात्मकं तदविवेक्यादियोगि(२) यथेदमनुभूयमानं व्यक्तमिति स्फुटत्वादन्वयेनोक्तम्(३) । व्यतिरेकमाह तद्विपर्ययेऽभावात् अविवेक्यादिविपर्यये पुरुषे त्रैगुण्याभावात् अथ वा(४)

(१) अविवेकीतिपदं भावप्रधाननिर्देशेन अविवेकित्वपरमिति यदुक्तं तत्र दृष्टान्तमाह द्वेयक योरिति पाणिना द्वेयकयोरित्यनेन द्वित्वे एकत्वचार्थे क्रमेण द्विवचनैकवचनसंज्ञकप्रत्ययौ अनुशिष्टौ न च तत्रापि द्वित्वविशिष्टैकत्वविशिष्टपरतास्त्वितिवाच्यं तथात्वे द्वित्वविशिष्टयोः द्वित्वाश्रयतया एकस्य च एकत्वाश्रयतया तयोर्द्वन्द्वे तच्छब्दस्य बहुसंख्यकत्वेन बहुवचनापत्तिस्तथा च सूत्रे द्विवचननिर्देश एव द्वित्वैकत्वपरत्वे लिङ्गमिति भावः ।

आदिपदेन कारिकायां विषयत्वादयो ग्राह्याः ।

(२) । अविवेक्यादियोगि अविवेकित्वादिभत् कारिकास्य त्रैगुण्यादिति हेतुपदमत्वान्वेति ।

(३) त्रैगुण्यसत्त्वे अविवेक्यादिसत्त्वमित्येवमन्वयः तस्य प्रथमसक्तौ हेतुः स्फुटत्वादिति अन्यथ्याप्तेः स्फुटत्वात् अभावज्ञानानपेक्षित्वेन भटित्युपस्थितेरित्यर्थः ।

(४) । ननु त्रैगुण्यस्याधुनाभ्यसिद्धेः कुतस्तरां तदन्वयेन अविवेकित्वादिसिद्धिरित्याशङ्क्य व्यतिरेकव्याप्त्यैव व्यक्ताव्यक्तयोः सिद्धिरित्याह अथ-

व्यक्ताव्यक्ते पक्षीकृत्य अन्वयाभावेन त्रैगुण्यादिरवीत एव
हेतुर्वक्तव्यः । स्यादेतत् अव्यक्तसिद्धौ सत्यां तस्याविवेका-
दयो धर्माः सिध्यन्ति अव्यक्तमेव त्वद्यापि न सिद्ध्यति तत्कथ-
मविवेकादिसिद्धिरित्यत आह कारणगुणात्मकत्वात्कार्थस्य
अव्यक्तमपि सिद्धम् । अयमभिसन्धिः कार्यं हि कारणगुणा-
त्मकं दृष्टं यथा तन्त्रादिगुणात्मकं पटादि, तथा महदादि-
लक्षणेनापि कार्येण सुखदुःखमोहरूपेण स्वकारणगतसुख-
दुःखमोहात्मना भवितव्यं तथा च तत्कारणं सुखदुःखमोहा-
त्मकं प्रधानमव्यक्तं सिद्धं भवति ॥ १४ ॥

स्यादेतत् व्यक्ताद्व्यक्तमुत्पद्यते इति कणभक्षाक्षचरण-
नयाः परमाणवो हि व्यक्तासौर्द्धगुणादिक्रमेण पृथिव्यादि-
लक्षणकार्थं व्यक्तमारभ्यते पृथिव्यादिषु च कारणगुणक्रमेण
रूपाद्युत्पत्तिः तस्माद्व्यक्ताद्व्यक्तस्य तद्गुणस्य चोत्पत्तेः कृतमव्यक्ते
नादृष्टचरेणेत्यत आह ।

भेदानां परिमाणात्त्वमन्वयाच्छक्तितः प्रवृत्तेः ।

कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्य ॥ १५ ॥

भेदानां विशेषाणां महदादीनां भूयन्तानां कार्थ्याणां
कारणं मूलकारणमव्यक्तं, कुतः कारणकार्यविभागात् अवि-
भागात् वैश्वरूप्यस्य । कारणे सत्कार्यमिति स्थितम् । तथा

वेत्तादि । अवीतः व्यतिरेकस्याग्निप्रयुक्तोद्देशः तथाच व्यक्तमव्यक्तञ्च नाविवेकि-
त्यादिप्रसिद्धं त्रैगुण्याभावे अभावात् पुरुषवदित्यनुमानम् ।

च यथा कूर्मशरीरे सन्धेवाङ्गानि निःसरन्ति विभज्यन्ते(१)
इदं कूर्मशरीरम् एतान्यस्याङ्गानीति । एवं निविशमानानि
तस्मिन्मध्यक्तीभवन्ति, एवं कारणात् अतिप्रण्डात् हेमप्रिण्डाद्वा
कार्याणि घटकुण्डलमुकुटादीनि सन्धेवाविर्भवन्ति विभ-
ज्यन्ते, सन्धेव च पृथिव्यादीनि कारणात्तन्मात्रादाविर्भवन्ति
विभज्यन्ते, सन्धेव तन्मात्राण्यहङ्कारात् कारणात्, (२) सन्धे-
वाहङ्कारः कारणान्महतः, सन्धेव च महान् परमाव्यक्तादिति,
सोऽयं कारणात् परमाव्यक्तात् साक्षात्पारापर्य्याण्वितस्य
विश्वस्य कार्यस्य विभागः । प्रतिसर्गे (३) तु अतिप्रण्डं हेम-
प्रिण्डं वा घटकुण्डलमुकुटादयो विशन्तोऽव्यक्तीभवन्ति तत्का-
रणरूपमेवानभिव्यक्तां काव्यमपेक्ष्याव्यक्तम् भवति । एवं
पृथिव्यादयस्तन्मात्राणि विशन्तः स्वापेक्षया तन्मात्राण्यव्य-
क्तयन्ति, एवं तन्मात्राण्यहङ्कारं विशन्ति अहङ्कारमव्यक्त-
यन्ति, एवमहङ्कारो महान्तमाविशन्महान्तमव्यक्तयति, महान्
प्रकृतिं स्वकारणं विशन् प्रकृतिमव्यक्तयति, प्रकृतेस्तु न
क्वचिन्निवेशइति सा सर्वकार्याणामव्यक्तमेव । सोऽयमविभागः
प्रकृतौ वैश्वरूप्यस्य नानारूपस्य कार्यस्य । स्वार्थिकः प्यञ् ।

(१) निःसरन्ति सन्ति शब्दन्तमेतदेवमुत्तरत्वं । विभज्यन्ते विभक्ततया व्यव-
ह्रियन्ते तत्प्रकारमाह इदं कूर्मशरीरम्, एतान्यस्याङ्गानीति इत्थेवं
रूपेणेत्यर्थः ।

(२) कारणादाविर्भवन्ति सन्ति विभज्यन्ते इति चाहुवर्त्तते एवमुत्तरत्वापि ।

(३) प्रतिसर्गोऽवान्तररूपिः ।

तस्मात्कारणे कार्यस्य सतएव विभागाविभागाभ्यामव्यक्तं कारणमस्तीति । इतश्चाव्यक्तमस्तीत्याह शक्तितः प्रवृत्तेश्च । कारणशक्तितः कार्यं प्रवर्तते इति सिद्धम् अशक्तात्कारणात्कार्यानुत्पत्तेश्च । शक्तिश्च कारणगता न कार्यस्याव्यक्तत्वादन्या । न हि सत्कार्यपक्षे कार्यस्याव्यक्तताया अन्यस्यां शक्तावस्ति प्रमाणम् । अयमेव हि सिकताभ्यस्तिलानां तैलोपादानानां भेदो यदेतेष्वेव तैलमस्यनागतावस्थं न सिकतास्त्विति । स्यादेतत् शक्तिनः प्रवृत्तिः कारणकार्यविभागाविभागौ च महतएव परमाव्यक्तत्वं साधयिष्यतइति कृतं ततः परेणाव्यक्तेनेत्यतश्चाह परिमाणात् परिमितत्वादव्यापित्यादिति यावत् । विवादाध्यासिता महदादिभेदा अव्यक्तकारणवन्तः परिमितत्वादुघटादिवत् । घटादयो हि परिमिता नृदाद्यव्यक्तकारणका दृष्टाः उक्तमेतद्यथा कार्यस्याव्यक्तावस्था कारणमेवेति । यन्महत्तः कारणं तत्परमव्यक्तं ततः परतरव्यक्तकल्पनायां प्रमाणाभावात् । इतश्च विवादाध्यासिता भेदा अव्यक्तकारणवन्तः समन्वयात् । भिन्नानां समानरूपता समन्वयः । सुखदुःखमोहसमन्विता हि बुद्धादयोऽध्ववसायादिलक्षणाः प्रतीयन्ते । यानि च यद्रूपसमनुगतानि तानि तत्स्वभावव्यक्तकारणकानि यथा नृद्धेमपिण्डसमनुगता घटमुकुटादयो नृद्धेमपिण्डाव्यक्तकारणकाइति कारणमस्यव्यक्तं भेदानामिति सिद्धम् ॥१५॥

अव्यक्तं साधयित्वा अस्य प्रवृत्तिप्रकारमाह ।

कारणमस्थव्यक्तं प्रवर्त्तते त्रिगुणतः समुदयाच्च ।

परिणामतः सलिलवत्प्रतिप्रतिगुणाश्रयविशेषात् ॥ १६

प्रतिसर्गावस्थायां सत्वञ्च रजञ्च तमञ्च सदृशपरिणामानि भवन्ति परिणामस्वभावा हि गुणा नापरिणाम्य क्षणमप्यवतिष्ठन्ते । तस्मात्सत्त्वं सत्वरूपतया रजोऽरजोरूपतया तमस्तमोरूपतया प्रतिसर्गावस्थायामपि प्रवर्त्तते तदिदमुक्तं त्रिगुणतइति । प्रवृत्तान्तरमाह समुदयाच्च समेत्योदयः समुदयः समवायः स च गुणानां न गुणप्रधानभावमन्तरेण सम्भवति न गुणप्रधानभावोवैषम्यं विना न च वैषम्यमुपमर्दोपमर्दकभावादृते इति महदादिभावेन प्रवृत्तिर्द्वितीया । स्यादेतत् कथमेकरूपाणां गुणानामनेकरूपा प्रवृत्तिरित्यत आह परिणामतः सलिलवत् यथा हि वारिद्विमुक्तमुदकमेकरसमपि तत्तद्भूमिविकारानासाद्य नारिकेलतालीवित्त्रिचिरविल्लतिन्दुकामलकप्राचीनामलककपित्थफलरसतया परिणामान्मधुराश्रुतिक्लृप्तकटुकषायतया विकल्पते एवमेकैकगुणसमुद्भवात् प्रधानं गुणमाश्रित्याप्रधानगुणाः परिणामभेदान् प्रवर्त्तयन्ति तदिदमुक्तं प्रतिप्रतिगुणाश्रयविशेषात् एकैकगुणाश्रयेण योविशेषस्तस्मादित्यर्थः ॥ १६ ॥

ये तु तौष्टिकाः (१) अव्यक्तं वा महान्तं वा अहङ्कारं वा

(१) तृष्टिः प्रयोजनमेवां ठञ् । अल्पलाभेन कृतकत्वाः नाधिकलाभाश्च मयतमाना इत्यर्थः ।

इन्द्रियाणि वा भूतानि वा आत्मानमभिमन्यमानास्तान्येवोपासते
तान् प्रत्याह ।

सङ्घातपरार्थत्वात्त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात् ।
पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात्कैवल्यार्थं प्रवृत्ते च ॥ १७ ॥

पुरुषोऽस्यव्यक्तादेर्व्यतिरिक्तः कुतः सङ्घातपरार्थत्वात् अव्यक्त
महदहङ्कारप्रभृतयः परार्थाः सङ्घातत्वात् शयनासनाभ्यङ्गवत्सुख
दुःखमोहात्मकतया अव्यक्तादयः सर्वे सङ्घाताः । स्यादेतत् शयना
सनादयः सङ्घाताः संघातशरीराद्यर्थादृष्टा न तु आत्मानं व्यक्ता-
व्यक्तव्यतिरिक्तं प्रति परार्थाः तस्मात्सङ्घातान्तरमेव परं गमयेयुर्न-
त्वसङ्घातमात्मानमित्यतश्चाह त्रिगुणादिविपर्ययात् । अयम-
भिप्रायः सङ्घातान्तरार्थत्वे हि तस्यापि सङ्घातत्वात् तेना-
पि सङ्घातान्तरार्थेन भवितव्यमेवं तेन तेनेत्यनवस्था स्यात्
न च व्यवस्थायां सत्यामनवस्थाकल्पना युक्ता गौरवप्रसङ्गात्
न च प्रमाणवत्त्वेन कल्पना गौरवमपि न्ययतइति युक्तं
संहतत्वस्य पारार्थ्यमात्रेणान्वयात् । दृष्टान्तः इष्टसर्वधर्मानुरो-
धेन त्वनुमानमिच्छतः सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गइत्युपपादितं
न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकायामस्माभिः । तस्मादनवस्थाभिया
अस्यासंहतत्वमिच्छता अत्रिगुणत्वमविवेकित्वमविषयत्वमसा-
मान्यत्वं चेतनत्वमप्रसवधर्षित्वं चाभ्युपेयं त्रिगुणत्वादयो
हि धर्माः सङ्घातत्वेन व्याप्ताः । तत् संहतत्वमस्मिन् परे नि-

वर्तमानं त्रिगुणात्वादि व्यावर्त्तयति ब्राह्मण्यमिव निवर्त्त-
मानं कठत्वादिकं तस्मादाचार्येण त्रिगुणादिविपर्ययादिति
वदता असंहतः परोविवक्षितः स चात्मेति सिद्धम् । इ-
तश्च पुरुषोऽस्ति अधिष्ठानात् त्रिगुणात्मकानामधिष्ठीयमा-
नत्वात् यद्यत्सुखदुःखमोहात्मकं तत्सर्वं परेणाधिष्ठीयमानं दृष्टं
यथा रथादि यन्त्रादिभिः, सुखदुःखमोहात्मकक्षेदं बुद्ध्यादि
तस्मादेतदपि परेणाधिष्ठातव्यम् । स च परस्वैगुण्यादन्य
आत्मेति । इतश्चास्ति पुरुषः भोक्तृभावात् भोक्तृभावेन भो-
ग्ये सुखदुःखे उपलक्षयति । भोग्ये हि सुखदुःखे अनुकूल-
प्रतिकूलवेदनीये प्रत्यात्ममनुभूयेते तेनानयोरनुकूलनीयेन प्रति-
कूलनीयेन च केनचिदप्यन्येन भवितव्यं नचानुकूलनीयाः प्रति-
कूलनीयाः वा बुद्ध्यादयस्तेषां सुखदुःखाद्यात्मकत्वेन स्वात्मानि
वृत्तिविरोधात् । तस्माद्योऽसुखाद्यात्मा सोऽनुकूलनीयः प्रति-
कूलनीयो वा स चात्मेति । अन्ये त्वाहुः भोग्या दृश्या बुद्ध्या-
दयः न च द्रष्टारमन्तरेण दृश्यता युक्ता तेषां, तस्मादस्ति
द्रष्टा दृश्यबुद्ध्याद्यतिरिक्तः, स चात्मेति । भोक्तृभावात् दृश्येन
द्रष्टृत्वानुमानादित्यर्थः । दृश्यत्वं च(१) बुद्ध्यादीनां सुखाद्यात्म-
कतया पृथिव्यादिवदनुमितम् । इतश्चास्ति पुरुष इत्याह कैव-
ल्याधिं प्रवृत्तेश्च शास्त्राणां महर्षीणाञ्च दिव्यलोचनानां
कैवल्यश्चात्यन्तिकदुःखत्रयप्रशमलक्षणं न बुद्ध्यादीनां सम्भवति

(१) बुद्ध्यादयः दृश्याः सुखदुःखाद्यात्मकत्वात् पृथिव्यादिवत् ।

ते हि दुःखाद्यात्मकाः कथं स्वभावाद्दियोजयितुं शक्यन्ते तदति-
रिक्तस्य त्वतदात्मनः(१) आत्मनस्ततो(२) वियोगः शक्यसम्पादः
तस्यात्कैवल्यार्थं प्रहृष्टोरागमानां महर्षीणाञ्चासि बुद्ध्याद्यति-
रिक्त आत्मेति सिद्धम् ॥ १७ ॥

तदेवं पुरुषास्तित्वं प्रतिपाद्य स किं सर्वशरीरेभ्येकः
किमनेकः प्रतिक्षेपमिति संशये तस्य प्रतिक्षेपनेकत्वमुप-
पादयति ।

जन्ममरणकरणानां प्रतिनियमाद्युगपत्प्रवृत्तेश्च ।
पुरुषवज्जित्वं सिद्धं चैगुण्यविपर्ययाच्चैव । १८ ।

पुरुषवज्जित्वं सिद्धं कस्माज्जन्ममरणकरणानां प्रतिनिय-
मात् निकासविशिष्टाभिरपूर्वाभिर्देहेन्द्रियमनोऽङ्कारबुद्धिवेद-
नाभिः पुरुषस्याभिसम्बन्धोजन्म न तु पुरुषस्य परिणामः(३)
संस्थापरिणामित्वात् तेषामेव च देहादीनामुपपत्तानां परि-
त्यागोमरणं न त्वात्मनोविनाशः तस्य कूटस्थनित्यत्वात् कर-
णानि बुद्ध्यादीनि त्रयोदश(४) तेषां जन्ममरणकरणानां

(१) अतदात्मनः सुखदुःखमोहानात्मकस्य ।

(२) ततः दुःखात् वियोगः, शक्यः सम्पादोद्यस्य तथाभूतः स्यादित्यर्थः ।

(३) परिणामः विकारभेदे न जन्मेत्यन्वयः तव हेतुः अपरिणामित्वात्
वति हि तस्य परिणामित्वे तद्रूपजन्मवत्त्वं स्यात् स एव तस्य नास्तीति ।

(४) बद्धिर्बुद्धस्तत्त्वम्, अहङ्कारः, मनः, ओत्तादीनि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि,
वागादीनि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि, चेति त्रयोदश ।

प्रतिनियमोप्यवस्था सा कालिकं सर्वत्ररीरेष्वेकस्मिन् पुरुषे
नोपपद्यते तदा खलेष्वस्मिन् जायमाने सर्वे जायेरन् वि-
वक्षाषे च विवेरन् अन्धादौ(१) चैकस्मिन् सर्वे एवान्धादयः
विविक्ते(२) चैकस्मिन् सर्वे एव विविक्ताः स्युरित्यव्यवस्था स्यात्
प्रतिषेत्(३) पुरुषभेदे तु भवति व्यवस्था । नचैकस्यापि(४)
पुरुषस्य देहोपाधानभेदाद्व्यवस्थेति युक्तं पाणिस्तनाद्युपाधिभे-
दपि जन्ममरणादिव्यवस्थाप्रसङ्गात्(५) । नहि पाणौ दृक्श्रो-
जाते वा स्तनादौ महत्त्वपयवे, युक्तिर्जाता वृत्ता वा भव-
तीति । इत्यत्र प्रतिषेत् पुरुषभेद इत्याह अयमपत्प्रवृत्तेः

(१) अन्धत्वं दृक्शक्तिराहित्यम् आदिपदात् वाधिर्यादि तच्चेन्द्रि-
गतमपि तदान्नयसंहतदेहाभिमानिनि पुरुषे उपचर्यते ।

(२) विविक्तत्वं मनोवृत्तिराहित्यं तच्च सुषुप्तिकाले एक सम्भवति
तथाचैकस्मिन् सुषुप्ते सर्वेऽपि सुषुप्ताः स्युरित्यापत्तिरिति भावः ।

(३) प्रतिषेत् प्रतिषेहं यावन्तोदेहास्तावन् एव तदभिमानिनः पुरुषाः
कल्पन्ते इति भावः ।

(४) अन्धत्वादौ नापिन्द्रियधर्मतया जन्ममरणादीनां च हेतुधर्मतया
इन्द्रियदेहादीनाञ्च परस्परं भेदात् पुरुषस्यैक्येऽपि उपाधिभेदेन घटाका-
शादिभेदवत् देहाद्युपाधिभेदेऽप्यवस्थेति वेदान्तिमतस्याशङ्क्य निराचष्टे
नचैकस्यापीत्यादि ।

(५) वस्तुन एकत्वे उपाधिभेदेन न व्यवस्थाकल्पनं युक्तं तथात्वेदेहादेरिव
देहावयवपाणिस्तनादीनामपि भेदकत्वं ज्ञात् तदा च पाणौ नष्टे पुरुषस्य
नाशव्यवहारः स्तनादौ जाते च जन्मव्यवहारश्च स्यात् । वस्तुतः उपाधीना-

प्रवृत्तिः प्रयत्नलक्षणा यद्यप्यन्तःकरणवर्तिनी तथापि पुरुषे उपचर्यते तथाच तस्मिन्नेकत्व (१) शरीरे प्रयतमाने स एव सर्वशरीरेष्वेक (२) इति सर्वत्र प्रयतेत ततश्च सर्वाख्येव शरीराणि युगपच्चाख्येत् (३) नामात्वे तु नायं दोष इति । इतश्च पुरुषभेद इत्याह त्रैगुण्यविपर्ययाच्चैव एवकारोभिन्नक्रमः सिद्धमित्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः सिद्धमेव नासिद्धम् । त्रयोгуणाख्यै- गुण्यं तस्य विपर्ययोऽन्यथाभावः केचित् खलु सत्त्वनिकायाः (४) सत्त्वबद्धा यथोर्द्ध्वोत्तमः (५) केचिद्रजोवद्धाः यथा मनुष्याः केचित्तमोवद्धाः यथा तिर्यग्योनयः सोऽयमीदृशस्त्रैगुण्य- विपर्ययोऽन्यथाभावस्तेषु तेषु सत्त्व निकायेषु न भवेत् यद्येकः पुरुषः स्याद्धेदे त्वयमदोष इति ॥१८॥

एवं पुरुषबद्धत्वं प्रसाध्य विवेकज्ञानोपयोगितया तस्य धर्मानाह ।

मेव परस्परं भेदः न तु तदुपहितस्य भेदो युक्तियुक्तः विशिष्टस्थानति- रेकात् न हि अत्वादित्यन्तः सत्त्वः केवलचैत्वात् भिद्यते अतएव सूत्रकृता “उपाधिभिर्भिद्यते न तु तद्वा” नित्यमेव विशिष्टस्थानतिरेकं पक्ष एवाभ्युपगमः ।

(१) तस्मिन् उपचरितप्रयत्ने पुरुषे एकत्व शरीरे एकदेहावच्छेदेनेत्यर्थः ।

(२) सर्वशरीरेषु सर्वेषु देहेषु विभिन्नेष्वपि एक एव इति सर्वत्र देहेषु प्रयतेत स्वावच्छेद्यतयेति शेषः ।

(३) एकस्य सर्वदेहावच्छेद्यात्वे दोषमाह युगकाञ्चाख्येदिति ।

(४) सत्त्वस्य निकाया निवासाः देहा इत्यर्थः ।

(५) ऊर्ध्वोत्तमः जितेन्द्रियारेतः सैकान्मुन्या देवादयः ।

तस्माच्च विपर्यासात्सिद्धं साक्षित्वमस्य पुरुषस्य ।
कैवल्यं माध्यस्थ्यं दृष्टृत्वमकर्तृभावश्च ॥१६॥

तस्माच्चेति चः पुरुषस्य वज्रत्वेन सह धर्मान्तराणि
समुच्चिनोति विपर्यासादस्मादित्युक्ते त्वै गुण्यविपर्ययादित्यन-
न्तरोक्तं सम्बध्येत अतस्तन्निरासाय तस्मादित्युक्तम् अनन्तरोक्तं
हि सन्निधानादिदमोविषयो विप्रकृतश्च तद(१) इति विप्रकृतं
त्रिगुणमविवेकीत्यादि सम्बध्यते । तस्मात् त्रिगुणादेः (२) यो
विपर्यासः स पुरुषस्यात्रिगुण्यत्वं विवेकित्वमविषयत्वमसाधा-
रणत्वं चेतनत्वमप्रसवधर्मित्वञ्च । तत्र चेतनत्वेन अविषयत्वेन
च साक्षित्वद्रष्टृत्वे दर्शिते चेतनोहि द्रष्टा भवति नाचेतनः
साक्षी च दर्शितविषयो भवति यस्मै प्रदर्श्यते विषयः स साक्षी
यथाहि लोके अर्थिप्रत्यर्थिनौ विवादविषयं साक्षिणे दर्शयतः
एवं प्रकृतिरपि स्वचरितं विषयं पुरुषाय दर्शयतीति पुरुषः
साक्षी । नचाचेतनोविषयो वा शक्यो विषयं दर्शयितुमिति
चैतन्यादविषयत्वाच्च भवति साक्षी अतएव द्रष्टापि भवति
अत्रै गुण्याच्चास्य कैवल्यम् आत्यन्तिको दुःखदयाभावः कैवल्यं

(१) तदस्तच्छब्दस्य विषयः प्रतिपाद्यम् । ततश्च कारिकायां तच्छब्द-
निर्देशात् विप्रकृतं दूरस्थ(११५०) कारिकोक्तं त्रिगुणत्वादि परावृत्त्यत
इतिभावः ।

(२) तस्मादित्यत्र विपर्यासापेक्षयाऽवधित्वार्थिका पञ्चमीन हेताविति
द्योतयन् व्याचष्टे त्रैगुण्यादेर्यो विपर्यास इति ।

तच्च तस्य स्वाभाविकादेवात्मैगुण्यात्सुखदुःखमोहरहितत्वा-
त्सिद्धम् अतएवात्मैगुण्यान्माध्यस्थ्यं सुखी हि सुखेन त्वय्यम् दुःखी
हि दुःखं द्विषन्न मध्यस्थोभवति तदुभयरहितस्तु मध्यस्थइत्यु-
दासीन इति चाख्यायते विवेकित्वादप्रसवधर्मित्वाच्चाक-
र्त्तेति(?) सिद्धम् ॥१८॥

स्यादेतत् प्रमाणेन कर्त्तव्यमर्थमवगम्य चेतनोऽहं चिकी-
र्षन् करोमीति कृतिचैतन्ययोः सामानाधिकरण्यमनुभवासिद्धं
तदेतस्मिन्मते नावकल्पते चेतनस्याकर्तृत्वात्कर्तुं चाचैतन्यादि-
त्यतश्चाह ।

तस्मात्तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् ।

गुणकर्तृत्वे च तथा कर्त्तेव भवत्युदासीनः ॥२०॥

यतश्चैतन्यकर्तृत्वे भिन्नाधिकरणे(?) युक्तिः सिद्धे तस्माद्भा-
न्तिरियमित्यर्थः । लिङ्गं(?) महदादि सूक्ष्मपर्यन्तं वक्ष्यति
भ्रान्तिवीजं तत्संयोगसत्त्वनिधानम् अतिरोहितार्थमन्यत् ॥२०॥

(१) कर्त्ता हि स्वाभीष्टोत्प्रादाय प्रयतमानोऽविवेकी प्रसवधर्मी च
भवति तस्य विविक्तत्वाद् कर्त्तृत्वमित्यर्थः । तच्च कर्तृत्वं बुद्धान्त्रयमपि
पुरषे उपचर्यते ।

(२) चैतन्यं प्रकाशकत्वं कर्त्तृत्वञ्च प्रयत्नभेदः, तस्य च रजः, कार्यत्व-
मेवञ्च रजःकार्यस्य सत्वधर्मप्रकाशस्य स्वात्मकप्रकाशरूपस्य पुरुषधर्मस्य वा
रजोनिष्ठत्वाभावेन त्रिभिन्नान्वयत्वम् ।

(३) लिङ्गम् अव्यक्तानुमापकं कार्यस्य कारणानुमापकत्वौचित्यात् ।

तत्संयोगादित्युक्तं नच भिन्नयोः संयोगोऽपेक्षां विना, न
चेय(१)मुपकार्योपकारकभावं विनेत्यपेक्षाहेतुमुपकारमाह ।

पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ।

पञ्चान्वयदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः ॥२१॥

प्रधानस्येति कर्माणि षष्ठी प्रधानस्य(२) सर्वकारणस्य यद्दर्शनं
पुरुषेण(३) तदर्थं, तदनेन(४) भोग्यता प्रधानस्य दर्शिता ततश्च
भोग्यं प्रधानं भोक्तारमन्तरेण न सम्भवतीति युक्तास्य भोक्तृ-
पेक्षा । पुरुषस्यापेक्षा(५) दर्शयति पुरुषस्य कैवल्यार्थम् । तथा

(१) इयम् अपेक्षा ।

(२) दर्शनार्थमित्यत्र व्यवहितमपि प्रधानस्येति पदम् योजयन् दर्श-
नार्थमिति पदं व्याख्यातमाह प्रधानस्येति ।

(३) “उभयोः प्राप्नौ कर्माणी”त्यनुशासनमनुवृत्तं दर्शनशब्दार्थे कर्तृरा-
जाङ्गार्यं तस्य तृतीयान्तपदोपस्थाप्यतां दर्शयति पुरुषेणेति ।

(४) अनेन पुरुषकर्तृकदर्शनविषयत्वेन । अयं भावः । सुखदुःखाहु-
भवो हि भोगः स चाहुभवः स्थात्रयमन्तरेण न सम्भवति अतोऽहुभूयमानत्वा-
न्यथाहुपपत्त्या अहुभविता कल्पते स चाहुभविता न पुरुषादन्यः “चिदव-
सानोभोगः” इति सूत्रकृता भोगस्य चेतनान्नयत्वस्य प्रतिपादनादिति ।

(५) व्यवहितमपि पुरुषस्येति पदं कैवल्यार्थमित्यत्रान्वेतीत्याख्यातं
पुरुषस्यापेक्षासत्यापयति पुरुषस्यापेक्षामिति प्रकृतेरिति शेषः । कैवल्यं
चेदवसीभावः स च अहुभूयमानस्य बुद्धिर्मास इःसत्त्वस्य विनाशएव, तदर्थं
तदुद्देशेन पुरुषस्य प्रकृत्यपेक्षा । तथा हि इष्टविषयेऽप्यया इष्टसाधनाय प्रवर्त्त

हि प्रधानेन सन्निवृत्तः पुरुषस्तद्वत् दुःखत्रयं स्वात्मन्यभिमन्यमानः
कैवल्यं प्रार्थयते तच्च सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिनिवन्धनम् । न च
सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिः प्रधानमन्तरेणेति कैवल्यार्थं पुरुषः प्र-
धानमपेक्षते । अनादित्वाच्च संयोगगपरम्परायाः, भोगाय संयुक्तो-
ऽपि कैवल्याय पुनः संयुज्यते इति युक्तम् । ननु भवत्वनयोः (१)
संयोगोमहदादिसर्गसु कुतस्त्य इत्यत आह तत्कृतः (२) सर्गः

मानो वृष्टः पुरुषश्च स्वात्मन्यभुज्यमानं दुःखत्रयं जिहासुस्तत्परिहारसा-
धनमर्थयते दुःखत्रयाभिघातश्च प्रकृतिपुरुषविवेकाधीन इति प्रकृतिं विना
कथङ्कारं पुरुषस्तद्भेदमात्मनि प्रतीयादिति दुःखत्रयाभिघातार्थमपेक्षणीय
ज्ञानसाधनत्वेन पुरुषस्य प्रकृत्यपेक्षा ।

(१) अनयोः प्रकृतिपुरुषयोः संयोगः संसर्गः स्वस्वकार्यजननाय अन्यो-
न्यापेक्षित्यरूपसंबन्धविशेषः स च प्रकृत्यान्वितोऽपि पुरुषे अतान्विकएव अत
एव “असङ्गोऽयं पुरुष इति” सूत्रकृता पुरुषस्यासङ्गत्वकथनं सङ्गच्छते । उक्तार्थे
वृष्टान्तः पङ्कन्यवदिति यथा गतिशक्तिरहितस्य पङ्कोर्गतिसाधनाय
गतिमतोऽन्वस्यापेक्षा, वृष्टिशक्तिरहितस्य चान्यस्य गतिशक्तिसत्त्वेऽपि स्वाभी-
ष्टदेशगमनं दर्शकमन्तरेण न सम्भवति तथा च यथा स्वस्वकार्याय तयोरेवो-
न्यापेक्षा तथा क्रियारहितस्य पुरुषस्य सक्रियप्रधानस्यापेक्षा वृष्टिशक्तिरहितस्य
च प्रधानस्य वृष्टिशक्तियुक्तपुरुषस्यापेक्षेत्यत उभाभ्यामन्योन्यमपेक्ष्य स्वस्वकार्यं
निष्पाद्यते इत्यर्थः ।

(२) तत्कृतः प्रकृतिपुरुषसंबन्धकृतः सर्गः वृष्टिः “हृदभिहितोभावो
द्रव्यवत् प्रकाशते” इत्युक्तेः हृदयमानमहदादिरेव वा सर्गशब्देनोच्यते ।

संयोगो हि न महदादिसर्गमन्तरेण भोगाय पर्याप्त(१) इति
संयोगएव भोगापवर्गार्थं सर्गं करोतीत्यर्थः ॥२१॥

सर्गक्रममाह(२) ।

प्रकृते(३)र्माहंस्ततोऽहङ्कारस्तस्माद्गणश्च षोडशकः ।

तस्मादपि षोडशकात्पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि ॥२२॥

प्रकृतिरव्यक्ता(३) महदहङ्कारौ वक्ष्यमाणलक्षणा एकादशे-
न्द्रियाणि(४)वक्ष्यमाणानि(२६।२७का०)पञ्च तन्मात्राणि च सोऽयं
षोडशसंख्यापरिमितोगणः षोडशकः तस्मादपि षोडशकाद(५)

(१) पर्याप्तः समर्थः ।

(२) प्रकृतिपुरुषसंयोगाधीनस्य महदादेर्भोगापवर्गार्थमपेक्षणीयत्वेऽपि
क्रियुगपदेव तेषामुत्पत्तिराहोस्तिदस्ति काचित् परिपाटीत्याशङ्क्य परिपाक्षै-
व तेषामुत्पत्तिरित्याख्यातुं कारिकाभवतारयति सर्गक्रममाहेति ।

(३) प्रकृतिपुरुषसंयोगस्य महदादीनां निमित्तत्वेऽपि उपादानमन्तरेण
कार्योत्पत्तेरसम्भवात् पुरुषस्य चापरिणामित्वात् तात्त्विसङ्करहितत्वाच्च न
कार्योपादानत्वमतोऽव्यक्तमेव महदादेरुपादानं, यथा च तस्यैवोपादानत्वं तथा-
ऽप्ये वक्ष्यते इत्येवं मनसि निधाय ह कारिकायां प्रकृतेरिति तस्य च । जायते
इत्यव्ययेऽध्याहर्त्तव्येनाम्बयः “जनिकर्त्तुः प्रकृतिरिति” पञ्चम्याः अपा-
दनत्वमर्थः ।

(४) षोडशकपदं व्याख्यातुं तद्वान्तरसंख्याबोधनायाह एकादशे-
न्द्रियाणीति ।

(५) प्रकृतेरित्यत्रैव षोडशकादित्यत्र नोपादानत्वलक्षणा पञ्चमी पञ्चानां
भूतानां षोडशकगणप्रकृतिकत्वाभावात् । किन्तु अपेक्षितक्रियापादानत्व
लक्षणा पञ्चमीति द्योतयन् अपेक्षितक्रियाम् ह अपकष्टेभ्य इति अपकष्टत्वञ्चैषां

पक्षेभ्यः पञ्चभ्यस्तन्मात्रेभ्यः पञ्च भूतान्याकाशादीनि । तत्र श-
ब्दतन्मात्रादाकार्यं शब्दगुणं, शब्दतन्मात्रसहितात् स्पर्शतन्मात्रा-
दायुः शब्दस्पर्शगुणः, शब्दस्पर्शतन्मात्रसहिताद्रूपतन्मात्रात्तेजः,
शब्दस्पर्शरूपगुणं, शब्दस्पर्शरूपतन्मात्रसहिताद्रसतन्मात्रादापः
शब्दस्पर्शरूपरसगुणाः शब्दस्पर्शरूपरसतन्मात्रसहिताङ्गन्ध-
तन्मात्रादब्दस्पर्शरूपरसगन्धगुणा दृथिवी जायते (१)
इत्यर्थः ॥ २२ ॥

अव्यक्तं सामान्यतोलक्षितं “तद्विपरीत” मित्यनेन (१०का०)
विशेषतश्च “सत्त्वं लघु प्रकाशक” मित्यादिना (१३का०) व्यक्त-
मपि सामान्यतोलक्षितं “हेतुमदित्यादिना” (१०का०) सम्प्रति-
विवेकज्ञानोपयोगितया व्यक्तविशेषं बुद्धिं लक्षयति ।

तमोगुणप्रधानलिगुणकार्यत्वात् । अयं भावः । “सत्त्वरजस्तमसं सांस्या-
वस्था प्रकृतिः प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कारः अहङ्कारात् पञ्च तन्मात्राणि
उभयमिन्द्रियं, तन्मात्रेभ्यः स्थूलभूतानीति” सूत्रकृता पञ्चभ्यस्तन्मात्रेभ्यएव
स्थूलभूतानामुत्पत्तेः कथनात्तदेकवाक्यतयात्रापि पञ्चतन्मात्राणामेव स्थूल-
भूतोपादानत्वम् । अहङ्कारस्य षोडशगुणोपादानत्वन्तु “मयानेनेन्द्रियेण
रूपादिकं भोक्तव्यमिदमेव सुखसाधन”मित्याभिमानादेव ज्ञानकर्म्मिन्द्रिय
तद्विषयरूपादीनामुत्पत्तेः । अतस्तदभिमानाश्रयभूतमन्तःकरणं द्रव्यं कल्प्यते
स एवाहङ्कारः । अतएव “एकादश पञ्चतन्मात्रं तत्कार्यमिति” सूत्रेण षोडशा-
नामहङ्कारकार्यत्वमुक्तम् ।

(१) प्रकृतेरित्यादौ श्रुतपञ्चम्याक्षिप्तं समर्थं क्रियां दर्शयति जायते इति ।

अध्यवसायोबुद्धिर्धर्मोज्ञानं विरागऐश्वर्यम् ।

सात्विकमेतद्रूपं तामसमस्माद्विपर्यस्तम् ॥२३॥

अध्यवसायोबुद्धिः क्रियाक्रियावतोरभेदविवक्षया । सर्वोद्यव-
हर्ता आलोच्य मत्वाहमत्वाधिकृतद्रव्यभिमत्य कर्त्तव्यमेतन्म-
येति अध्यवस्यति ततश्च प्रवर्त्तते इति लोकप्रसिद्धम् । तत्र
योऽयं कर्त्तव्यमिति विनिश्चयश्चित्ति(१) सम्प्रधानादापन्नचैत-
न्याया बुद्धेः, सोऽध्यवसायो बुद्धेरसाधारणोव्यापारस्तदभेदा
बुद्धिः स च बुद्धेर्लक्षणं समानासमानजातीयव्यवच्छेदकत्वात् ।
तदेवं बुद्धिं लक्षयित्वा विवेकज्ञानोपयोगिनस्तस्या धर्मान्सा-
त्विक राजस(२) तामसानाह धर्मोज्ञानं विरागऐश्वर्यं सात्व-
िकमेतद्रूपं तामसमस्माद्विपर्यस्तम् । धर्मो(३) ऽभ्युदयनिःश्रेयस-

(१) प्रकृतेर्जडत्वेन तत्कार्यबुद्धेः कथं विनिश्चय इत्यादिज्ञा जवावन्नि-
धाने जवागतलौहित्यस्य स्फटिकादौ सम्भेदश्च चेतनसंयुक्तबुद्धेस्तदध्या-
सरति द्योतयन्नाह चित्सिद्धिधानादित्यादि आपन्नमारोपितं चैतन्यं
यस्याम् तथाभूतायाः “उपरागात् कर्तृत्वं चित्ताद्विध्यदिति” सूत्रकृता
चेतनसिद्धानादेव बुद्ध्यादेः कर्तृत्वादितेतनधर्माणां कृते चेतनोपरागादेव
तथा विनिश्चयादिसम्भवइत्यर्थः ।

(२) राजसेत्सुक्तिः सर्वेषां सात्विकतामसधर्माणां रजःप्रयोज्यत्व
कन्तरेणासम्भवात् तयोः स्वस्वकार्यजननाय रजःसहकारित्वाभिधानाय
यतएव सात्विकतामसधर्मवत् राजसधर्माणां विशेषतोऽकथनं द्रष्टव्यम् ।

(३) आन्नितात्वरूपधर्मस्य धर्माभावसाधारणतयातिप्रसङ्गात् धर्मशब्दार्थो
योऽत्र विवक्षितस्तमाह धर्मइति तथा च ।

हेतुः तत्र यागदानाद्यनुष्ठानजनितोधर्म्मोभ्युदयहेतुः(१) अष्टाङ्ग
योगानुष्ठानजनितश्च निःश्रेयसहेतुः(२) । सत्त्वगुणान्यताख्या-
ति(३)र्ज्ञानम् । वैराग्यं रागाभावः । तस्य यतमानसंज्ञा , व्यतिरे-
कसंज्ञा, एकेन्द्रियसंज्ञा, वशीकारसंज्ञेति, चतस्रः संज्ञाः । रागा-
दयः(४) कषायाश्चित्तवर्त्तिनसौरिन्द्रियाणि यथास्वं विषयेषु
प्रवर्त्तन्ते तन्माऽत्र प्रवर्त्तिषत(५) विषयेष्विन्द्रियाणीति, तत्परि

“विद्वद्भिः सेवितः सद्भिर्नित्यमहेषरागिभिः

हृदयेनानुभ्यनुज्ञातेयेधर्म्मस्तम् निबोधतेत्यादिना

मत्वादिभिः परिभाषित एव धर्म्मोऽत्र ग्राह्यः नात्रितत्वमात्र” इतिभावः ।

(१) अभ्युदयः सद्बुद्धिः स्वराख्यादिलाभस्तद्देतुरदृष्टविशेषः ।

(२) निश्चितं श्रेयः निश्रेयसं कैवल्यं तस्य हेतुः ।

(३) अर्थप्रकाशनरूपस्य ज्ञानमात्रधर्म्मस्य सत्त्वगुण धर्म्मात्वेऽपि शब्दादिविषयं
ज्ञानादेः रागहेतुकत्वात् तस्य राजःसङ्गततत्तदर्थप्रकाशकत्वेन राजसत्त्वमपि
कथञ्चित्त्वन्भवतीत्यतः असाधारणज्ञानमेवात्र सत्त्वधर्म्मतया विवक्षितमित्याह
सत्त्वगुणान्यतेत्यादि ।

(४) रागः अभिलाषः विषयलाभेच्छाविशेषः आदिप्रदेन अहेषादयः
तेषाञ्च चित्ते वासनाधायकत्वेन रज्जुकत्वेन भाञ्जिटादिकषायतुल्यत्वात् कषा
यत्वम् । तैर्हि स्वस्वविषयेषु इन्द्रियाणि प्रवर्त्तन्ते स्वस्वविषयदर्शनयोग्यानि
क्रियन्ते । तथा हि आदौ विषयेषु रागोद्देशाभावो वा, ततस्तत्ताभाय प्रयत्नः,
इन्द्र्यादिभिरेव च सुखादिभोगसम्भावेन ततः इन्द्रियादीनां विषयेषु प्रवर्त्तनं
मित्यतो रागादेः क्रमशः इन्द्रियप्रवर्त्तकता ।

(५) तत् तस्मात् तत्प्रेरणादित्यर्थः इन्द्रियाणि अत्र एषु स्वस्वविषयेषु
मा प्रवर्त्तिषत प्रवृत्तानि मा भवेयुरिति तस्य उद्दत्तस्य रागस्य यो निवारण
प्रयत्नभेदः स एव यतमानसंज्ञं वैराग्यं न तु रागाभावमात्रम् । तस्य च

पाचनाधारम्; प्रयत्नो यतमानसंज्ञा । परिपाचने चागुष्ठीयमाने
केचित्कषायाः पक्वाः, पच्यन्ते च केचित्, तत्रैवं पूर्वापरीभावे
सति पच्यमाणेभ्यः कषायेभ्यः पक्वानां व्यतिरेकेणावधारणं (१)
व्यतिरेकसंज्ञा । इन्द्रियप्रवृत्तिसमर्थतया (२) पक्वानामौत्सुक्य
मात्रेण मनसि ज्ञानवस्थापनमेकेन्द्रियसंज्ञा । औत्सुक्यमात्रस्यापि
निवृत्तिः (३) उपस्थितेष्वपि (४) दृष्टानुश्रविकविषयेषु या संज्ञा त्व-
यात्पराचीना सावशीकारसंज्ञा । यामत्रभवान् पतञ्जलिर्वर्णया-
न्नुक्तं “दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्य”
मिति । सोऽयं बुद्धिधर्मी विरागइति । ऐश्वर्यमपि बुद्धि-

(१) रागाभावस्य न राजःकार्यत्वं किन्तु सत्त्वक त्वत्त्वमित्यर्थः । इमे पक्वाः
उपशमिताः, इमे पच्यमाणाः उपशमयितव्या इत्येवं व्यतिरेकेण भेदेनाव-
धारणं निश्चयः निश्चयार्थं प्रयत्नभेदः तस्य च राजसत्वेऽपि सत्वप्रधाननिश्चय-
कार्यत्वात् सात्विकत्वसुपेयम् ।

(२) विषयेषु रागादिषु सत्त्वपि तद्विषयत्वाभावे इन्द्रियाणां प्रवृत्तौ
व्यापारे असमर्थतया यथास्वर्गसुखरागे सत्त्वपि असामर्थ्यात् तत्र इन्द्रिय-
व्यापाराभावः । पक्वानां उपशमितानामपि कषायाणामिति शेषः । औत्सु-
क्यमात्रेण उत्कृष्टापूर्वकक्षारणेन मनसि ज्ञानवस्थापनम् । ततोऽपसारणं
दूरीकरणमित्यर्थः । तदुपयोगी प्रयत्नभेदः एकेन्द्रियसंज्ञा ।

(३) वशीकरसंज्ञा व्याकरोति औत्सुक्यमात्रस्यापि निवृत्तिः निवा-
रप्रयत्नभेदइत्यर्थः ।

(४) उपस्थितेषु इन्द्रियादिसन्निहतेषु दृष्टानुश्रविकेषु लौकिकेषु पार-
लौकिकेषु च पराचीना परतरा भिन्नेत्यर्थः ।

धर्म्मा यतोऽणिमादि(१) प्रादुर्भावः । तत्राणिमा अणुभावः यतः
 शिलामपि प्रविशति । कविमा लघुभावः यतः सूर्यमरीची-
 नालम्ब्य सूर्यलोकं याति महिमा महतोभावः यतोमहान्
 संभवति । प्राप्तिरङ्गुल्यग्रेण स्पृशति चन्द्रम् । प्राकाश्यमिच्छा-
 नभिघातो यतोभूमावुन्मज्जति निमज्जति यद्योदके । वशित्वं
 भूतभौतिकं वशीभवत्वस्यावश्यम् । ईशित्वं भूतभौतिकानां प्रभ-
 वस्थितिमीडे । यच्च कामावसायित्वं(२) सा सत्त्वसङ्कल्पता यथास्य
 सङ्कल्पो भवति भूतेषु तथैव भूतानि भवन्ति । अन्येषां (३)
 निश्चया निश्चेतव्यमनुविधीयन्ते योगिनस्तु निश्चेतव्याः पदार्था
 निश्चय(४) मिति, चत्वारः सात्विका बुद्धिधर्माः । तामसास्तु
 तद्विपरीता बुद्धिधर्माः अघर्माज्ञानावैराग्यानैश्चर्याभिधाना
 चत्वार इत्यर्थः ॥ २३ ॥

अहङ्कारस्य लक्षणाभाह ।

(१) अणिमादीत्यादिपदप्राप्त्यान् स्वयमेव सलक्षणात् पदार्थान् दर्श-
 यति तत्राणिमेत्यादि ।

(२) कामान् संकल्पान् तदङ्गुल्यग्रेण स्पृशति निश्चिनोति पदार्थान् शिविः
 तस्य भावः । सङ्कल्पाङ्गुल्यग्रेणैव पदार्थान् काश्चिदस्ति न तु पदार्थाङ्गुल्यग्रेण तस्य
 सङ्कल्प इत्येवमर्थपरतां कामावसायिताशब्दस्य मनसिनिधासाङ्ग सत्त्वसङ्कल्पतेति ।

(३) तदेवोपपादयति अन्येषा मिति ।

(४) निश्चयमित्यत्रानुविधीयन्ते इत्यनुषङ्गः ।

अभिमानोऽहङ्कारस्तस्मात् द्विविधः प्रवर्त्तते सर्गः ।
एकादशकञ्च गणस्तन्मानपञ्चकञ्चैव ॥ २४ ॥

अभिमानोऽहङ्कारः यत् खल्वालोचितं, मतञ्च तत्वाहमधिकृतः,
शक्तः खल्वहमत्वं, मदर्थं एवामी विषयाः, मत्तो नान्योऽत्वाधि-
कृतः कश्चिदस्यतोऽहमस्मीति योऽभिमानः (२) सोऽसाधारण-
व्यापारत्वादहङ्कारः तमुपजीव्य हि बुद्धिरध्यवस्यति “कर्त्तव्य-
मेतन्मयेति” । तस्य कार्यभेदमाह तस्मात् द्विविधः प्रवर्त्तते
सर्गः । प्रकारद्वयमाह एकादशकञ्च गणः इन्द्रियाद्ययः तन्मात्र-
पञ्चकञ्चैव द्विविधेणैव सर्गोऽहङ्कारात् न त्वन्यदित्येवकारेणाव-
धारयति ॥ २४ ॥

स्यादेतत् अहङ्कारादेकरूपात् (३) कारणात्कथं जडप्रका-
शकौ (४) गणौ विलक्षणौ भवत इत्यत आह ।

(१) अतोहमत्वाच्च त्वत्वाधिकृतः शक्त इत्यनुषङ्गः ।

(२) इति इत्येवं प्रकारो योऽभिमानः ज्ञानभेदः ।

(३) एकस्मादहङ्कारात् प्रकाशकप्रकाश्यरूपद्विविधकार्यासम्भवाशङ्क्य
अहङ्कारकारणस्य गुणत्वयस्य सहकारिताभेदात्कार्यभेदः स्यादित्याशयवान्
कारिकामवतारयितुं शङ्कते अहङ्कारादेकरूपादित्यादि ।

(४) जडत्वं दृश्यत्वरूपं प्रकाश्यत्वं, प्रकाशकत्वं स्वस्वदृष्ट्या विषयावभासकत्वम्

सात्विकएकादशकः प्रवर्त्तते वैद्यतादहङ्कारात् ।

भूतादेस्त्वन्मात्रः स तामसस्तेजसादुभयम् ॥ २५ ॥

प्रकाशलाघवाभ्यां(१)मेकादशक इन्द्रियगणः सात्विकोवैद्यता-
त्सात्विकादहङ्कारात् प्रवर्त्तते । भूतादेस्त्वहङ्कारात्तामसात्त-
न्मात्रोगणः प्रवर्त्तते कक्षात् यतः स तामसः । एतदुक्तं भवति
यद्यप्येकोऽहङ्कारस्तथ पि गुणभेदाङ्गवाभिभवाभ्यां(२) भिन्नं
कार्यं करोतीति । ननु यदि सत्वतमेत्यामेव सर्वं कार्यं जन्यते
तदा कृतमकिञ्चित्कारेण रजसेत्यतश्चाह तैजसादुभयं तैज-
सात्(३) राजमादुभयं गणद्वयं भवति । यद्यपि रजसोऽन का-

तच्च यद्यपि बुद्धिधर्मस्तथापि इन्द्रियाणां तत्त्वहकारित्वाद् तथात्वमिति-
भावः । तथा च दृश्यत्वदर्शनकारणत्वयोरेकत्वासम्भवेन कथमेकविधकारणात्
तत्त्वसम्भवरत्नाशङ्क्यार्थः ।

(१) एकादशकगणस्य सात्विकत्वसुपपादवितुनाह प्रकाशलाघवाभ्यामिति
“सत्त्वं लघु प्रकाशक”मिति (११सं) कारिकाया प्रकाशस्य लाघवस्य च सत्वधर्म्य-
त्वोक्तेः इन्द्रियाणाञ्च प्रकाशकत्वात् लाघवाच्च सत्वकार्यत्वं निश्चितं तथा च
सात्विकादेवाहङ्कारात् तस्योत्पत्तिर्युक्ता । वैद्यतात् विद्यतमेव वैद्यतन्त्रादित्यर्थः
(२) भवः कार्यसमता अभिभवः स्वकार्यजनने गुणान्तरेण प्रतिरोधः ताभ्याम् ।

(३) तैज निशाने इत्यङ्गादसिः तेन तैजसा कृतः तैजसः । रजसश्च
सत्वतमसोः स्वस्वकार्यसमर्थत्वकरणरूपतैज्यकरणगुणयोनात् तैजःपदा-
भिधेयता ।

अन्तरमस्ति तथापि सत्त्वतमसौ स्वयमक्रिये समर्थे अपि न
स्वस्वकार्यं कुरुतः रजसु चलतया ते यदा चालयति तदा
स्वस्वकार्यं कुरुतइति तदुभयस्मिन्नपि कार्ये सत्त्वतमसोः
क्रियोत्पादनद्वारेणास्ति रजसः कारणत्वमिति न व्यर्थं रज
इति ॥ २५ ॥

बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुः श्रोत्रघ्राणरसनत्वगास्थानि ।
वाक्पाणिपादपायूपस्थानि कर्मेन्द्रियाण्याहुः ॥ २६ ॥

सात्विकाहङ्कारोपादानकमिन्द्रियं तच्च द्विविधं बुद्धीन्द्रियं (१)
कर्मेन्द्रियञ्च उभयमध्ये तदिन्द्रस्यामनश्चिक्लत्वादिन्द्रियमुच्यते (२) ।
तानि च स्वसंज्ञाभिन्नुज्ज्वरादिभिरुक्तानि तत्र रूपग्रहण-
लिङ्गं (३) चक्षुः, शब्दग्रहणलिङ्गं श्रोत्रं, गन्धग्रहणलिङ्गं घ्राणं,

(१) इन्द्रियाणां प्रकाशकत्वेन प्रकाशधर्मकसत्त्वगुणकार्यत्वात्मानात्
सात्विकाहङ्कारोपादानकत्वमेव पूर्वकारिकावाच्यम् तत्र कानि पुनस्तानी-
न्द्रियाणीत्याह बुद्धीन्द्रियाणीति । बुद्धिसाधनानि इन्द्रियाणि बुद्धीन्द्रियाणि
कर्मेन्द्रियानीन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि । वाक्पाणिपादिसमासः ।

(२) तेषामिन्द्रियशब्दार्थत्वे कारणमाह इन्द्रस्यात्मनइति । “इन्द्रोमायाभिः
पुरुषपदेयते इत्यादि” श्रुतौ इन्द्रशब्दस्य आत्मार्थकत्वदर्शनात्, पाणिना
इन्द्रशमिन्द्रलिङ्ग” मिथ्यादिना (५ । २ । ६३५०) इन्द्रशब्दात् तद्विज्ञाद्यर्थे
धर्मत्वेन निपातितत्वाच्च तथात्वम् । कारणव्यापारः कर्तृव्यापाराधीनः
कारणव्यापारत्वात् कुठारादिव्यापारवदिति कारणव्यापारेण कर्तुरनुमानात्
इन्द्रियादीनां पुरुषलिङ्गत्वम् ।

(३) गृह्यतेऽनेन ग्रहणं रूपस्य ज्ञानसाधनं वक्षिणमिन्द्रियं तच्चक्षुः ।
एव सुत्तरम् ।

रसग्रहणालिङ्गं रसनं, स्थग्रहणालिङ्गं त्वक्, वागादीनां
कार्थ्यं वक्ष्यति (२८सं का०) ॥ २६ ॥

एकादशक(१)मिन्द्रियमाह ।

उभयात्मकमत्र मनःसङ्कल्पकमिन्द्रियञ्च साधर्म्यात् ।
गुणपरिणामविशेषान्नानात्वं वाच्यभेदाच्च ॥ २७ ॥

एकादशस्त्रिन्द्रेषु(२)मध्ये मनउभयात्मकं बुद्धीन्द्रियं कर्म्म-
न्द्रियञ्च चक्षुरादीनां वागादीनाञ्च मनोऽधिष्ठितानामेव स्वस्व-
विषयेषु प्रवृत्तेः तत् असाधारणेन रूपेण(३)लक्षयति सङ्कल्पकं
मन इति सङ्कल्पेन रूपेण मनो लक्ष्यते आलोचितमिन्द्रियेण
वस्त्वदमिति सम्बुधमिदमेवं नैवमिति सम्यक् कल्पयति
विशेषणविशेष्यभावेन विवेचयतीति यावत् । यदाहुः

(१) एकादशानां पूरणभेकादशं उट् ततः स्वार्थे कन् । एकादश-
पूरणीभूतमित्यर्थः ।

(२) कारिकास्थमत्रेतिपदं व्याख्यातमाह एकादशस्त्रिति तथा च
अत्रेति निर्धारणे सप्तमी तदेवद्योतयन्नाह मध्ये इति ।

(३) असाधारणेन इतरव्यावृत्तेन रूपेण, अधिष्ठानद्वारा इन्द्रिय-
प्रवर्तकत्वेनेत्यर्थः लक्षयति संकल्पकं मनोऽनुमापयति तथाच इन्द्रियप्रवृत्त्य-
न्ययानुपपत्त्या मनः कल्पयते इत्यर्थः । मनसोऽसाधारणकार्यमाह संकल्पक
मिति । लक्ष्यते अनुमीयते इत्यर्थः ।

समुग्धं (१) वस्तुमात्रन्तु प्राक् गृह्यन्त्यविकल्पितम् ।

तत्त्वामान्यविशेषाभ्यां कल्पयन्ति मनीषिणः ॥

तथाहि अस्ति ह्यालोचनज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम् ।

बालमूकादिविज्ञानसदृशं सुग्धवस्तुजमिति (२) ॥

ततः परं पुनर्वस्तुधर्मेर्जात्यादिभिर्यया (३) ।

बुद्ध्यावसीयते सा हि प्रत्यक्षत्वेन सम्प्रता ॥

सोऽयं सङ्कल्पलक्षणो व्यापारो मनसः समानासमानजा-
तीयाभ्यां (४) व्यवच्छिन्दन् मनोलक्षयति । स्यादेतत् असा-
धारणव्यापारयोगिनौ यथा महदहङ्कारौ नेन्द्रियमेवं
मनोऽयसाधारणव्यापारयोगि नेन्द्रियं भवितुमर्हतीत्यत आह
इन्द्रियञ्च । कुतः साधर्म्यात् इन्द्रियान्तरेः, सात्विकाहङ्का-
रोपादानत्वञ्च साधर्म्यं न त्विन्द्रलिङ्गत्वं महदहङ्कारयोरप्या-

(१) समुग्धं संदिग्धमिदमित्यं न वेत्यकारम् । अविकल्पितम् विशेष्यविशे-
षणभावनिर्मुक्ततया गृह्यन्ति विषयीकुर्वन्तीत्यर्थः ।

(२) सुग्धवस्तुजमिति प्रत्यक्षे विषयस्य हेतुत्वात् सन्दिग्धवस्तुजन्य-
त्वम् ज्ञानस्य ।

(३) यथा बुद्ध्या जात्यादिभिर्विशेषणैर्विशिष्टतया वस्तु अवसीयते
निश्चीयते सा बुद्धिः प्रत्यक्षत्वेन सम्प्रता । एतन्मते बुद्धिदृष्टिरेव ज्ञानं फलन्त
तद्वृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्यं पौरुषेयमिति विशेषः ।

(४) समानजातीयात् अनुमित्यादिज्ञानात् असमानजातीयात् घटादितः
व्यवच्छिन्दन् व्यावर्त्तयन् संकल्पः मनो लक्षयति अनुभाषयति ।

कलिङ्गत्वेनेन्द्रियत्वप्रसङ्गात् । तस्माद् व्युत्पत्तिमात्रमिन्द्रलिङ्गत्वं
न तु प्रवृत्तिनिमित्तम् । अथ कथं सात्विकाहङ्कारादेकस्मादेका-
दशेन्द्रियाणीत्यतश्चाह गुणपरिणामविशेषास्मान्मात्रं वाच्यभे-
दाच्च । शब्दाद्युपभोगसम्प्रवर्तकादृष्टसहकारिभेदात्कार्यभेदः
अदृष्टभेदोऽपि गुणपरिणामएव । वाच्यभेदाच्चेति दृष्टान्तार्थम्
यथा वाच्यभेदास्तथैतदपीत्यर्थः ॥२७॥

तदेवमेकादशेन्द्रियाणि स्वरूपत उक्त्वा दशानामसाधरणी
वृत्तीराह ।

शब्दादिषु पञ्चानामालोचनमात्रमिष्यते वृत्तिः (२) ।
वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाच्च पञ्चानाम् (३) ॥२८॥

बुद्धीन्द्रियाणां सम्बुधवस्तुमात्रदर्शनमालोचनमुक्तं कर्म-

(१) व्युत्पत्तिर्योगार्थः “इन्द्रियमिन्द्रलिङ्ग”मित्यादि (५, २, ८३५०) पाणि-
नेरनुशासनात् तन्मात्रमिन्द्रलिङ्गत्वं न वाचकादिवत् शब्दप्रवृत्तौ तन्मिति-
शेषः अपि तु पङ्कजादिशब्दवत् सात्विकाहङ्कारोपादानत्वविशिष्टमिन्द्रलिङ्ग-
त्वमेव तन्मम् । प्रवृत्तिनिमित्तं शक्यतावच्छेदकमित्यर्थः । तेन अहङ्कार-
योरिन्द्रशब्दार्थपुरुषलिङ्गत्वेऽपि सात्विकाहङ्कारोपादानत्वान्मात्राद्येन्द्रिय-
शब्दवाच्यता ।

(२) वृत्तिः व्यापारः कार्यमित्यर्थः ।

(३) पञ्चानां वाक्पाणिपादपादूपास्थानां कर्मेन्द्रियाणाम्, क्रमेण वच-
नादयः वृत्तय इति विभक्तिविपरिणामः ।

न्द्रियाणां कण्ठतात्वादिस्थानमिन्द्रियं (१) वाक् तस्या वृत्ति-
वचनं (२) स्पष्टमन्यत् ॥२८॥

अन्तःकरणत्रयस्य वृत्तिमाह ।

स्वालक्षण्यं वृत्तिस्रयस्य सैषा भवत्यसामान्या ।

सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च ॥२९॥

स्वालक्षण्यं वृत्तिस्रयस्य, स्वमसाधारणं लक्षणं येषां तानि
स्वालक्षणानि महदङ्गारमनांसि तेषां भावः स्वालक्षण्यं तच्च
स्वानि स्वानि लक्षणान्येव तद्यथा महतोऽध्यवसायोऽङ्गार-
स्याभिमानः सङ्कल्पो मनसो वृत्तिर्व्यापारः । वृत्तिर्द्वैविध्यं
साधारणासाधारणत्वाभ्यामाह सैषा भवत्यसामान्या असाधा-
रणी । सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या (३) वायवः पञ्च । सामान्या

(१) नयनगोलकादेः नेत्रादिस्थानत्वत्वेव वागिन्द्रियस्थानियतस्थानत्वा-
दाह कण्ठतात्वादीति । आदिपदात् “अष्टौ स्थानानि वर्णानामुतः कण्ठः
शिरस्तथा । जिह्वामूलं च दन्तौ नासिका चैव तालु चेत्सुक्ता” अष्टौ
स्थानानि पाह्याणि । तानि स्थानानि स्वकार्यनिष्पादनाधिकरणानि यच्च ।

(२) एवं वागिन्द्रियस्य स्थानसङ्ख्या लक्षणकथनाय तद्वृत्तिमाह तस्या वृत्ति-
वचनमिति । तथा च वचनसाधनमिन्द्रियं वाक् । एवम् आदानसाधनमिन्द्रियं
पाश्चरित्वादि लक्षणम् । कारिकायां विहरणं चलनं गतिभेदः । उत्तर्गः उद-
र इ मलस्यापसारणेन त्वागः । आनन्दः आनन्दविशेषजनको रमणीसंभोगः-
त्तको व्यापारभेदः ।

(३) “एतस्माज्जायते प्राणोमनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ध्वोति रापश्च
पृथिवी विश्वस्य धरिणीति” श्रुतौ वायुतः प्राणस्य पृथक्कोर्तनात्

चासौ करणवृत्तिश्चेति त्रयाणामपि करणानां पञ्च वायवः
जीवनं वृत्तिः तद्भावे भावात् तदभावे चाभावात् । तत्र प्राणो
नासाग्रहृन्नाभिपादाङ्गुष्ठवृत्तिः । अघानः कृकाटिकाष्टपा-
दपायूपस्थपार्श्ववृत्तिः । समानोहृन्नाभिसर्वसन्धिवृत्तिः ।
उदानो हृत्कण्ठतालुमूर्ध्वभ्रूमध्यवृत्तिः । व्यानस्त्वग्वृत्तिरिति
पञ्च वायवः ।

अस्यासाधारणीषु वृत्तिषु क्रमाक्रमौ सम्प्रकारावाह ।

युगपच्चतुष्टयस्य(१)तु वृत्तिः क्रमशश्च तस्य निर्दिष्टा ।
दृष्टे तथाप्यदृष्टे चयस्य तत्पूर्विका वृत्तिः ॥३०॥

दृष्टे यथा यदा सन्तमसान्धकारे विद्युत्सम्पातमात्राद्या-
प्रमभिसुखमतिसन्निहितं पश्यति तदा खलस्यालोचनसङ्क-

प्राणानां न वायुपरिणामविशेषत्वम्, किन्तु संहतविहगानां पञ्जरचालन-
न्यायेन बुद्ध्यादिभिः स्वस्ववृत्तिरजोगुणेन शरीरं सर्वदा चाल्यते तच्चालन-
रूपव्यापार एव प्राणादय इत्याशयेनाह प्राणाद्याइति पराभिमतानां
पञ्चानां वायूनां भेदाः न प्राणादयः अपि तु बुद्ध्यादिभिर्देहस्य चालनमेव
प्राणादयः इत्यर्थः तथा च वायुतुल्यसञ्चारवत्त्वेन वायुरूपदेवताधिष्ठित
तया वा प्राणादीनां वायुशब्दवाच्यत्वम् ।

(१) चतुष्टयस्य इन्द्रियसङ्गतमनसः, केवलमनसः, अहङ्कारस्य, बुद्धेर्चेति
चतुःसङ्गकस्य] वृत्तिः वृत्तय इत्यर्थः । तेषां च क्रमेण चतुर्थामालोचन
संकल्पाभिमानाध्यवसायाः चतस्रोवृत्तयः ।

त्वाभिमानाध्यवसाया युगपदेव(१)प्रादुर्भवन्ति, यतस्तत उत्पत्त्य
तत्स्थानादेकपदे(२)ऽपसरति, क्रमशश्च(३)यदा मन्डालोके प्रथमं
तावद्वसुमात्रं सन्मुग्धमालोचयति अथ प्रणिहितमनाः कर्णा-
न्ताकृष्टशरः कुञ्चितपदः शिञ्चितज्यामण्डलीकृतकोदण्डः प्रचण्ड-
तरः पाटञ्चरो(४)ऽयमिति निश्चिनोति अथ च मां प्रत्येतीत्यभिम-
न्यते अथाध्यवस्यति अपसरामीतः स्थानादिति । परोक्षे तु(५)
अन्तःकरणत्रयस्य बाह्येन्द्रियवर्जं(६) दृष्टिरित्याह अदृष्टे
त्रयस्य तत्पूर्विका दृष्टिः । अन्तःकरणत्रयस्य युगपत् क्रमेण च
दृष्टिर्दृष्टपूर्विकेति । अनुमानागमस्मृतयोहि परोक्षेऽर्थे दर्श-
नपूर्वाः प्रवर्तन्ते नान्यथा । यथा दृष्टे तथा, अदृष्टेऽपीति
योजना ॥३॥

(१) “क्रमशश्चाक्रमशश्चेन्द्रिय”दृष्टिरिति सूत्रकृता इन्द्रियवृत्तीनां परा-
भिमतक्रमिकत्वमात्रसंख्येन युगपत्पञ्चकं तदेवेह प्रदर्श्यते युगपदिति
युगपत्पञ्चकत्वेन “अथौमपदं ज्ञानानां तस्याणुत्वमिहेष्यते” इति पराभितमणुत्व
अन्तःकरणस्य निराश्रितमिति द्रष्टव्यम् ।

(२) एकपदे सङ्ख्या कृतादित्यर्थः ।

(३) युगपदृष्टिसंख्यलघुदाहृत्य क्रमशोदृष्टिसंख्यलघुदाहरति क्रमशश्चेति ।

(४) पाटञ्चरौः ।

(५) एवमपरोक्षे दृष्टिवत्तद्वयं प्रदर्श्य परोक्षे इन्द्रियदृष्टिव्यापारालो-
चनाभावात् दृष्टित्वयमाह परोक्षे त्विति ।

(६) कारिकास्य त्वस्येति पदं व्याख्यातमाह बाह्येन्द्रियवर्जमिति त्वस्य
बाह्येन्द्रियापहृतस्य मनोऽहङ्कारबुद्धिरूपलक्षित्वेऽर्थः

(१३)

स्यादेतत् (१) चतुर्णां त्रयाणां (२) वा वृत्तयो न तावत्त-
न्नात्राधीनाः तेषां सदातनत्वेन वृत्तीनां सदोत्पादप्रसङ्गात्-
आकस्मिकत्वे तु वृत्तिसङ्करप्रसङ्गोनियमहेतोरभावादित्यत
आह ।

स्वां स्वां प्रतिपद्यन्ते परस्परकृतहेतुकां वृत्तिम् ।
पुरुषार्थएव हेतुर्न केनचित्कार्यते करणम् ॥३१॥

करणानीति शेषः । यथा हि बहवः पुरुषाः शाक्तीकया-
धीकधानुष्ककार्पाणिकाः (३) कृतसङ्केताः परावस्कन्दाय प्रवृत्ताः,
तत्रान्यतमस्याकृतमवगम्यान्त्यतमः प्रवर्त्तते, प्रवर्त्तमानश्च शा-
क्तीकः शक्तिमेवादत्ते न तु यज्यादिकम्, एवं याधीकोऽपि यष्टिमेव
न शक्त्यादिकम्, (४) । तत्रान्यतमस्य करणस्याकृतात् (५) स्वकार्य-
करणाभिमुखादन्यतमं करणं प्रवर्त्तते तत्प्रवृत्ते च हेतुमत्त्वाच्च
वृत्तिसङ्करइत्युक्तां स्वां स्वां प्रतिपद्यन्ते इति । स्यादेतत्

(१) यद्यपि क्रमयोऽक्रमयश्च वृत्तिसत्त्वः स्यात् तथापि शङ्कान्तरमुत्थाप-
यति स्यादेतदिति एतत् क्रमयोऽक्रमयश्च वृत्तिसत्त्वमित्यर्थः ।

(२) चतुर्णां बाह्येन्द्रियसङ्गतमनसादिकानाम् प्रत्यक्षयोग्यविष-
याभिप्रायमेतत् । त्रयाणामिति परोक्षविषयाभिप्रायमेतदिति द्रष्टव्यम् ।

(३) कपायः प्रहरणमस्य ठक् । कपायपाणयइत्यर्थः ।

(४) शक्त्यादिकमित्यत्र आदत्ते इत्यस्यानुषङ्गः । आदिपदात् कपाय-
परिपहः

(५) आकृतम् अभिप्रायस्त्वकव्यापारः इन्द्रियाणाञ्च स्वकार्यकरणाभि-
मुखत्वमेवेह तत्स्त्वकव्यापारइत्याह स्वकार्यकरणाभिमुखादिति भाव-

याष्टीकादयश्चेतनत्वात् परस्परकृतमवगम्य प्रवर्त्तन्ते इति युक्तम्,
करणानि त्वचेतनानि तस्मान्नैवं प्रवर्त्तितुमुत्सहन्ते तेनैवाम-
धिष्ठात्वा करणानां स्वरूपसामर्थ्योपयोगाभिज्ञेन भवितव्यमत
आह पुरुषार्थएव हेतुर्न केनचित्कार्यते (१) करणम्, भोगा पवर्ग-
लक्षणः (२) पुरुषार्थएवानागतावस्थः प्रवर्त्तयति करणानि, कृत-
मत्र तत्स्वरूपाभिज्ञेन कर्त्ता । एतच्च वत्सविट्द्विनिमित्त
(५७संका०)मित्यत्रोपपादयिष्यते ॥३१॥

न केनचित् कार्यते करणमित्युक्तं तत्र करणं विभजते ।

करणं त्रयोदशविधं तदाहरणधारणप्रकाशकरम् ।
कार्यञ्च तस्य दशधा हार्यं धार्यं प्रकाश्यञ्च ॥३२॥

करणं त्रयोदशविधमिन्द्रियाण्येकादश बुद्धिरहङ्कारश्चेति
त्रयोदशप्रकरणं करणं कारकविशेषः करणम् । न च व्यापारा-
वेशं विना कारकत्वमिति व्यापारमाह तदाहरणधारणप्रकाश-

प्रधाननिर्देशात् स्वस्वकार्यकरणभिस्तत्स्वरूपात् आकृतादित्यर्थः ।

(१) कार्यते व्यापार्यते कर्त्तुं इति शेषः ।

(२) तदेवोपपादयति भोगापवर्गलक्षण इत्यादि । तथाच पुरुषार्थयो
र्भोगापवर्गयोरेव तत्प्रवृत्तौ नियामकत्वे स्थिते तत्स्वरूपाभिज्ञेन चेतनेन कृतं
तत्प्रवर्त्तकचेतनकल्पनं निरर्थकमित्यर्थः एतच्च पुरुषस्वरूपाभिप्रायेण नोक्तं
किन्तु इन्द्रियवृत्तिप्रवर्त्तकत्वेन तत्कल्पनं यत् प्रायुक्तं तस्य पराभिमतत्वद्योत-
नायैव पुरुषस्य सिद्धिस्तु इतरहेतोरेव सम्भविष्यतीत्यभिप्रायेण ।

करम् यथायथं (१) तत्र कर्मेन्द्रियाणि वागादीन्याहरन्ति यथास्व
मुपाददते स्वव्यापारेण प्राप्नुवन्तीति यावत् बुद्ध्यङ्कारमनांसि
तु स्ववृत्त्या (२) प्राणादिलक्षणाया धारयन्ति, बुद्धीन्द्रियाणि
प्रकाशयन्ति। आहरणधारणादिक्रियाणां सकर्मकतया किं? कर्म,
कतिविधञ्चेत्यत आह कार्य्यञ्च तस्येति । तस्य तयोदशविधस्य
करणस्य दशधा आहार्य्यं धार्य्यं प्रकाश्यञ्च कार्य्यम् । आहार्य्यं
व्याप्यं (३) कर्मेन्द्रियाणां वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दा यथा
यथं व्याप्याः ते च यथायथं दिव्यादिव्यतया दश इत्याहार्य्यं
दशधा । एवं धार्य्यम् अयन्तः करणादित्विकस्य प्राणादिलक्षणाया
वृत्त्या शरीरं, तच्च पार्थिवादि (४) पाञ्चभौतिकं शब्दादीनां (५)
पञ्चानां समूहः दृष्टिवीति, ते च पञ्च दिव्यादिव्यतया दशेति
धार्य्यमपि दशधा । एवं बुद्धीन्द्रियाणां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा
यथायथं व्याप्याः ते च यथायथं दिव्यादिव्यतया दशेति
प्रकाश्यमपि दशधेति ॥३२॥

तयोदशविधकरणेऽवान्तरविभागङ्करोति ।

(१) यथायथमिति कर्मेन्द्रियाणि आहरन्ति, मनआदीनि धारयन्ति,
चक्षुरादीनि प्रकाशयन्तीत्यर्थः ।

(२) स्ववृत्त्या बुद्ध्यङ्कारमनसां इत्या कार्य्येण देहादिबालनरूप-
व्यापारलक्षणेन प्राप्तेनेत्यर्थः ।

(३) व्याप्यं क्रियाफलेनाप्य कर्मेत्यर्थः ।

(४) पार्थिवादीत्यत्र आदिपदात् आप्यतैजसादिप्रवृत्तम्

(५) पञ्चभ्यो भूतेभ्यः आगत इति ठकि पञ्चभूतजन्यत्वेन देहस्य कारणात्
भिन्नत्वं स्यादित्यतः समूहार्थे ठगिति द्योतयन्नाह शब्दादीनां पञ्चानां समूहः

अन्तःकरणं त्रिविधं दशधा वाह्यं च यस्य विषयाख्यम् ।
साम्प्रतकालं वाह्यं त्रिकालमाभ्यन्तरं करणम् ॥३३॥

अन्तःकरणं त्रिविधं बुद्धिरहङ्कारोमन इति शरीराभ्य-
न्तरवृत्तित्वाद् अन्तःकरणम् । दशधा वाह्यमिन्द्रियं तस्य स्थान्तः-
करणस्य विषयाख्यं विषयमाख्याति विषयसङ्कल्पाभिमाना-
ध्यवसायेषु कर्त्तव्येषु हारीभवति तत्र बुद्धीन्द्रियास्थालोचनेन,
कर्मेन्द्रियाणि तु यथास्वं व्यापारेण । वाह्यान्तरयोः करण-
योर्विशेषान्तरमाह साम्प्रतकालं वाह्यं त्रिकालमाभ्यन्तरं
करणम्, साम्प्रतकालं वर्त्तमानकालं वाह्यमिन्द्रियं वर्त्तमानसमी-
पमनागतमतौ तमपि वर्त्तमानम् अतो वागपि वर्त्तमानकाल-
विषया भवति । त्रिकालमाभ्यन्तरं करणं तद्यथा नदीपूरभे-
दाद्बभूवुष्टिः, अस्ति धूमादग्निरिह नगनिकुम्भे, असत्युपपातके
पिपीलिकाण्डसञ्चरस्याङ्गविष्यति वृष्टिरिति, तदनुकूपाश्च सङ्क-
ल्पाभिमानाध्यवसाया भवन्ति । कालस्य वैशेषिकाभिमत एको
न अनागतादिष्ववहारभेदं प्रवर्त्तयितुमर्हतीति तस्मादयं यैर-
पाधिभेदैरनागतादिभेदं प्रपद्यन्ते सन्तु तएवोपाधयोऽनागता-

इति शब्दादीनां शब्दतन्मात्रादीनां समूह इत्यर्थः तत्र पृथिवीभागस्याधिक्येन
पार्थिवादिव्यवहारइत्याख्यातमाह पृथिवीतीति च । यद्यपि सर्वेषां पञ्चभूत-
कार्त्तृत्वं तथापि गन्धतन्मात्रात्मकपृथिवीभागस्याधिक्यात् पार्थिवादिव्यव-
हारः वैशेष्यात्तद्वादस्तद्वाद इति न्यायादिति भावः ।

दिव्यवहारहेतवः कृतमत्वान्तर्गडुना (१) कालेनेति सांख्य-
चार्याः तस्मान्न कालरूपतत्त्वान्तराभ्युपगम इति ॥३३॥

साम्प्रतकालानां वाङ्मेन्द्रियाणां विषयं विवेचयति ।

बुद्धीन्द्रियाणि तेषां पञ्च विशेषाविशेषविषयाणि ।
वाग्भवति शब्दविषया शेषाणि तु पञ्चविषयाणि ॥३४॥

बुद्धीन्द्रियाणि तेषां दशानामिन्द्रियाणां मध्ये पञ्च वि-
शेषाविशेषविषयाणि विशेषाः स्थूलाः शब्दादयः शान्त-
घोरमूढाः पृथिव्यादिरूपाः, अविशेषास्तन्मात्राणि सूक्ष्माः
शब्दादयः, मात्रग्रहणेन भूतभाविनावपाकरोति विशेषाश्चावि-
शेषाश्च विशेषाविशेषास्तएव विषया येषां बुद्धीन्द्रियाणां
तानि तथोक्तानि । ततोर्ध्वं स्रोतसां योगिनाश्च ओत्रं शब्दतन्मा-
त्रविषयं स्थूलशब्दविषयश्च, अस्मादादीन्, स्थूलशब्दविषय-
मेव । एवं तेषां त्वक् स्थूलसूक्ष्मस्पर्शविषया अस्मादादीनान्,
स्थूलस्पर्शविषयैव । एवं चक्षुरादयोऽपि तेषामस्मादादीनाश्च
रूपादिषु सूक्ष्मस्थूलेषु द्रष्टव्याः (२) एवं कर्मेन्द्रियेषु मध्ये वाग्म-
वति शब्दविषया स्थूलशब्दविषया तद्धेतुत्वात् (३) न तु शब्दतन्मा-

(१) कृतमत्वान्तर्गडुना निष्प्रयोजनेनेत्यर्थः ।

(२) समर्पार्थं शेषः । तत्र तेषां स्थूलसूक्ष्मयोः, अस्माकं तु स्थूलमात्रे ।

(३) तद्धेतुत्वात् वागिन्द्रियस्य स्थूलशब्दहेतुत्वात् तद्विषयत्वम् ।

स्य हेतुः (१) तस्माच्छङ्कारिकत्वेन (२) वाग्निन्द्रियेण (३) सहैक-
कारणकत्वात् । शेषाणि तु चत्वारि पायूपस्थपाणिपादा-
ख्यानि पञ्चविषयाणि पाण्याद्याहार्याणां घटादीनां पञ्चशब्दा-
र्थत्वादिति ॥३४॥

साम्प्रतं त्रयोदशसु करणेषु केषाञ्चित् गुणभावं केषाञ्चित्
प्रधानभावं सहेतुकमाह ।

सान्तःकरणा बुद्धिः सर्वं विषयमवगाहते यस्मात् ।
तस्मात्त्रिविधं करणं द्वारि द्वाराणि शेषाणि ॥३५॥

द्वारि(४)प्रधानं शेषाणि करणानि वाह्येन्द्रियाणि द्वारा-
णि तैरुपनीतं सर्वं विषयं समनोच्छङ्कारा बुद्धिर्यस्मादवगाहतेऽ-
ध्यवस्यति तस्माद्वाह्येन्द्रियाणि द्वाराणि द्वारवती च सान्तः-
करणा बुद्धिरिति ॥ ३५ ॥

(१) शब्दतन्मात्रस्य वाग्निन्द्रियाविषयत्वे हेतुं द्योतयन् शब्दतन्मात्रं
प्रति वागेन्द्रियस्य हेतुत्वं निरस्यति न तु शब्दतन्मात्रस्य हेतुरिति वागे-
न्द्रियमिति शेषः ।

(२) तस्य शब्दतन्मात्रस्य आच्छङ्कारिकत्वेन आच्छङ्कारोपादनत्वेन वाक्-
कार्यत्वाभावादिति शेषः ।

(३) तत्तेतुत्वाभावेनेव तेन सहैककारणकत्वादपि न तद्विषयत्वमित्याह
वाग्निन्द्रियेणेत्यादि

(४) द्वारं विद्यतेऽस्य इति । द्वारि द्वारवत् प्रधानमित्यर्थः ।

न केवलं वाङ्मानीन्द्रियाण्यपेक्ष्य प्रधानं बुद्धिरपि तु ये अ-
प्यहङ्कारमनसी द्वारिणी (१) ते अप्यपेक्ष्य बुद्धिः प्रधानमि-
त्वात् ।

एते प्रदीपकल्पाः परस्परविलक्षणा गुणविशेषाः ।
द्वैतं पुरुषस्यार्थं प्रकाशय बुद्धौ प्रयच्छन्ति ॥३६॥

यथा हि ग्रामाध्यक्षाः कौटुम्बिकेभ्यः (२) करमादाय विषयाध्य-
क्षाय (३) प्रयच्छन्ति विषयाध्यक्षश्च सर्वाध्यक्षाय, स च भूपतये,
तथा वाङ्मोन्द्रियाण्यालोच्य मनसे समर्पयन्ति मनश्च सङ्कल्पाहङ्का-
राय, (४) अहङ्कारश्चाभिमत्य बुद्धौ सर्वाध्यक्षभूतायाम्, तदिदमुक्तं
पुरुषस्यार्थं प्रकाशय बुद्धौ प्रयच्छन्तीति । वाङ्मोन्द्रियमनोहङ्का-
राश्च गुणविशेषाः, गुणानां सत्त्वरजस्तमसां विकाराः, ते तु पर-
स्परविरोधशीला अपि पुरुषार्थेन भोगापवर्गरूपेण एकवा-
क्यतां गीताः, यथा वर्तितैलवङ्कयः सन्तमसापनयेन रूपप्रका-
शाय मिलिताः, प्रदीपः, एवमेते गुणविशेषा इति योजना ॥३६॥

कस्मात्पुनर्बुद्धौ प्रयच्छन्ति न तु बुद्धिरहङ्काराय द्वारिणे
मनसे वेत्यत आह ।

(१) वाङ्मोन्द्रियापेक्षया प्रधाने । वाङ्मोन्द्रियै रूपनीव विषयाणां तयोः
प्रत्यर्पणात् वाङ्मोन्द्रियापेक्षया तयोः प्राधान्यमिति द्रष्टव्यम् ।

(२) कुटुम्बभरणे प्रसूतः ठक् । लघकादयोहि कुटुम्बभरणभावे व्यापृता
नाधिके अतस्तएवात्र कौटुम्बिकाः ।

(३) विषयस्य देशस्य अध्यक्षः, करपङ्कणे नियुक्तः ।

(४) अहङ्काराय समर्पयतीति वचनविपरिणामः । एवमुत्तरत्र

सर्वं प्रत्युपभोगं यस्मात्पुरुषस्य साधयति बुद्धिः ।
सैव च विशिनष्टि पुनः प्रधानपुरुषान्तरं सूक्ष्मम् ॥३७॥

पुरुषार्थस्य प्रयोजकत्वान्तस्य यस्माच्चात्माधनं तत् प्रधानं,
बुद्धिश्चास्य साक्षात्माधनं, तस्मात्सैव प्रधानम् । यथा सर्वाध्यक्षः
साक्षाद्राजार्थसाधनतया प्रधानम्, इतरे तु ग्रामाध्यक्षादयस्तं
प्रति गुणभूताः । बुद्धिर्हि पुरुषसन्निधानान्तच्छायापत्ता तद्रूप-
मेव सर्वविषयोपभोगं पुरुषस्य साधयति, सुखदुःखावुभवो हि
भोगः स च बुद्धौ, बुद्धिश्च पुरुषरूपेवेति (१) सा च पुरुषमुपभोज-
यति (२) । यथा अर्थालोचनसङ्कल्पाभिमानाश्च तत्तद्रूपपरिणा-
मेन बुद्धावुपसंक्रान्ताः तथा इन्द्रियादिव्यापारा अभि बुद्धेरेव
स्वव्यापारेण अध्ववसायेन सह व्यापारीभवन्ति यथा स्वसैन्येन
सह ग्रामाध्यक्षादिः सैन्यं (३) सर्वाध्यक्षस्य भवति । सर्वं शब्दादिकं
प्रति च उपभोगः पुरुषस्य तं साधयति यस्मात् प्रधानपुरुषयो-
रन्तरं विशेषं विशिनष्टि करोति यद्यौदनपाकं पचतीति ।

(१) पुरुषस्यैव रूपं विषयप्रकाशनसामर्थ्यरूपं स्वरूपं यस्याः तथाभूता,
तस्याः सतस्तथात्वाभावाद्योतनाय इवशब्दः तथा च चित्तिच्छायापत्त्या बुद्धेः
सुखदुःखावुभवप्रकाशकत्वात् भोगसाधनत्वम् ।

(२) तद्योगादेव पुरुषे भोगसम्भवइत्याह पुरुषमुपभोजयतीति ।

(३) सर्वाध्यक्षस्य सैन्यमुपकरणं भवतीतियोजना

ननु (१) [पुरुषसर्वविषयोपभोगसम्पादिका बुद्धिसत्त्व-
निर्भोजइत्यत आह, सूक्ष्ममिति दुर्लभ्य] तदन्तरकरणस्य
प्रतिपादनमनेनापवर्गः पुरुषार्थो दर्शितः ॥ ३७ ॥

तदेवं कारणानि विभज्य विशेषाविशेषान् विभजते ।

तन्मात्राण्यविशेषस्तेभ्यो भूतानि पञ्च पञ्चभ्यः ।
एते स्मृता विशेषाः शान्ता घोराश्च मूढाश्च ॥ ३८ ॥

शब्दादितन्मात्राणि सूक्ष्माणि नचैषां शान्तत्वादिरस्ति
उपभोगयोग्योविशेषइति मातृशब्दार्थः । अविशेषानुक्ता
विशेषान् वक्तुमुत्पत्तिमेषामाह तेभ्यस्तन्मात्रेभ्यः यथासंख्यमेक-
द्वित्विचतुःपञ्चभ्यः भूतानि आकाशानिखानलसलिलावनिरूपाणि
पञ्च, पञ्चभ्यस्तन्मात्रेभ्यः । अस्त्रेषां भूतानामुत्पत्तिर्विशेषत्वे
किं? मायातमित्यत आह एते स्मृता विशेषाः । कुतः? शान्ता
घोराश्च मूढाश्च । च एको हेतौ, द्वितीयः समुच्चये, यस्मादाका-
शादिषु स्थूलेषु सत्वप्रधानतया केचिच्छान्ताः, सुखाः, प्रसन्नाः

(१) नित्यत्वान्तरं पाठान्तरं [प्रधानपुरुषयो'रन्तरस्य कृतकत्वादित्यत्वं
तत् कृत तत्त्वं भोजस्य स्यादित्यत आह सूक्ष्ममिति सूक्ष्मं दुर्लभ्यमित्यर्थः प्रधान-
मादहमम्यइति विद्यमानमेवान्तरमविवेकोनाविद्यमानमिव बुद्धिर्भोजयति
न तु करोति यतो नित्यमित्यर्थः] । अयमेव पाठः समशीनः । कृतकत्वात्
कार्यत्वात् अनित्यत्वम् । तत् तस्मात् कार्यत्वात् भोजस्य अनित्यत्वं स्यादि-
त्याशङ्कार्थः । सूक्ष्ममित्यनेन तत्त्वसाधनं तथा च तस्य विद्यमानत्वेऽपि अवि-
द्यमानत्वेनेव भोजनमेशत्व तत्करणमिति न कृतकत्वमिति समाधानार्थः ।

लघवः । केचिद्भजः प्रधानतया घोरः दुःखाः, अनवस्थिताः
केचित्तमः प्रधानतया मूढा विषया गुरवः । तेऽमी परस्पर-
व्यावृत्ता अनुभूयमाना विशेषादिति, स्थूलादिति चोच्यन्ते तन्मा-
त्राणि तु अस्मदादिभिः (१) परस्परव्यावृत्तानि नानुभूयन्त-
इत्यविशेषादिति, सूक्ष्मादिति चोच्यन्ते ॥३८॥

विशेषाणामवान्तरविशेषमाह ।

सूक्ष्मा मातापितृजाः सह प्रभूतैस्त्रिधा विशेषाः स्युः ।
सूक्ष्मास्तेषां नियता मातापितृजा निवर्त्तन्ते ॥३९॥

त्रिधा विशेषाः स्युः । तान् विशेषप्रकारानाह सूक्ष्मा इत्यादि ।
सूक्ष्मदेहाः परिकल्पिताः, (२) मातापितृजाः षाट्कौशिकाः (३)

(१) तन्मात्राणामपि परस्परव्यावृत्तस्वभावत्वमप्येव तच्च योगिमात्र-
गम्यमन्यथा सर्वेषामेकरूपत्वापत्तेरित्यशयेनाह अस्मदादिभिरिति अर्था-
गुदर्थिभिरित्यर्थः ।

(२) परिकल्पिताः अनुमिताः परलोके कर्मफलभोगः सूक्ष्मदेहं विना-
ऽनुपपन्नः भोगत्वात् स्थूलस्वदेहः रश्मिः कृष्णादिजनितस्य शस्त्रस्य स्वदेहेनैव भोग-
वत् यद्यत् स्वदेहारब्धं कर्मदिफलं तत्तत् स्वदेहेनैव भोग्यं नेतरेण
अन्यथा कृतहान्य कृताभ्यागमप्रसङ्ग इत्यादि तर्कसात्वानुसम्भातव्यः ।

(३) षड्भिः रक्तामांसमेदोऽस्थिमज्जगुक्तावरकैः कोशैः रन्भास्तन्म-
त्वम्भिरिव बाह्याभ्यन्तरतया स्थित्वा आवरकत्वात् तत्तुल्यैः निर्मुक्ताः षाट्कौ-
शिकाः । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन । “तस्य षोढा । शरीराणि षट् त्वचो धारयन्ति
चेति” । रक्तादिषड्धातुपरिपाकहेतुभूतषडग्निस्थानयोगित्वेन शरीरस्य

तत्र मातृतो लोमलोहितमांसानि, पितृतेस्तु स्नाय (१)
स्थिमज्जानइति षट्कोणः, प्रकृष्टानि महान्ति भूतानि प्रभू-
तानि तैः सह (२) । सूक्ष्मशरीरमेकोविशेषः मातापितृजो
द्वितीयः महाभूतानि तृतीयः । महाभूतवर्गे (३) च घटादीनां
निवेशइति । सूक्ष्मा मातापितृजयोर्देहयोर्विशेषमाह सूक्ष्मास्तेषां

षट्प्रकारत्वम् । तथाहि भुक्ताद्यादिरसो जठराग्निना परिपच्यमानः रक्तत्व
मापद्यते । रक्तञ्च स्वकोशस्थाग्निना पच्यमानं मांसताम्, मांसञ्च स्वकोश-
स्थाग्निना पच्यमानं मेदस्त्वम्, मेदोऽपि स्वकोशस्थाग्निना पच्यमानमस्थिताम्
अस्थि च स्वकोशस्थवह्निना पच्यमानं मज्जात्वम् मज्जापि स्वकोशस्थाग्निना
पच्यमाना शुक्रत्वमिति । “रसाद्वै शोषितं जातं शोषितात्मांससम्भवः । मांसात्तु
मेदसो जन्ना मेदसोऽस्थिससङ्गवः । अस्थो मज्जा समभवत् मज्जातः शुक्र-
सम्भवः । शुक्राद्गुर्भः समभवदिति महाभारते हरिवंशे स्पष्टमुक्तम् ।
इत्येवं चरमधातुशुक्रावरककोशे सत्यपि तस्य परिवर्तनेन अक्षरसपरिपाचक
लोमावरककोशं गृहीत्वा पच्यमानतेह यत् षट्कोशिकत्वमुक्तं तन्मूलं चिन्त्यम्

(१) स्नायुः मेदः । शुभ्रत्वात् स्नायुस्थिमज्जकोशानां पितृशुक्रसाव्यात्
तज्जातत्वं परिशेषादग्येषां मातृजत्वम् ।

(२) कारिकायां प्रभूतपदं व्याख्याय विशेषाणां त्रिविधत्वं गमयति
सूक्ष्मेत्यादि ।

(३) भूतानां महत्त्वम् अस्मादृशानां विशेषावधारणयोरुक्तत्वं तच्च
पृथिव्यादीनामिव घटानामपि तुल्यमिति न विभागधिक्यशङ्केत्याशयेनाह
महाभूतवर्गे चेति ।

विशेषाणां मध्ये ये, ते नियताः नित्याः (१) । मातापितृजा
निवर्त्तन्तो रसान्ता(२) वा भस्मान्ता वा विडन्ता (३) वेति ॥३६॥

सूक्ष्मशरीरं विभजते ।

पूर्वोत्पन्नम(श)सक्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्यन्तम् ।
संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम् ॥४०॥

प्रधानेनादिसर्गे प्रतिपुरुषमेकैकमुत्पादितम् अस(श)क्तम-
व्याहृतं शिलामप्यनुविशति नियतम् आ चादिसर्गात् आ च
महाप्रलयादवतिष्ठते महदादिसूक्ष्मपर्यन्तं महदहङ्कारैकादशे-
न्द्रियपञ्चतन्मात्रपर्यन्तम् एषां समुदायः सूक्ष्मशरीरं, शान्त(४)
घोरमूढैरिन्द्रियैरन्वितत्वाद्विशेषः । नन्वस्वेतदेव शरीरं भोगा-
यतनं पुरुषस्य, कृतं दृश्यमानेन घाटकौशिकेन शरीरेष्वेत्य-
तश्चाह संसरतीति उपात्तसुपात्तं घाटकौशिकं शरीरं जहाति
हायंहायं चोपादत्ते, कस्मात् ? निरुपभोगं यतः,, घाटकौशिकं

(१) नित्याः आप्रलयात् स्थिताः न तु प्रतिसर्गे जन्वाः प्रतिप्रसवं वा
विनाशिनः इत्यर्थः यथाचैते आभोचस्यायिनः तथाप्ये स्वयम् युक्त्वा-
प्रसाधयिष्यते ।

(२) रसा इति व्येज्य अन्नः परिणामविशेषाधारौ येषां तथाच
भूमादुत्खाताः क्रमेण ऋद्रूपेण परिणता भवन्ति ।

(३) कृतदाहानां भस्मान्तत्वं व्याघ्रादिभूतानां विशाखपत्यमिति विशेषः ।

(४) सूक्ष्मशरीरस्य पञ्चतन्मात्रात्मकत्वेऽविशेषापत्तिमाशङ्क्य घोरत्वादि
विशेषयुक्तेन्द्रियात्मकत्वात् विशेषस्य नित्याह शान्तेत्यादि ।

शरीरं विना सूक्ष्मं शरीरं निरुपभोगं, तस्मात्संसरति ।
 ननु धर्माधर्मानिमित्तः संसारः न च सूक्ष्मशरीरस्यास्ति
 तद्योगः, तत्कथं संसरतीत्यत आह भावैरधिवासितं धर्माधर्म-
 ज्ञानाज्ञानधैराग्राधैराग्यैश्वर्यानिश्वर्याणि भावास्तदन्विता
 बुद्धिः तदन्वितश्च सूक्ष्मशरीरमिति तदपि भावैरधिवासितं
 यथा सुरभिचम्पकसम्पर्काद्वस्त्रं तदामोदवासितमभवति तस्मा-
 द्भावैरेवाधिवासितत्वात्संसरति । कस्मात्पुनः प्रधानमिव महा-
 प्रलयेऽपि तच्छरीरं न तिष्ठतीत्यत आह लिङ्गम् लयं गच्छ-
 तीति लिङ्गं हेतुमत्त्वेन चास्य लिङ्गत्वमिति भावः ॥४०॥

स्यादेतद्बुद्धिरेव साहङ्कारेन्द्रिया कस्मान्न संसरति कृतं
 सूक्ष्मशरीरेणाप्रामाणिकंनेत्यत आह ।

चिचं यथाश्रयमृते स्यात्त्वादिभ्योविना यथा क्वाया ।
 तद्वद्दिना विशेषैर्न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम् ॥४१॥

लिङ्गमात् आपनात् बुद्ध्यादयोलिङ्गं तत् अनाश्रितं न
 तिष्ठति । जन्मप्रयाणान्तराले बुद्ध्यादयः प्रत्युत्पन्नशरीरश्रिताः
 प्रत्युत्पन्नपञ्चतन्मात्रवच्चे सति बुद्ध्यादित्वात् दृश्यमानशरीरवृ-
 त्तिबुद्ध्यादिवत् । विना विशेषैरिति सूक्ष्मैः शरीरैरित्यर्थः । आग-
 मस्यात् भवति 'अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमोवलादिति' । (१)
 अङ्गुष्ठमात्रत्वेन सूक्ष्मतामुपलक्षयति आत्मनोनिष्कर्षासम्भवेन

(१) अत्र भगवद्गीतादि वाक्यभेदेषु द. हार्दयम् "मतः पठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्था
 नि कषेति । शरीरं यदवाप्नोति यज्ञाप्नुक्तामतीश्वरः । गृहीत्वैतानि संवाति वायु-

सूक्ष्ममेव शरीरं पुरुष सदपि हि पुरि स्थूलशरीरे शेते ॥४१॥

एवं सूक्ष्मशरीरास्तत्त्वमुपपाद्य यथा संसरति येन च
हेतुना, तदुभयमाह ।

पुरुषार्थहेतुकमिदं निमित्तनैमित्तिकप्रसङ्गेन ।

प्रकृतेर्विभुत्वयोगान्नटवद्व्यवतिष्ठते लिङ्गम् ॥४२॥

पुरुषार्थेन हेतुना प्रयुक्तं, निमित्तं धर्माधर्मादि, नैमित्तिकं
तेषु तेषु निष्काशेषु यथायथं पादकौशिकशरीरग्रहः स हि
धर्मादिनिमित्तप्रभवः निमित्तञ्च नैमित्तिकञ्च तत्र यः प्रसङ्गः
प्रसक्तिस्तथा नटवद्व्यवतिष्ठते लिङ्गं सूक्ष्मशरीरम् । यथाहि
नटस्तां तां भूमिकां विधाय परशुरामोवा अजातशत्रुर्वा वत्स-
राजोवा भवति एवं तत्तत्स्थूलशरीरग्रहणात् देवोवा मनु-
ष्योवा पशुर्वा वनस्पतिर्वा भवति सूक्ष्मं शरीरमित्यर्थः ।
कुतस्त्यः पुनरस्येदृशोमहिमेत्यत आह प्रकृतेर्विभुत्वयोगात्
तथा च पुराणां वैश्वरूप्यात् प्रधानस्य परिणामोऽयमङ्गु-
इति ॥ ४२ ॥

गैश्चानिवाशयादिति “मनुरपि यन्मूर्त्यवयवाः सूक्ष्मास्तस्येमान्वा न्रवन्ति
यद् । तस्माच्छरीरं सित्वास्तस्य मूर्ति मनीषिण इति” तदाविशन्ति भूता-
नि महान्ति सह कर्माभिः । मनश्च ययवैः सूक्ष्मैः सर्वभूतकद्वय इति, अतः
च अहङ्कारसूक्ष्मपञ्चतत्वात्प्रवेष्टोक्तिरिन्द्रियप्रवेशस्याप्युपलक्षणमेवमन्यत ।

निमित्तनैमित्तिकप्रसङ्गेनेत्युक्तं तत्र निमित्तं नैमित्तिकाच्च
विन्यते ।

सांसिद्धिकाश्च भावाः प्राकृतिका वैकृतिकाश्च धर्माद्याः ।
दृष्टाः करणाश्रयिणः कार्याश्रयिणश्च कललाद्याः ॥४३॥

वैकृतिका-नैमित्तिकाः, प्राकृतिकाः-स्वाभाविकाः, सांसि-
द्धिकाः भावाः यथा सर्गादावादिविद्वान् भगवान् कपिलोमहा-
सुनिर्धर्माज्ञानवैराग्यैश्वर्यसम्पन्नाः प्रादुर्बभूवेति स्मरन्ति ।
वैकृतिकाश्च भावाः असांसिद्धिकाः उपायानुष्ठानोत्पन्नाः
यथा प्राचेतसः(१) प्रभृतीनां महर्षीणाम् एवमधर्माज्ञाना-
वैराग्यानैश्वर्याण्यपि । कार्यं शरीरं तदश्रयिणस्तस्यावस्थाः
कजशुद्धिदमांसपेशीकरणडाह्रयत्यङ्गव्यूहाः गर्भस्थस्य, ततो-
न्निर्गतस्य बालस्य बाल्यकौमार्यौवमवार्द्धकानीति ॥४३॥

अवगतानि निमित्तनैमित्तिकानि कतमस्य तु निमित्तस्य
कतमन्यैमित्तिकमित्यत आह ।

(१) वाष्प्रीकिप्रभृतीनाम्, तपस्यैव तेषां ज्ञानैश्वर्यादिलाभस्य पुराणा-
दाहुतेः ।

धर्मेण गमनमूर्ध्वं गमनमधस्ताद्भवत्यधर्मेण ।

ज्ञानेन चाप्रवर्गीविपर्ययाद्विध्यते बन्धः ॥४४॥

धर्मेण गमनमूर्ध्वं सुप्रकृतिषु लोकेषु गमनम् । अधस्ताद्भव-
त्यधर्मेण भूतत्वादिवु, ज्ञानेन चाप्रवर्गः । तावदेव प्रकृतिरार-
भते न चावद्विवेकाख्यातिं करोति अथ विवेकाख्यातौ सत्यां
ज्ञातकृत्यतया विवेकाख्यातिमन्तं पुरुषं प्रति निवर्तते यदाहुः
“विवेकाख्यातिपर्यन्तं ज्ञेयं प्रकृतिचेष्टित” इति । विपर्ययादत-
न्वज्ज्ञानाद्विध्यते बन्धः स च द्विविधः, प्राकृतिको वैज्ञातिको दाक्षिण-
कश्चेति तत्र प्रकृतावात्मज्ञानात् ये प्रकृतिमुपासन्ते तेषां प्राकृ-
तो बन्धः । यः पुराणे प्रकृतिलयान् प्रत्युच्यते ‘पूर्णं शतसहस्रान्तु
तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तका’ इति । वैकारिको बन्धस्तेषां ये विकारानेव
भूतेन्द्रियाहङ्कारबुद्धीः पुरुषबुद्धोपासने तान् प्रतीदमुच्यते ‘दश
सन्धन्तराणीह तिष्ठान्यव्यक्तचिन्तकाः । भौतिकासु शतं पूर्णं
सहस्रान्धाभिमानिकाः । बौद्धा दश सहस्राणि तिष्ठन्ति विगत
ज्वराः’ । ते खल्वमी विदेहा येषां वैज्ञातिको बन्ध इति । इष्टा पू-
र्त्तन दाक्षिणकः (१) पुरुषतत्त्वानभिज्ञो हि इष्टा पूर्त्तकारी का-
मोपहतमना (२) बध्यत इति ॥४४॥

(१) दक्षिणायां कर्मजन्माप्तौ दूषदानरूपायां कर्माङ्गभूतायां प्रकृतः
पुण्यं यदा दक्षिणमार्गेण चन्द्रलोकाभिगामी दाक्षिणक इति ।

(२) ईश्वरार्पणबुद्ध्या कृताभिज्ञानराहित्येन क्रियमाणमपि इष्टा-

वैराग्यात् प्रकृतिलयः संसारे भवति राजसाद्रागात् ।
ऐश्वर्यादविषातो विपर्ययात्तद्विपर्यासः ॥४५॥

वैराग्यात्प्रकृतिलयः पुरुषतत्त्वानभिज्ञस्य वैराग्यमात्रा(१)त्प्र-
कृतिलयः प्रकृतिग्रहणेन प्रकृतिकार्यमहदहङ्कारभूतेन्द्रियाणि
मृहन्ते तेष्वामबुद्ध्या उपास्यमानेषु लयः । संसारो भवति राज-
साद्रागात् राजसादित्यनेन रजसोदुःखत्वात्संसारस्य दुःखता
सूचिता । ऐश्वर्यादविषातः (२) इच्छायाः, ईश्वरो हि (३)
यदिच्छति तत्करोति । विपर्ययादनैश्वर्यात् तद्विपर्यासः
सर्वत्रोच्छाविषात इत्यर्थः ॥४५॥

बुद्धिधर्मान् धर्मादीनष्टौ भावान् समासव्यासाभ्यां सुमु-
क्षूणां हेयोपादेयान् दर्शयितुं प्रथमतस्तत्त्वमासमाह ।

पूर्त्तादिकं क्रमसूक्तौ प्रयोजकमिति द्योतयन् इष्टापूर्त्ताकारिणं विशिनष्टि
कामोपकृतमना इति तथा च कामिनं प्रति कामानुसारेणैव इष्टापूर्त्तादेस्तत्त-
त्फलसाधनत्वेन न क्रमसूक्तिसाधनत्वमिति भावः ।

(१) वैराग्यम् ऐहिकास्तृप्तिकसुखादिषु तृष्णाभावः । आत्मज्ञा-
नासङ्गतत्वं सात्वतदेनाभिधीयते ।

(२) अविषातस्य संबन्धपेक्षितया संबन्धिवाचकं पदं पूरयति इच्छा-
या इति ।

(३) ऐश्वर्यस्य इच्छानभिषातहेतुत्वं दर्शयति ईश्वरो हीति ।

एष प्रत्ययसर्गोविपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्ध्याख्यः ।

गुणवैषम्यविमर्हान्तस्य च भेदास्तु पञ्चाशत् ॥४६॥

प्रतीयतेऽनेनेति(१)प्रत्ययोबुद्धिस्तस्य सर्गः(२)तत्र विपर्ययोऽ-
ज्ञानमविद्या(३) च बुद्धिधर्मः अशक्तिरपि कारणवैकल्यहेतु-
का(४) बुद्धिधर्मएव तुष्टिसिद्धी अपि वक्ष्यमाणे (५) बुद्धि-

(१) एतन्मते बुद्धेरेव करणत्वात् पौरुषेयबोधस्य च फलरूपत्वात् प्रत्यय-
पदं न भावसाधनमपि तु करणसाधनमित्वाद् प्रतीयतेऽनेनेति ।

(२) कदाभिहितो भावाद्व्यवत्प्रकाशते इति न्यायात् सर्गपदं ख्य
मानपरं तथाचाविद्यादेर्बुद्धिधर्मत्वात् तत्सूक्ष्मम् ॥

(३) कारिकास्यं विपर्ययपदं व्याचष्टेऽज्ञानमित्यादि । अज्ञानं ज्ञाना-
भावः, ज्ञानप्रागभावापरपर्यायः । अविद्याशब्देन अविद्याऽक्षितारागद्वेषा
भिनिवेशरूपाः पञ्चापि गृह्यान्ते “अविद्या पञ्चपर्येषा प्रादुर्भूता महात्मनः”
इति विष्णुपुराणे पञ्चप्रकाराविद्यायाः महत्तत्त्वधर्मतोक्तेः ।

(४) अशक्तिरसामर्थ्यं स्वकार्यकरणेऽपाटवं तच्च यद्यपि बुद्धेर्न स्वतः
सम्भवति तथापि करणानामिन्द्रियाणां स्वस्वविषयग्रहणे वैकल्यमपाटवं
स्वविषयप्राप्तिभावात् तत् हेतुः प्रयोजकं यस्याः तथाभूता तथा च इन्द्रि-
याणामपाटवेनैव तस्याः शक्तिराहित्यं न स्वत इति भावः ।

(५) वक्ष्यमाणे तुष्टिर्नवधाऽष्टधा सिद्धिरित (४७ स०) कारिकाया
मिति शेषः ।

धर्मावेव । तत्र (१) विपर्ययशक्तितुष्टिषु यथायोगं सप्तानी धर्मादीनां
ज्ञानवर्जमन्तर्भावः सिद्धौ च ज्ञानस्येति । आसमाह तस्य च भे-
दास्तु पञ्चाशत् कस्माद्गुणवैषम्यविमर्दात् गुणानां वैषम्यम् एकैक-
स्याधिकबलता द्वयोर्द्वयोर्वा, एकैकस्य नवबलता द्वयोर्द्वयोर्वा ।
(२) तेन न्यूनाधिक्ये मन्दमध्याधिक्यमात्रं यथाकार्यमुन्नेयम् ।
तदिदं गुणानां वैषम्यं तेनोपमर्हः एकैकस्य न्यूनबलस्य द्वयो-
र्द्वयोर्वाभिभवः तस्मात्तस्य भेदाः पञ्चाशदिति ॥४६॥

तानेव पञ्चाशद्भेदान् गणयति ।

पञ्च विपर्ययभेदा भवन्त्यशक्तिश्च करणवैकल्यात् ।
अष्टाविंशतिभेदा (३) तुष्टिर्नवधाष्टधा सिद्धिः ॥४७॥

(१) ननु बुद्धेः धर्माधर्माज्ञानाज्ञानवैराग्यावैराग्यैश्वर्यानिश्वर्यात्मका-
दविधधर्मा वत्त्वस्यैव स्वमते स्वीकारात् विपर्यादिभिरधिकगुणत्वापत्तिरतस्त-
त्रैव धर्मादीनामन्तर्भावं दर्शयति तत्रेत्यादि । ज्ञानवर्जं ज्ञानभिज्ञानमित्यर्थः ।
धर्मादीनां सप्तानां यथायोगं-यत्र यस्यान्तर्भावो भवितुमर्हति तत्र तस्यान्त-
र्भावः । तथा च अज्ञानस्य विपर्यये, अनैश्वर्यस्य, अवैराग्यस्य, अधर्माप्रभवत्वेन
च अधर्मेण च अशक्तौ, शिष्टानां तुष्टौ अन्तर्भाव इति भावः ।

(२) यद्यपि गुणत्वयाणां मध्ये एकैकस्याधिकबलत्वकथनेनैव द्वयो-
र्द्वयोन्यूनबलतालाभः तथा एकैकस्य न्यूनबलताकथनेन द्वयोर्द्वयोरधिकबलता
लाभः तथापि वैषम्यमुभयथापि भवतीति द्योतनायैव तथानिर्देशः न तु
पञ्चान्तरप्रतिपादनाय ।

(३) अशक्तेरष्टाविंशतिविधत्वमध्ये एकादशेन्द्रियेत्यादि (४६ संक्रा०) वक्ष्यते ।

अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशः (१) यथासंख्यं तमोमोह-
महामोहतामिस्त्वान्वतामिस्त्वसंज्ञकाः पञ्च विपर्ययविशेषाः (२)
विपर्ययप्रभवानामस्मितादीनां विपर्ययस्वभावत्वात् यद्वा यद्-
विद्यया विपर्ययेणावधार्यते (३) वस्तु, अस्मितादयस्तत्स्वभावाः
सन्तस्तदभिनिविशन्ते । अतएव पञ्चपञ्चा अविद्येत्याह भगवान्
वार्धगण्यः ॥४७॥

संमतिं पञ्चानां विपर्ययभेदानामवान्तरभेदमाह ।

भेदस्तमसोऽष्टविधोमोहस्य च दशविधोमोहामोहः
तामिस्रोऽष्टादशधा तथा भवत्यन्वतामिस्रः ॥४८॥

(१) अविद्यादीनां स्वरूपादिकं तु भेदस्तमस इत्यादौ (४८संका०)
वक्ष्यते तेषां तमस्यदिपदाभिधेयत्वं च शास्त्रान्तरे प्रसिद्धमिहापि उत्तरका-
रिकायां वक्ष्यते ।

(२) तमसादीनां विपर्ययभेदत्वे हेतुं दर्शयति विपर्ययप्रभवाना-
मिति । योयप्रभवः स तत्स्वभावः यथा ऋत्प्रभववोषटः ऋत्स्वभाव
इति व्याप्तिशङ्कावात् तमसादीनां विपर्ययविशेषत्वं कार्यकार-
णयोरभेदस्वीकारात् । यथार्थविषयावरकत्वतारतम्येनैव तेषां तत्त्व-
पदाभिधेयता ।

(३) विपर्ययभेदरूपया अविद्यया यत् सङ्क्षेपेण वस्तु अवधार्यते
अस्मितादयोऽपि तद् वस्तु तथैव अभिनिविशन्ते विषयीकुर्यान्ति इत्यर्थः ।

भेदस्तमसोऽविद्यायाश्चष्टविधः अष्टसु अव्यक्तमहदहङ्कारपञ्च-
तन्मात्रेषु अनात्मस्वात्मबुद्धिरविद्या(१)तमः । अष्टविधविषयत्वात्
स्याष्टविधत्वम् मोहस्य च अत्राप्यष्टविधोभेदइति चेना(२)गुण-
ज्यते । देवा(३) ह्यष्टविधमैश्वर्यमासाद्याहताभिमानिनोऽणिमा-
दिकमात्मीयं शाश्वतिकमभिमन्यन्ते (४)इति सोयमस्मितामो-
हो(५)ऽष्टविधैश्वर्य(६) विषयत्वादष्टविधः । दशविधोमहामोहः
शब्दादिषु पञ्चसु दिव्यादिव्यतया दशविधेषु विषयेषु रञ्जनीयेषु(७)

(१) अविद्यास्वरूपमाह अनात्मेत्यादि अनात्मसु आत्मबुद्धिर्मिथ्याज्ञान
मविद्या तम इतिचाख्यायते । तस्यानात्माष्टविधविषयत्वादष्टविधत्वमित्या-
ख्यातं विषयानष्टौ दर्शयति अष्टस्वित्यादि ।

(२) चेन चकारेण मोहस्येत्यत्रादुत्तरं त्रयमापेनेत्यर्थः ।

(३) मोहरूपास्मिताया अष्टविधत्वमुपपादयितुमष्टविषयत्वं मोहरूपस्य
दर्शयति देवा इति तथाच गर्वहेतुकाभिमानविशेषाऽस्मितारूपोमोह-
इति तत्त्वरूपम् । तेषां गर्वसङ्गावं द्योतयितुमाह अष्टविधैश्वर्यं मासाद्येत्यादि ।

(४) शाश्वतिकमात्मीयम् अभिमन्यन् इत्युक्तिः अशाश्वतिकस्यानात्मीयस्य
बुद्धिधर्मस्यात्मीयत्वेनाभिमानरूपमोहरूपत्वकथनाय ।

(५) अस्मितारूपो मोहः अस्मितामोहः ।

(६) अष्टविधैश्वर्यविषयत्वात् अष्टविधैश्वर्यहेतुकाभिमानविशेषरूपत्वात्

(७) रञ्जनीयेषु रागविषयेषु दिव्येषु अदिव्येषु पञ्चसु शब्दादिषु
अतो दशविधेषु राग आसक्तिः इति स्वरूपनिर्देशः ।

रागत्रासक्तिर्महामोहः स च दशविधविषयत्वाद्दशविधः । तामि-
 खोद्देशोऽष्टादशधा । शब्दादयो दश(१)विषया रञ्जनीयाः स्वरूप-
 तः, ऐश्वर्यं त्वणिमादिकं न स्वरूपतोरञ्जनीयं किन्तु रञ्जनी-
 यशब्दाद्युपायाः । ते च(२)शब्दादय उपस्थिताः परस्पररेणोपहन्य-
 मानास्तदुपायाच्चाणिमादयः स्वरूपेणैव कोपनीया(३)भवन्तीति ।
 शब्दादिभिर्दशभिः सञ्चाणिमाद्यष्टकमष्टादशधेति तद्विषयोद्देश-

(१) ननु रागोद्गीच्छाविशेषः स च स्वभावतः सुखे दुःखाभावे चाभि-
 जायते तत्साधनेषु शब्दादिषु तु तत्साधनताज्ञानद्वारा । तत्साधनताज्ञानञ्च श-
 ब्दादीनामिव ऐश्वर्यादीनामप्यस्ति अतः कुतः दशविधविषयत्वमेव ऐश्वर्याद्यष्ट
 विषयत्वेनापि हेतुत्वेन अष्टादशविषयत्वापत्तिरित्याशङ्क्य ऐश्वर्यादीनां न
 स्वतः रागविषयत्वं किन्तु शब्दादिद्वारेणैव भवतीति साक्षात् स्वाभीष्टसाधना-
 नि शब्दादय एवातस्तदुपायत्वेन तेषामेव रागविषयत्वम् ऐश्वर्यादीनान्तु
 सुखादिसाधनशब्दादिसाधनत्वेनेति परस्परया तत्साधनत्वमिति साक्षात्सा-
 धनमपेक्ष्य परस्परितसाधनानां पङ्क्त्यायोग्यतया अष्टादशविधत्वमिति
 समाधत्ते शब्दादयोदशेत्यादि । स्वरूपतः साक्षात् सुखसाधनत्वेन रञ्जनीयाः
 इष्टा न तु ऐश्वर्यादीनीव परस्परितसाधनानीत्यर्थः ।

(२) कुतश्चित् कारणात् रागएवाभिहितोद्देशोभवति स च अनिष्टे
 दुःखे, सुखाभावे च स्वतएव भवति तस्य च शब्दादिदशविधहेतुकत्वात्
 अणिमाद्यष्टविधैश्वर्यादिभिः प्रतिहन्यमानत्वाच्च अष्टादशविधविषयत्व
 मित्याह ते चेत्यादि ।

(३) कोपनीया इवविषया इत्यर्थः ।

स्वामिस्त्रोऽष्टादशविषय(१)त्वादष्टादशधेति । तथा भवत्यन्वतामि-
 स्त्रः अभिनिवेशस्मात् । (२) तथेत्यनेनाष्टादशधेत्यनुबध्यते । देवाः
 स्वस्वस्वमादिकमष्टविधमैश्वर्यमासाद्य दश शब्दादीन् भुञ्जानाः
 शब्दादयोभोग्यास्तदुपायाश्चास्मिमादयो ऽस्माकममुरादिभि-
 र्मां च उपधानिषतेति विव्यति । तदिदं भयमभिनिवे-
 शोऽन्वतामिस्त्रोऽष्टादशविषयत्वात् अष्टादशधेति । सोऽयं पञ्च
 विधविकल्पोविपर्ययोऽवान्तरभेदात् द्वाषष्टिरिति(३) ॥४८॥

तदेवं पञ्च विपर्ययभेदानुक्ता अष्टाविंशतिभेदामशक्तिमाह ।

एकादशेन्द्रियवधाः सह बुद्धिवधैरशक्तिरुद्दिष्टा ।
 सप्तदश वधा बुद्धेर्विपर्ययात्तुष्टिसिद्धीनाम् ॥४९॥

एकादशेन्द्रियवधाः

(१) अष्टादश विषया अस्य वक्ष्यमानस्यात् विषयवस्तु फलसाधनतासा-
 धारणं, तेनैश्वर्यादीनाम् उपादानत्वात् विषयतयात्वात् अष्टादशविषयत्व-
 सम्भवो द्वे वक्ष्ये त्ववधेयम् ।

(२) अभिनिवेशरूपान्वतामिस्त्रस्य स्वरूपमाह त्रयस्त्रयति उपश्रवणादिहेतु
 रनिष्टसाधनताप्राप्ताधीनबुद्धिः भेदज्ञासौभयवक्ष्यतामिस्त्रमिति चास्यात्यन्ते

(३) द्वाषष्टिः । तमसो ऽष्टौ, मोहस्याऽष्टौ, महामोहस्य दश'तामिस्त्रस्याष्टा-
 दश, अन्वतामिस्त्रस्याष्टादश भेदादिति तत्राद्यात्मनविपर्ययस्य द्वाषष्टिर्भेदाः

वाधिर्यं, कुष्ठिताऽन्धत्वं, जड़ताऽजिघ्रता तथा(१)।

मूकता, कौण्ड्यपङ्गुत्वक्लैव्योदावर्त्तमन्दताः।

यथासंख्यं श्रोत्रादीनामिन्द्रियाणां बधाः एतावत्येव तु तद्वे-
तुका(२) बुद्धेरशक्तिः स्वव्यापारे भवति। तथाचैकादशहेतुक-
त्वादेकादशधा बुद्धेरशक्तिरुच्यते। हेतुहेतुमतोरभेदविवक्षया
च सामानाधिकरण्यम्। तदेवमिन्द्रियबधद्वारेण बुद्धेरशक्ति-
मुक्त्वा स्वरूपतोऽशक्तीराह सह बुद्धिबधैरिति(३)। कति बुद्धेः

(१) पूर्वार्धे शानेन्द्रियाणाम् अपाटवसक्तसत्तरार्धे कर्मेन्द्रियाणां
मिति मनसश्च उभयेन्द्रियानुकूल्यादन्तेऽभिनिवेश इति भेदः। तत्र वाधिर्यं
श्रोत्रगतं शब्दग्रहणापाटवम्। कुष्ठिता त्वगतं स्पर्शग्रहणापाटवम्। अन्धत्वं
नेत्रगतं रूपग्रहणापाटवम्। जड़ता रसनागतं रसग्रहणापाटवम्। मूकता
वागिन्द्रियगतं वचनापाटवम्। कौण्ड्यं हस्तगतमादानापाटवम्। पङ्गुत्वं पाद-
गतं चलनापाटवम्। क्लैव्यसुप्त्यगतं मैथुनासामर्थ्यम्। उदावर्त्तः अपानगतं
विष्टोत्सर्गासामर्थ्यम्। मन्दता मनोगतं सुखादिविषयग्रहणासामर्थ्यम्।

(२) एकादशेति पञ्च शानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनस्येति
एकादशेन्द्रियाणां बधाः स्वस्वकर्माक्षमत्वरूपा धर्मभेदाः तद्वेतुकात्वात्
बुद्धेः स्वविषयाग्रहणमिष्यते अतो बुद्धेरशक्तिरेकादशविधैवेत्याह तथा
चेत्यादि।

(३) ये बुद्धेः सप्तदश भेदा उत्तरार्धे वक्ष्यन्ते तैः सप्तदशभिः सह मि-
लिता एकादश भेदाः अष्टाविंशतिर्भेदाः स्युः तथा च शक्तिरष्टाविंशतिभेदा
इति यदुक्तं तत् समर्थितमिति द्रष्टव्यम्।

स्वरूपतोवधाइत्यत आह सप्तदश वधा बुद्धेः, कुतः? विपर्य-
यात्तुष्टिसिद्धीनाम, तुष्ट्योनवधेति तद्विपर्ययास्तन्निरूपणाच्चवधा
भवन्ति । एवं सिद्धयोऽष्टाविति तद्विपर्ययास्तन्निरूपणात् अष्टौ
भवन्तीति ॥४६॥

तुष्टिर्नवधेत्युक्तं ताः परिगणयति ।

आध्यात्मिक्यश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः ।
वाच्याविषयोपरमात्यञ्च नव तुष्टयोऽभिमतः ॥५०॥

प्रकृतिव्यतिरिक्त आत्मास्तीति प्रतिपद्य ततोऽस्य अवगम-
ननादिना विवेकसाक्षात्काराय त्वसदुपदेशतुष्टौ(१) यो न प्रय-
तते तस्य (२) चतस्रं आध्यात्मिक्यसुष्ट्यौभवन्ति प्रकृतिव्य-
तिरिक्तमात्मानमधिकृत्य(३) यस्मात्तासुष्ट्यस्तस्मादाध्यात्मिक्यः,
कासाइत्यत आह प्रकृत्युपादान(४) कालभाग्याख्याः प्रकृत्या-

(१) असता असम्यग्भूतेन उपदेशेन तुष्टः तस्मान्नायाससाध्यत्वेन कृत-
कृत्यताभिमानो सन् अवगमननादिना आगमोक्तसाधनेन विवेकसाक्षात्-
काराय आत्मा प्रकृत्यादिभ्यो भिन्न इत्येवं विवेकसाक्षात्काराय न प्रयत-
ते इत्यन्वयः ।

(२) तस्य असदुपदेशवतः शिष्यस्येत्यर्थः ।

(३) तासामाध्यात्मिक्यशब्दाच्चत्वप्रदर्शनाभावव्यर्थं दर्शयति प्रकृति-
व्यतिरिक्तमित्यादि । अध्यात्मशब्दात् ठञ् प्रत्ययः ।

(४) उपादीयते फलसाधनाय गृह्यते इदमित्युपादानम्, फलसाधनम्,
तच्च प्रकृते प्रव्रजैव तस्या एव “यदहरेव विरज्येत् तदहरेव प्रव्रजेदित्यादि”

दिराख्या यासां तास्तथोक्ताः । तत्र(१) प्रकृत्याख्या तुष्टिर्यथा
कस्यचिदुपदेशः 'विवेकसाक्षात्कारोहि प्रकृतिपरिणामभेदः
तच्च(२) प्रकृतिरेव करोतीति कृतं ते ध्यानाभ्यासेन, तस्मादेव-
मेवास्त्वस्मेति' । सेयमुपदेष्टव्यस्य शिष्यस्य प्रकृतौ तुष्टिः प्रकृत्या-
ख्या तुष्टिः अन्ध(३) इत्युच्यते । "या तु(४) प्राकृत्यविवेकख्यातिर्न

श्रुत्या साधनत्वस्य निर्देशात् एतदाशयेनाप्ये उपादानशब्देन प्रपञ्चा-
भिधास्यते ।

(१) उपदेशस्यासत्त्वं विवेक साक्षात्कारस्य साक्षादुपकारकहेतोरनि-
र्देशात् तदेवोदाहरणेन क्रमेण प्रकटयिष्यते । तत्रेति तासु चतसृषु मध्ये
इत्यर्थः ।

(२) तच्च विवेकसाक्षात्कारान्तु प्रकृतिरेव स्वयं न त्वन्यसापेक्षा करोति
करिष्यति भविष्यत्सामोच्ये लट् । तथा च साक्षात्कारस्य बुद्धिधर्मतया बुद्धेः
प्रकृतिपरिणामविशेषत्वात् बुद्धौ च साक्षात्कारस्य जनने प्रकृतेस्तत्साधनत्वम-
र्थायातम् । प्रकृतिरेवेत्येवकारव्यवच्छेद्यं ध्यानाभ्यासादेर्हेतुत्वं निरस्यति
कृतमिति अलमित्यर्थेऽव्ययम्, ध्यानाभ्याससाध्यं नास्तीत्यर्थः । यथा नृदादे-
र्वैटपरिणामे दण्डादिरूपकारणव्यापारापेक्षा एवं बुद्धेस्तथा साक्षात्कार-
रूपेण परिणामे ध्यानाभ्यासादेर्हेतुत्वमन्यथा तस्य सदातनत्वापत्तिरित्येवा
स्योपदेशस्यासत्त्वमिति दृष्टव्यम् ।

(३) अस्य च तुष्टेरन्धस इव प्रसन्नत्वात् उपदेशरूपशब्देहेतुकात्वाच्च
अन्धत्वम् अभि शब्दे इति धातोरसुच्चनस्य शब्देहेतुकरूपार्थागुणमात् ।

(४) प्रकृत्या निर्दिष्टा अण् प्राकृती तथा च प्रकृतिजन्यत्वेऽपि तस्याः
सङ्गकार्यन्तरापेक्षाऽप्येव तेन साक्षात्कारस्य न सदातनत्वापत्तिरूपदोष-

सा प्रकृतिमात्राद्भवति सा भूतसर्वस्य सर्वदा तन्मात्रस्य सर्वान्
प्रत्यविशेषात् प्रव्रज्यायास्तु सा भवति तस्मात्प्रव्रज्यामुपाद-
दीयाः कृतं ते ध्यानाभ्यासेनायुष्मन्नित्युपदेशे” या तुष्टिः सो-
पादानाख्या सलिल(१)मुच्यते । “या तु प्रव्रज्यापि न सदोनि-
र्व्याणदेति(२) सैव कालपरिपाकमपेक्ष्य सिद्धिन्ते विधास्यति

प्रसङ्गः । तत्सङ्कारिणी च प्रव्रज्यैव सा हि सर्वानुष्ठानमूलरूपा सा-
क्षात्कारप्रतिबन्धककर्मावृष्टानापसारणेन साक्षात्कारं जनयति सति तु कर्मा-
वृष्टाने तत्रैव व्यग्रतया बुद्धिर्न साक्षात्कारायावमिति प्रतिबन्धकनिर-
सनद्वारा प्रव्रज्यायाः साक्षात्कारहेतुत्वमित्याशयः । वस्तुतः प्रव्रज्याया
अपि केवलाया न साक्षात्कारहेतुत्वं “न लिङ्गं धर्मकारणमिति” भवतुना लिङ्ग-
मात्रस्य फलहेतुताया निरासात् किन्तु तत्रानुष्ठेयध्यानाभ्यासादिनैव
साक्षात्कारो भविष्यतीति कारणकारणतया प्रव्रज्याया अन्यथासिद्धत्वादे
तस्याप्यसदुपदेशत्वमिति बोध्यम् ।

(१) सलिलमिति अङ्कुरं प्रति सलिलस्यैव प्रव्रज्यायाः साक्षात्कारं
प्रति सङ्कारित्वात् सलिलसदृशत्वम्, साक्षात्कारश्च च फलार्थभिरूपा-
दीयमानत्वादुपादानत्वमिति बोध्यम् ।

(२) प्रव्रज्यामात्रस्य विवेकख्यातिहेतुत्वे प्रव्रज्यापहृणमात्रेण विवेक-
ख्यात्यापत्तिरूपम् उपदेशे असत्त्वप्रयोजकं दूषणमुक्तं तत्तु सङ्कार्य-
न्तरापेक्षाकल्पनात् परिहरमुपदेशान्तरं दर्शयति न सदो निर्व्याणदेति ।
सद्यः, पहृणमात्रात् न तु कालरूपसङ्कार्यन्तरापेक्षणेन न निर्व्याणदा
विवेकख्यातिजननद्वारा न सक्तिर्देत्यर्थः । यथा च “क्षणेर्दृष्टिसमयोगे दृश्यन्ते
फलसिद्ध्यः । तास्तु काले प्रदृश्यन्ते नैवाकाले कथञ्चन” इति शास्त्रेण, कार्य
मात्रं प्रति कालस्य सङ्कारिताया अन्यव्यतिरेकाभ्यां च प्रसिद्धत्वात् कालस्यैव

अलमुत्तमतया तवेत्युपदेशे” या तुष्टिः सा कालाख्या मेघ(१) उच्यते ।
 “या तु न कालात्(२) नाप्युपादानाद्विवेकस्यातिरपि तु भा-
 ग्वादेव अतएव मदालसापत्न्यानि(३) अतिबालानि मातुरुपदेश-

तद्हेतुत्वमस्तु कृतं ध्यानाभ्यासादिनेति समुदितार्थः । कालस्य साधनतासा-
 धकशास्त्रेण ज्ञाप्यादेः फलहेतुत्वं तत्र कालस्य सहकारित्वात् प्रतिपादितं
 न तु तन्मात्रहेतुत्वमेवञ्च कालस्य साधारणकारणत्वम् असाधारणकारणत्वञ्च
 ज्ञाप्यादेरेव एवञ्च प्रकृतेऽपि विवेकस्यातिं प्रति ध्यानाभ्यासादेरेवारादुप-
 कारकत्वात् असाधारणहेतुत्वं, कालस्य साधारणहेतुत्वमित्यस्यासदुपदेशत्व
 मिति बोध्यम् ।

(१) अस्यास्य तुष्टेः मेघस्येव फलसिद्धिहेतुभूतदृष्टिसाधनत्वेन मेघ-
 तुल्यत्वम् ।

(२) कालात् कालमात्रात् । उपादानात् प्रव्रज्यादुपसाधनमात्रादि-
 त्यर्थः । असाधारणकारणतानिरासार्थं नञ्प्रयोगः । अन्यथा कार्यमात्रं
 प्रति कालस्य, विवेकस्यातिं प्रति प्रव्रज्यायाश्च साधारणकारणतायाः सर्वं
 सम्प्रताया अनुपपत्तिः । कार्यमात्रं प्रति भाग्यस्य कारणतायाः “पौरुषं दैव-
 सम्प्रत्या काले फलति पार्थिव” इति शास्त्रेण प्रतिपादनात् तन्मूलकं
 भाग्यस्य कारणत्वमाह भाग्यादेवेति । इतरकारणनिरासार्थमेवकारः ।
 भाग्यस्य कारणतायाहकशास्त्रेणैव पौरुषकालयोः सहकारितः निर्देशात्
 तन्मात्रहेतुत्वकथनादस्यास्यसदुपदेशत्वमिति बोध्यम् ।

(३) भाग्यमात्रात् विवेकस्यातौ पुराणसंवादप्राह मदालसापत्न्यानि ।
 मदालसा हि स्नापत्न्यानि उपदिदेशे तदुपदेशमधिगत्यैव तदपत्न्यानि कालं
 संन्यासञ्च अन्तरेण विवेकस्यातिं लब्ध्वा सुसुचुरिति पुराणप्रसिद्धम् । तथा च
 यदि कालस्य प्रव्रज्याया वा विवेकस्यातौ हेतुत्वं स्यात् तर्हि तेषां तदुभय-
 भावेन सद्व्योसक्तिविधायकं पुराणवाक्यं विप्रलम्बकव्यभिवाप्रमाणं स्या-

मात्रादेव विवेकख्यातिमन्ति मुक्तानि बभूवुः तत्र भाष्यमेव
 हेतुर्नान्यदित्युपदेशे' या तुष्टिः सा भाष्याख्या दृष्टिरुच्यते(१)।
 बाह्या(२) दर्शयति बाह्यास्तुष्टयोविषयोपरमात्पञ्च, याः स्वस्वना-
 त्मनः प्रकृतिमहदङ्कारादीनामेत्यभिमन्यमानस्य वैराग्ये सति
 तुष्टयस्ता बाह्याः आत्मज्ञानाभावेऽनात्मानमधिकृत्य प्रवृत्तेरिति(३)।
 ताश्च वैराग्ये सति सम्भवन्ति तुष्टय इति वैराग्यहेतुपञ्चविधत्वा-
 द्वैराग्याण्यपि पञ्च, तत्पञ्चकत्वात् तुष्टयः पञ्चेति, उपरम्यतेऽनेने-
 त्युपरमोवैराग्यं विषयादुपरमो विषयोपरमः । विषया भोग्याः
 शब्दादयः पञ्च उपरमा अपि पञ्च । तथा च अर्जनरक्षणक्षयभो-
 गहिंसादोषदर्शनहेतुजन्मान उपरमाः पञ्च भवन्ति । तथा हि

दत्तस्तत्र भाष्यस्यैव हेतुत्वं वाच्यं तत्साध्यादन्यत्नापि तथा कल्पनीयमिति
 भावः । सिद्धान्ते ध्यानाभ्यासादेरेवान्यव्यतिरेकाभ्यां तद्हेतुत्वे सिद्धे
 तत्रापि प्रान्धबोयध्यानाभ्यासादिकस्य कल्पनात् न काश्चनपुनर्वृत्तिरिति
 तस्याप्यमदुपदेशत्वमिति द्रष्टव्यम् ।

(१) दृष्टिरिति । बीजसङ्ककारेण दृष्टेरिवास्याः फलहेतुत्वात् दृष्टि
 साम्यम् ।

(२) एवम् आध्यात्मिकीः तुष्टीः सविभागं प्रदर्श्य बाह्यातुष्टितद्विभागौ
 दर्शयितुं कारिकाऽपरार्थमवतारयति बाह्या इति ।

(३) तासां बाह्यत्वे हेतुं दर्शयति आत्मज्ञानाभावे इति आत्मनः पुरुषस्य
 ज्ञानाभावे स्वरूपसङ्ख्याभ्यां सम्यगवबोधभावे अनात्मनं आत्मभिन्नं प्रक-
 त्यादिकमधिकृत्य अवलम्ब्य प्रवृत्तेः तथा च बाह्यवस्तुप्रकृत्यादिविषयत्वात्
 तासां बाह्यत्वमिति भावः ।

सेवादयोधनोपार्जनोपायास्तो च सेवकादीन् दुःखाकुर्वन्ति ।
 दृष्यदुरीश्वरद्वाःस्यहसदत्तचण्डार्द्धचन्द्रजा(१) वेदनां भावयन्
 प्राज्ञः कः सेवासु प्रसज्यते । एवमन्येऽप्यर्जनोपाया दुःखादिति
 विषयोपरमे या तुष्टिः सैषा पार(२) मुच्यते । तथार्जितं धनं
 राजैकागारिका(३)ग्निजलौघादिभ्योविनष्टवतीति तद्रक्षणे मह-
 दुःखमिति भावयतोविषयोपरमे या तुष्टिः सा द्वितीया सुपा-
 र(४) मुच्यते । तथा महतायासेनार्जितं धनं भुज्यमानं क्षीयते
 इति तत्प्रक्षयं भावयतोविषयोपरमे या तुष्टिः सा तृतीया
 पारापार(५)मुच्यते । एवं शब्दादिभोगाभ्यासाद्वर्द्धन्ते कामास्तो
 च विषयाप्राप्तौ कामिनं दुःखयन्तीति भोगदोषं भावयतो
 विषयोपरमे या तुष्टिः सा चतुर्थी अनुत्तमान्ध(६) उच्यते । एवं

(१) चण्डा तीव्रा असह्येत्यर्थः अर्द्धं चन्द्रस्य उपचारात् तत्सदृशगल-
 हस्तताडनम्, तज्जाता पश्चात् एकस्य विशेष्यत्वविवक्षया कर्म्मधारयः चण्डा
 मन्त्रेचन्द्रजामिति तु सम्यक् पाठः ।

(२) वैराग्यद्वारा संसारपारहेतृत्वात्तस्य पारत्वम् ।

(३) एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य ठक् । ऐगानारिकसौरः ।

(४) वैराग्यद्वारा सुखेन पारहेतृत्वादस्य सुपारत्वम् ।

(५) वैराग्यद्वारा संसारपारहेतृत्वात् पारत्वम् नास्ति पारं पारसाधनं
 यज्ज्ञात् तत् उत्कृष्टपारसाधनम् पश्चात् कर्म्मधारयः ।

(६) नास्ति उत्तमं यज्ज्ञात् अनुत्तममनुत्कृष्टम् अङ्कुरं प्रति अन्धस्य
 इव विवेकस्थितिं प्रति साधनत्वात्तस्य अन्धत्वम् ।

भेदसमसोऽविद्यायाश्चष्टविधः अष्टसु अव्यक्तमहदहङ्कारपञ्च-
तन्मात्रेषु अनात्मस्वात्मबुद्धिरविद्या(१)तमः । अष्टविधविषयत्वात्
स्याष्टविधत्वम् मोहस्य च अत्राप्यष्टविधोभेदइति चेना(२)गुण-
ज्यते । देवा(३) अष्टविधमैश्वर्यमासाद्यान्ताभिमानिनोऽणिमा-
दिकमात्मीयं शाश्वतिकमभिमन्यन्ते (४)इति सोयमस्मितामो-
हो(५)ऽष्टविधैश्वर्य(६) विषयत्वादष्टविधः । दशविधोमहामोहः
शब्दादिषु पञ्चसु दिव्यादिव्यतया दशविधेषु विषयेषु रञ्जनीयेषु(७)

(१) अविद्यास्वरूपमाह अनात्मत्वादि अनात्मसु आत्मबुद्धिर्मिथ्याज्ञान
मविद्या तम इति चाख्यायते । तस्यानात्माष्टविधविषयत्वादष्टविधत्वमित्या-
ख्यातं विषयानष्टौ दर्शयति अष्टस्त्वित्यादि ।

(२) चेन अकारेण मोहस्येत्यन्तादुत्तरं न्यूनमायेनेत्यर्थः ।

(३) मोहरूपास्मिताया अष्टविधत्वमुपपादयितुमष्टविषयत्वं मोहस्वरूपञ्च
दर्शयति देवा हीति तथाच गर्वहेतुकाभिमानविशेषाऽस्मितारूपोमोह-
इति तत्त्वरूपम् । तेषां गर्वसङ्गावं द्योतयितुमाह अष्टविधैश्वर्यं मासाद्येत्यादि ।

(४) शाश्वतिकमात्मीयम् अभिमन्यन् इत्युक्तिः अशाश्वतिकस्यानात्मीयस्य
बुद्धिधर्मस्यात्मीयत्वेनाभिमानरूपमोहस्वरूपत्वकथनाय ।

(५) अस्मितारूपो मोहः अस्मितामोहः ।

(६) अष्टविधैश्वर्यविषयत्वात् अष्टविधैश्वर्यहेतुकाभिमानविशेषरूपत्वात्

(७) रञ्जनीयेषु रागविषयेषु दिव्येषु अदिव्येषु पञ्चसु शब्दादिषु
अतो दशविधेषु राग आसक्तिः इति स्वरूपनिर्देशः ।

रागश्रार्सक्तिर्महामोहः स च दशविधविषयत्वादशविधः । तामि-
 स्त्रोद्वेगोऽष्टादशधा । शब्दादयो दश(१)विषया रञ्जनीयाः स्वरूप-
 तः, ऐश्वर्यं त्वणिमादिकं न स्वरूपतोरञ्जनीयं किन्तु रञ्जनी-
 यशब्दाद्युपायाः । ते च(२)शब्दादय उपस्थिताः परस्पररेणोपहन्य-
 मानास्तदुपायाश्चाणिमादयः स्वरूपेणैव कोपनीया(३)भवन्तीति ।
 शब्दादिभिर्दशभिः सहाणिमाद्यष्टकमष्टादशधेति तद्विषयोद्वेग-

(१) ननु रागोद्वेगाविशेषः स च स्वभावतः सुखे दुःखाभावे चाभि-
 जायते तत्साधनेषु शब्दादिषु तु तत्साधनताज्ञानद्वारा । तत्साधनताज्ञानञ्च श-
 ब्दादीनामिव ऐश्वर्यादीनामप्यस्ति अतः कुतः दशविधविषयत्वमेव ऐश्वर्याद्यष्ट
 विषयत्वेनापि द्वे वस्त्येव अष्टादशविषयत्वापत्तिरित्याशङ्क्य ऐश्वर्यादीनां न
 स्वतः रागविषयत्वं किन्तु शब्दादिद्वारेणैव भवतीति साक्षात् स्वाभीष्टसाधना-
 नि शब्दादय एवातस्तदुपायत्वेन तेषामेव रागविषयत्वम् ऐश्वर्यादीनान्त
 सुखादिसाधनशब्दादिसाधनत्वेनेति परस्परया तत्साधनत्वमिति साक्षात्सा-
 धनमपेक्ष्य परस्परितसाधनानां प्रकृणायोग्यतया अष्टादशविधत्वमिति
 समाधत्ते शब्दादयोदशेत्यादि । स्वरूपतः साक्षात् सुखसाधनत्वेन रञ्जनीयाः
 दृष्टा न तु ऐश्वर्यादीनीव परस्परितसाधनानीत्यर्थः ।

(२) कुतश्चित् कारणात् रागएवाभिहतोद्वेगोभवति स च अनिष्टे
 दुःखे, सुखाभावे च स्वतएव भवति तस्य च शब्दादिदशविधहेतुकत्वात्
 अणिमाद्यष्टविधैश्वर्यादिभिः प्रतिहन्यमानत्वाच्च अष्टादशविधविषयत्व
 मित्याह ते चेत्यादि ।

(३) कोपनीया द्वेषविषया इत्यर्थः ।

स्वामिस्तोऽष्टादशविषय(१)त्वादष्टादशधेति । तथा भवत्यन्वतामि-
 स्तः अभिनिवेशस्तः (२) तद्येत्यनेनाष्टादशधेत्यनुबध्यते । देवाः
 खल्विन्द्रमादिकमष्टविधमैश्वर्यमासाद्य दश शब्दादीन् भुञ्जानाः
 शब्दादयोभोग्यास्तदुपायाच्चाणिमादयो ऽस्माकमसुरादिभि-
 र्मा स्म उपपानिषतेति विभ्यति । तद्विदं भयमभिनिवे-
 शोऽन्वतामिस्तोऽष्टादशविषयत्वात् अष्टादशधेति । सोऽयं पञ्च
 विधविकल्पोविपर्ययोऽवान्तरभेदात् द्वाषष्टिरिति(३) ॥४८॥

तदेवं पञ्च विपर्ययभेदानुक्ता अष्टाविंशतिभेदामशक्तिमाह ।

एकादशेन्द्रियबधाः सह बुद्धिवधैरशक्तिरुद्दिष्टा ।
 सप्तदश बधा बुद्धेर्विपर्ययात्तुष्टिसिद्धौनाम् ॥४९॥

एकादशेन्द्रियबधाः

(१) अष्टादश विषया मस्तु वस्तुभावस्तस्यात् विषयवस्तु मस्तुतास्यध्वतासा-
 धारणं, तेनैश्वर्यादीनाम् उपादानास्त्वविषयतावत्त्वात् अष्टादशविषयत्व-
 सन्धयो द्वे पक्षे त्यवधेयम् ।

(२) अभिनिवेशरूपान्वतामिस्तस्य स्वरूपमाह नाशरति उपशरणादिहेतु
 रनिष्ठबाधनताज्ञानाधीनबुद्धिनिभेदस्तासौभयसम्प्रतामिस्तमिति चाख्यायते

(३) द्वाषष्टिः । तमसो ऽष्टौ, मोहस्याऽष्टौ, महामोहस्य दश'तामिस्तस्याष्टा-
 दश, अन्वतामिस्तस्याष्टादश भेदादिति तमसाद्यात्मकविपर्ययस्य द्वाषष्टिर्भेदाः

वाधिर्यं, कुष्ठिताऽन्धत्वं, जडताऽजग्नता तथा(१)।

मूकता, कौण्ड्यपङ्कत्वक्लैव्योदावर्त्तमन्दताः।

यथासंख्यं श्रोत्रादीनामिन्द्रियाणां बधाः एतावत्येव तु तद्वे-
तुका(२) बुद्धेरशक्तिः स्वव्यापारे भवति। तथाचैकादशहेतुक-
त्वादेकादशधा बुद्धेरशक्तिरुच्यते। हेतुहेतुमतोरभेदविवक्षया
च सामानाधिकरण्यम्। तदेवमिन्द्रियबधद्वारेण बुद्धेरशक्ति-
सुक्ता स्वरूपतोऽशक्तीराह सह बुद्धिवधैरिति(३)। कति बुद्धेः

(१) पूर्वार्धे श्रोत्रेन्द्रियाणाम् अष्टादशसुक्तसुत्तरार्धे कर्मेन्द्रियाणां
मिति मनसस्य उभयेन्द्रियानुकूल्यादन्तेऽभिनिवेश इति भेदः। तत्र वाधिर्यं
श्रोत्रगतं शब्दग्रहणापाटवम्। कुष्ठिता त्वग्गतं स्पर्शग्रहणापाटवम्। अन्धत्वं
नेत्रगतं रूपग्रहणापाटवम्। जडता रसनागतं रसग्रहणापाटवम्। मूकता
वागिन्द्रियगतं वचनापाटवम्। कौण्ड्यं हस्तगतमादानापाटवम्। पङ्कत्वं पाद-
गतं चलनापाटवम्। क्लैव्यमुपस्थगतं मैथुनासामर्थ्यम्। उदावर्त्तः अपानगतं
विद्योत्सर्गासामर्थ्यम्। मन्दता मनोगतं सुखादिविषयग्रहणासामर्थ्यम्।

(२) एकादशेति पञ्च श्रोत्रेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनस्येति
एकादशेन्द्रियाणां बधाः स्वस्वकर्माक्षमत्वरूपा धर्मभेदाः तद्वेतुकात्वात्
बुद्धेः स्वविषयाग्रहणमिष्यते अतो बुद्धेरशक्तिरेकादशविधैवेत्याह तथा
चेत्यादि।

(३) ये बुद्धेः सप्तदश भेदा उत्तरार्धे वक्ष्यन्ते तैः सप्तदशभिः सह मि-
लिता एकादश भेदाः अष्टाविंशतिर्भेदाः स्युः तथा च शक्तिरष्टाविंशतिभेदा
इति यदुक्तं तत् समर्थितमिति द्रष्टव्यम्।

स्वरूपतोबधाइत्यत आह सप्तदश वधा बुद्धेः, कुतः? विपर्य-
यात्तुष्टिसिद्धीनाम, तुष्ट्योनवधेति तद्विपर्ययास्तन्निरूपणाच्चवधा
भवन्ति । एवं सिद्धयोऽष्टाविति तद्विपर्ययास्तन्निरूपणात् अष्टौ
भवन्तीति ॥४६॥

तुष्टिर्नवधेत्युक्तं ताः परिगणयति ।

आध्यात्मिक्यश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः ।
वाच्याविषयोपरमात्यञ्च नव तुष्टयोऽभिमतः ॥५०॥

प्रकृतिव्यतिरिक्त आत्मासीति प्रतिपद्य ततोऽस्य अवयवम-
ननादिना विवेकसाक्षात्काराय त्वसदुपदेशतुष्टौ(१) यो न प्रय-
तते तस्य (२) चतस्रं आध्यात्मिक्यसुष्टयोभवन्ति प्रकृतिव्य-
तिरिक्तमात्मानमधिकृत्य(३) यस्मात्तासुष्टयस्तस्मादाध्यात्मिक्यः,
कास्ताइत्यत आह प्रकृत्युपादान(४) कालभाग्याख्याः प्रकृत्या-

(१) असता असम्यग्भूतेन उपदेशेन तुष्टः तस्मान्मायाससाध्यत्वेन कृत-
कत्वताभिमानो सन् अवयवमननादिना आगमोक्तसाधनेन विवेकसाक्षात्-
काराय आत्मा प्रकृत्यादिभ्यो भिन्न इत्येवं विवेकसाक्षात्काराय न प्रयत-
ते इत्यन्वयः ।

(२) तस्य असदुपदेशवतः शिष्यसौत्वर्थः ।

(३) तासामाध्यत्मिक्यशब्दाच्चत्वप्रदर्शनायावद्यवार्थं दर्शयति प्रकृति-
व्यतिरिक्तमित्यादि । अध्यात्मशब्दात् ठञ् प्रत्ययः ।

(४) उपादीयते फलसाधनाय ऋह्यते इदमित्युपादानम्, फलसाधनम्,
तच्च प्रकृते प्रव्रज्यैव तस्या एव “यदहरेव विरज्येत् तदहरेव प्रव्रजेदित्यादि”

दिराख्या यासां तास्तथोक्ताः । तत्र(१) प्रकृत्याख्या तुष्टिर्यथा कस्यचिदुपदेशः 'विवेकसाक्षात्कारोहि प्रकृतिपरिणामभेदः तच्च(२) प्रकृतिरेव करोतीति कृतं ते ध्यानाभ्यासेन, तस्मादेव-मेवास्त्वस्मेति' । सेयमुपदेष्टव्यस्य शिष्यस्य प्रकृतौ तुष्टिः प्रकृत्याख्या तुष्टिः अन्ध(३) इत्युच्यते । "या तु(४) प्राकृत्यविवेकख्यातिर्न

श्रुत्या साधनत्वस्य निर्देशात् एतदाशयेनापि उपादानशब्देन प्रपञ्चा-भिधास्यते ।

(१) उपदेशस्यासत्त्वं विवेक साक्षात्कारस्य साक्षादुपकारकहेतोरनि-र्देशात् तदेवोदाहरणेन क्रमेण प्रकटयिष्यते । तत्रेति तासु चतसृषु मध्ये इत्यर्थः ।

(२) तच्च विवेकसाक्षात्कारान्त प्रकृतिरेव स्वयं न त्वन्यसापेक्षा करोति करिष्यति भविष्यत्सामोक्षे लट् । तथा च साक्षात्कारस्य बुद्धिधर्मतया बुद्धेश्च प्रकृतिपरिणामविशेषत्वात् बुद्धौ च साक्षात्कारस्य जनने प्रकृतेस्तत्साधनत्वम-र्थायातम् । प्रकृतिरेवेत्येवकारव्यवच्छेद्यं ध्यानाभ्यासादेर्हेतुत्वं निरस्यति कृतमिति अलमित्यर्थेऽव्ययम्, ध्यानाभ्याससाध्यं नास्तीत्यर्थः । यथा नृदादे र्वटपरिणामे दण्डादिरूपकारणव्यापारापेक्षा एवं बुद्धेस्तथा साक्षात्कार-रूपेण परिणामे ध्यानाभ्यासादेर्हेतुत्वमन्यथा तस्य सदातनत्वापत्तिरित्येवा-स्योपदेशस्यासत्त्वमिति द्रष्टव्यम् ।

(३) अस्य च लुङेरन्धस इव प्रसङ्गत्वात् उपदेशरूपशब्देहेतुकात्वाच्च अन्धत्वम् अभि शब्दे इति धातोरसुञ्जनस्य शब्देहेतुकरूपार्थावगमात् ।

(४) प्रकृत्या निर्वृत्ता अण् प्राकृती तथा च प्रकृतिजन्यत्वेऽपि तस्याः सङ्गकार्यन्तरापेक्षाऽस्येव तेन साक्षात्कारस्य न सदातनत्वापत्तिरूपदोष-

सा प्रकृतिमात्राद्भवति सा भूत्वर्जस्य सर्वदा तन्मात्रस्य सर्वांम्
प्रत्यविशेषात् प्रव्रज्यायास्तु सा भवति तस्मात्प्रव्रज्यामुपाद-
दीयाः कृतं ते ध्यानाभ्यासेनायुष्मान्नित्युपदेशे” या तुष्टिः सो-
पादानाख्या सलिल(१)मुच्यते । “या तु प्रव्रज्यापि न सद्योनि-
र्व्याणदेति(२) सैव कालपरिपाकमपेक्ष्य सिद्धिन्ते विधास्यति

प्रसङ्गः । तत्सहकारिणी च प्रव्रज्यैव सा हि सर्वानुष्ठानमन्यरूपा सा-
क्षात्कारप्रतिबन्धककर्मावुष्ठानापसारणेन साक्षात्कारं जनयति सति तु कर्मा-
नुष्ठाने तत्रैव व्यग्रतया बुद्धिर्न साक्षात्कारायात्मिति प्रतिबन्धकनिर-
सनद्वारा प्रव्रज्यायाः साक्षात्कारहेतुत्वमित्याशयः । वस्तुतः प्रव्रज्याया
अपि केवलाया न साक्षात्कारहेतुत्वं “न लिङ्गं धर्मकारणमिति”मनुना लिङ्ग-
भावस्य फलहेतुताया निरासात् किन्तु तत्रानुष्ठेयध्यानाभ्यासादिनैव
साक्षात्कारो भविष्यतीति कारणकारणतया प्रव्रज्याया अन्यथासिद्धत्वादे
तस्याप्यसदुपदेशत्वमिति बोध्यम् ।

(१) सलिलमिति अङ्कुरं प्रति सलिलस्यैव प्रव्रज्यायाः साक्षात्कारं
प्रति सहकारित्वात् सलिलसदृशत्वम्, साक्षात्कारश्च च फलार्थभिरुपा-
दीयमानत्वादुपादानत्वमिति बोध्यम् ।

(२) प्रव्रज्याभावस्य विवेकख्यातिहेतुत्वे प्रव्रज्याग्रहणमात्रेण विवेक-
ख्यात्वापत्तिरूपम् उपदेशे असत्प्रयोजकं दूषणसक्तं तत्तु सहकार्य-
न्तरापेक्षाकल्पनात् परिहरन्नुपदेशान्तरं दर्शयति न सद्यो निर्व्याणदेति ।
सद्यः, ग्रहणमात्रात् न तु कालरूपसहकार्यन्तरापेक्षणेन न निर्व्याणदा
विवेकख्यातिजननद्वारा न सक्तिर्देत्यर्थः । यथा च “कषेर्दृष्टिसमयोगे दृश्यन्ते
फलसिद्ध्यः । तास्तु काले प्रदृश्यन्ते नैवाकाले कथञ्चन” इति शास्त्रेण, कार्य
भावं प्रति कालस्य सहकारिताया अन्यव्यतिरेकाभ्यां च प्रसिद्धत्वात् कालस्यैव

अलमुत्तमतया तवेत्युपदेशे” या तुष्टिः सा कालाख्या मेघ(१) उच्यते ।
 “या तु न कालात्(२) नाप्युपादानाद्विवेकख्यातिरपि तु भा-
 ग्यादेव अतएव मदालसापत्न्यानि(३) अतिबालानि मातुरुपदेश-

तद्हेतुत्वमस्तु कृतं ध्यानाभ्यासादिनेति समुदितार्थः । कालस्य साधनतासा-
 धकशास्त्रेण कष्यादेः फलहेतुत्वं तत्र कालस्य सहकारित्वात् प्रतिपादितं
 न तु तन्मात्रहेतुत्वमेवञ्च कालस्य साधारणकारणत्वम् असाधारणकारणत्वञ्च
 कष्यादेरेव एवञ्च प्रकृतेऽपि विवेकख्यातिं प्रति ध्यानाभ्यासादेरेवारादुप-
 कारकत्वात् असाधारणहेतुत्वं, कालस्य साधारणहेतुत्वमित्यस्यासदुपदेशत्व
 मिति बोध्यम् ।

(१) अस्यास्य तुष्टेः मेघस्यैव फलसिद्धिहेतुभूतदृष्टिसाधनत्वेन मेघ-
 तुल्यत्वम् ।

(२) कालात् कालमात्रात् । उपादानात् प्रव्रज्यारूपसाधनमात्रादि-
 त्वर्थः । असाधारणकारणतानिरासार्थं नञ्प्रयोगः । अन्यथा कार्यमात्रं
 प्रति कालस्य, विवेकख्यातिं प्रति प्रव्रज्यायाश्च साधारणकारणतायाः सर्व-
 सम्प्रताया अनुपपत्तिः । कार्यमात्रं प्रति भाग्यस्य कारणतायाः “पौरुषं दैव-
 सम्पत्त्या काले फलति पार्थिव” इति शास्त्रेण प्रतिपादनात् तन्मूलकं
 भाग्यस्य कारणत्वमाह भाग्यादेवेति । इतरकारणनिरासार्थमेवकारः ।
 भाग्यस्य कारणताप्राहकशास्त्रेणैव पौरुषकालयोः सहकारित्वनिर्देशात्
 तन्मात्रहेतुत्वकथनादस्यास्यसदुपदेशत्वमिति बोध्यम् ।

(३) भाग्यमात्रात् विवेकख्यातौ पुराणसंवादप्राह मदालसापत्न्यानि ।
 मदालसा हि स्वापत्न्यानि उपदिदेशे तदुपदेशमधिगत्यैव तदपत्न्यानि कालं
 संन्यासञ्च अन्तरेण विवेकख्यातिं लब्ध्वा मुमुक्षुरिति पुराणप्रसिद्धम् । तथा च
 यदि कालस्य प्रव्रज्या वा विवेकख्यातौ हेतुत्वं स्यात् तर्हि तेषां तदुभय-
 भावेन सदोर्मुक्तिविधायकं पुराणवाक्यं विप्रलम्बकव्यभिवाप्रभाणं स्या-

मात्रादेव विवेकख्यातिमन्ति मुक्तानि बभूवुः तत्र भाग्यमेव
हेतुर्नान्यदित्युपदेशे'या तुष्टिः सा भाग्याख्या ट्टिरुच्यते(१) ।
वाह्या(२) दर्शयति वाह्यास्तुष्टयोविषयोपरमात्मस्य, याः खल्वना-
त्मनः प्रकृतिमहदङ्गारादीनामेत्यभिमन्यमानस्य वैराग्ये सति
तुष्टयस्ता वाह्याः आत्मज्ञानाभावेऽनात्मानमधिकृत्य प्रवृत्तेरिति(३) ।
ताश्च वैराग्ये सति सम्भवन्ति तुष्टय इति वैराग्यहेतुपञ्चविधत्वा-
द्वैराग्याण्यपि पञ्च, तत्पञ्चकत्वात् तुष्टयः पञ्चेति, उपरम्यतेऽनेने-
त्युपरमोवैराग्यं विषयादुपरमो विषयोपरमः । विषया भोग्याः
शब्दादयः पञ्च उपरमा अपि पञ्च । तथा च अर्ज्जनरक्षणक्षयभो-
गहिंसादोषदर्शनहेतुजन्मान उपरमाः पञ्च भवन्ति । तथा हि

दत्तस्तत्र भाग्यस्यैव हेतुत्वं वाच्यं तत्सास्यादन्यत्वापि तथा कल्पनीयमिति
भावः । सिद्धान्ते ध्यानाभ्यासादेरेवान्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्देतुत्वे सिद्धे
तत्रापि प्राम्बवोयध्यानाभ्यासादिकस्य कल्पनात् न काश्चनपवत्तिरिति
तस्याप्यमदुपदेशत्वमिति द्रष्टव्यम् ।

(१) ट्टिरिति । बीजसङ्कारेण ट्टेरिवास्याः फलहेतुत्वात् ट्टि
साम्यम् ।

(२) एवम् आध्यात्मिकीः तुष्टीः सविभागं प्रदर्श्य वाह्यातुष्टितद्विभागौ
दर्शयितुं कारिकाःऽपरार्द्धमवतारयति वाह्या इति ।

(३) तासां वाह्यात्वे हेतुं दर्शयति आत्मज्ञानाभावे इति आत्मनः पुरुषस्य
ज्ञानाभावे स्वरूपलक्षणाभ्यां सम्यगवबोधाभावे अनात्मनं आत्मभिन्नं प्रक-
त्यादिकमधिकृत्य अवलम्ब्य प्रवृत्तेः तथा च वाह्यावस्तुप्रकृत्यादिविषयत्वात्
तासां वाह्यत्वमिति भावः ।

सेवादयोधनोपार्जनोपायास्तो च सेवकादीन् दुःखाकुर्वन्ति ।
 दृष्यदुरीश्वरदास्यकस्तदन्तचण्डार्द्धचन्द्रजां(१) वेदनां भावयन्
 प्राज्ञः कः सेवासु प्रसज्यते । एवमन्येऽप्यर्जनोपाया दुःखादिति
 विषयोपरमे या तुष्टिः सैषा पार(२) मुच्यते । तथार्जितं धनं
 राजैकागारिका(३)ग्निजलौघादिभ्योविनश्यतीति तद्रक्षणमह-
 दुःखमिति भावयतोविषयोपरमे या तुष्टिः सा द्वितीया सुपा-
 र(४) मुच्यते । तथा महतायासेनार्जितं धनं भुज्यमानं क्षीयते
 इति तत्प्रक्षयं भावयतोविषयोपरमे या तुष्टिः सा तृतीया
 पारारार(५)मुच्यते । एवं शब्दादिभोगाभ्यासाद्वर्द्धन्ते कामास्तो
 च विषयाप्राप्तौ कामिनं दुःखयन्तीति भोगदोषं भावयतो
 विषयोपरमे या तुष्टिः सा चतुर्थी अनुत्तमान्म(६) उच्यते । एवं

(१) चण्डा तीव्रा असह्येत्यर्थः अर्द्धं चन्द्रस्य उपचारात् तत्सदृशगल-
 कस्तताडनम्, तज्जाता पश्चात् एकस्य विशेषत्वविवक्षया कर्मधारयः चण्डा
 महच्चन्द्रजामिति तु सम्यक् पाठः ।

(२) वैराग्यद्वारा संसारपारहेतृत्वात्तस्य पारत्वम् ।

(३) एकमसहायनगारं प्रयोजनमस्य ठक् । ऐनागारिकसौरः ।

(४) वैराग्यद्वारा सुखेन पारहेतृत्वादस्य सुपारत्वम् ।

(५) वैराग्यद्वारा संसारपारहेतृत्वात् पारत्वम् नास्ति पारं पारसाधनं
 यस्मात् तत् उत्कृष्टपारसाधनम् पश्चात् कर्मधारयः ।

(६) नास्ति उत्तमं यस्मात् अनुत्तममत्युत्कृष्टम् अङ्कुरं प्रति अन्मस
 इव विवेकस्वातिं प्रति साधनत्वात्तस्य अन्मस्त्वम् ।

नानुपहत्य भूतानि विषयोपभोगः सम्भवतीति हिंसादोष-
दर्शनाद्विषयोपरमे या तुष्टिः सा पञ्चमी उत्तमान्ध(१) उच्यते ।
एवमाध्यात्मिकीभिस्तत्त्वभिर्वाद्याभिस्त पञ्चभिर्नव तुष्टयोऽ-
भिमतः ॥५०॥

गौणमुख्य(२) भेदाः सिद्धीराह ।

जहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविघाताख्यः सुहृत्प्राप्तिः ।
दानञ्च सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः पूर्वोऽङ्गुशस्त्रिविधः ॥५१॥

विहन्यमानस्य(३) दुःखस्य त्वित्वात्तद्विघाताख्यइति इमा-
मुख्याः तिस्रः सिद्धयस्तदुपायतया त्वितरा गौण्यः पञ्च सिद्धय-

(१) उत्तमसुतकष्टम् अन्धः । अन्धसोऽङ्कुरं प्रति हेतुत्ववत् विवेकस्याति-
हेतुत्वात् तस्य उत्तमान्धत्वम् ।

(२) अन्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वम्, सुखत्वम् अन्येच्छाधीनेच्छाविष-
यत्वं गौणत्वम् भवति च दुःखविघातेच्छया तदुपाये वेदाध्यनेच्छा रूढ्यतो-
वेदाध्ययनादे गौणत्वम् ।

(३) जहादेः साधनरूपतया साध्यरूपमुख्यसिद्धिमपहाय प्रथमं तद्-
व्याख्यानमुचितमिति पाठक्रममनाहत्य कारिकां व्युत्क्रमेण व्याचष्टे
विहन्यमानस्येत्यादि । ध्वंसरूपस्य विघातस्याविशेषात् तत्प्रतियोगिविशेष-
मादाय तस्य त्विविधत्वमिति दर्शयन्नाह दुःखस्य त्वित्वादिति ।

यस्ता अपि(१) हेतुहेतुमत्तया व्यवस्थिताः । तास्याद्या(२)
अध्ययनलक्षणा सिद्धिहेतुरेव, मुख्यस्तु हेतुमत्यः । विधि-
यद्रुमुखमदध्यात्मविद्यनमचरस्वरूपग्रहणमध्ययनं प्रथम
सिद्धिसारमुच्यते (३) तत्कार्त्तं शब्दः, शब्दइति पदं (४)
शब्दजनितमर्थज्ञानमुपलक्षयति कार्ये कारणोपचारात्मा
द्वितीया सिद्धिः सुतार (५) मुच्यते तदिदं द्विधा(६)

(१) ताः सिद्धयः हेतुहेतुमत्तया व्यवस्थिताः काचित् हेतुरूपा काचित्
कार्यरूपा काचित् कार्यकारणोभयरूपा इत्यर्थः ।

(२) तास्तु सिद्धिषु नव्ये यथोक्तलक्षणमध्ययनं हेतुरेव इतरास्तु सिद्धयः
कार्यकारणोभयरूपाः काश्चिदपेक्ष्य तासं कार्यत्वं काश्चिदपेक्ष्य च कारण-
त्वम् । मुख्यसिद्धयस्तु कार्यभावरूपा एवेति विवेकः ।

(३) तारयति संसारार्थवादिति तस्याः तारत्वम् ।

(४) शब्दस्याध्ययनकार्यत्वाभावेन शब्दपदं शब्दजन्यार्थज्ञानलक्षक-
मित्याह शब्द इति पदमिति । “स्वाध्यायोऽध्येतव्य” इत्यध्ययनविधौ अध-
यनपदं न अक्षरग्रहणमात्रपरमपि तु अर्थज्ञानार्थकाध्यायनपरमित्या-
शयेनाध्ययनसार्थज्ञानहेतुत्वमुक्तमिति द्रष्टव्यम् ।

(५) “तमेतं ब्राह्मणा विविदिषन्ति वेदानुवचनेनेत्यादि” श्रुत्या वेदार्थ-
ज्ञानस्य विवेकख्यातिहेतुत्वप्रतिपादनात् तस्य च संसारहेतुभूताज्ञान-
निवर्त्तनद्वारा संसारार्थस्य तारकत्वात् सुतारत्वम् ।

(६) “आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः” इत्यादिश्रुत्या आत्मश्रवणस्यैव
विवेकख्यातौ हेतुत्वप्रतिपादनेन वेदाध्ययनतदर्थज्ञानस्य कया प्रणाल्या
विवेकख्यातिहेतुत्वं स्यादित्याशङ्क्य श्रवणपदस्यैव अध्ययनतदर्थज्ञानलक्षक-

अवयवम् । ऊहस्तर्कः (१) आगमाविरोधन्यायेनागमार्थप-
रीक्षणम् संशयपूर्वपक्ष (२) निराकरणेनोत्तरपक्षव्यवस्थापनं
तद्विद् मननमाचक्षते आगमिनः । सा तृतीयासिद्धिस्तार-
तार (३) सुच्यते । स्वोत्प्रेक्षितं मननममनन (४) मेवासुहृत्
सम्मतमिति द्वितीयं मननमाह सुहृत्प्राप्तिरिति । न्यायेन
हि स्वयं परीक्षितमप्यर्थं न अद्भते न यावद्गुरुशिष्यस-
ब्रह्मचारिभिः सह संवादते, अतः सुहृदां गुरुशिष्यसब्रह्मचा-
रिणां संवादकानां प्राप्तिः सुहृत्प्राप्तिः सा सिद्धिश्चतुर्थी

त्वमित्याह द्विधा अवयवमिति । आत्मप्रतिपादकशब्दव्यवर्णं तदर्थज्ञानहेति]
द्विविधमिह श्रुतिवाक्ये अवयवशब्दार्थ इति भावः ।

(१) “अध्याहारस्तर्क ऊह” इत्यनुशासनात् ऊहशब्दार्थमाह तर्क इति
तर्कस्तर्कसाध्यमनुमानमित्यर्थः प्रथमं शब्दार्थव्यवहारे तत्र संशयोदयस्ततो वादि
विप्रतिपत्तिनिराकरणपूर्वकं परीक्षणं स्यादिति अध्ययनस्यार्थज्ञानहेतुत्वं
तदर्थज्ञानस्य च तर्कप्रयोक्तृत्वमनुमानहेतुत्वमिति तयोः कार्यकारणभावः ।

(२) संशयपूर्वपक्षेत्यदिः “एकमेकाद्वितीयमित्यादि” श्रुत्या “द्वा सुपन्तरी
सयुजा संख्याया समानवृत्तं परियज्याजाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति
अन्यो अनन्नमभिवाक्योति” श्रुत्या च आत्मन एकत्वानेकत्वसंशये तस्या
एकत्वपरतारूपः वेदान्तिपूर्वपक्षः, वैधर्म्यप्रकृत्यभेदराहित्यरूपमद्वैतं
न तु वास्तवमिति साङ्ख्यसिद्धान्तः तदर्थप्रपञ्चनायैव सर्वं शास्त्रं प्रवृत्तं तदा च
मननात्मकमेवेदं शब्दं विवेकव्यतिजननार्थमाययणीयमिति भावः ।

(३) तद्वत्यतीति तदं तारप्रकारस्तारतं प्रकारे द्वित्यम् ।

(४) अमननमप्राप्त्यर्थज्ञानास्फुटितत्वात् ।

रस्यक(१) मुच्यते । दानञ्च शुद्धिर्विवेकज्ञानस्य, दैप्य शोधने
इत्यस्माद्धातोर्दानपदभ्युत्पत्तेः । यथाह भगवान् पतञ्जलिः
“विवेकख्यातिरविभवा दुःखत्रयस्य हानोपायः, इति अविभवा
शुद्धिः सा च सवासनसंशयविपर्ययासानां परिहाण्या विवेक-
साक्षात्कारस्य स्वच्छप्रवाहेऽवस्थानम् । सा च निविडादेव नैर-
न्तर्यदीर्घकालादरसेविताभ्यासपरिपाकाद्भवतीति दानेन विवे-
कख्यात्या कार्येण सोऽपि (२) संगृहीतः । सेयं पञ्चमी सिद्धिः
सदामुदित(३) मुच्यते । तिस्रश्च मुख्याः सिद्धयः प्रमोद(४)
मुदितमोदमाना इत्यष्टौ सिद्धयः । अन्ये व्याचक्षते विनोपदे-
शादिना प्राग्भवीयाभ्यासवशात्तत्त्वस्य स्वयमूहनं यत् सा सिद्धि
रूहः । यस्य सांख्यशास्त्रपाठमन्यदीयमाकर्ण्य तत्त्वज्ञानमुत्प-
द्यते सा सिद्धिः शब्दः शब्दपाठानन्तरभावात् । यस्य शिष्या-

(१) रसतेऽत्र अधिकरणे यत् ततः स्वार्थे कन् ।

(२) सोऽपि तादृशाभ्यासपरिपाकोऽपि कार्येण कारणपक्षस्थान्यत्र
वृष्टत्वादत्र तथा कल्पनम् ।

(३) मुदितमिति भावे क्तः सदा मुदितं मोदेयम् ।

(४) व्याख्यातानामपि दुःखविघातद्वयमुत्पत्तिरसिद्धीनां संज्ञाविशेषकथना-
याह प्रमोदेत्यादि । प्रकर्षेण मोदो यत्र प्रमोदः आध्यात्मिकदुःखविघा-
तस्य सर्वोत्कर्षेणोत्पत्तात् तथात्वम् । आधिभौतिकदुःखविघातस्य मुदितत्वं तु
मोदाधारत्वादवश्यम् । आधिदैविकदुःखविघातस्य मोदमानत्वं मोदस्य मानं
भानं यत्नेति व्युत्पत्त्यावधेयम् ।

चार्यसंबन्धेन संवादेन सांख्यशास्त्रं ग्रन्थतोऽर्थतत्वाधीत्य ज्ञान-
मुत्पद्यते साध्ययनहेतुका सिद्धिरध्ययनम्, सुहृत्प्राप्तिरिति यस्या-
धिगततत्त्वं सुहृदं प्राप्य ज्ञानमुत्पद्यते सा ज्ञानसंज्ञया सिद्धि-
संख्य सुहृत्प्राप्तिः । दानश्च सिद्धिहेतुः धनादिदानाराधितो ज्ञानी
ज्ञानं प्रयच्छति । अस्य च युक्तसुक्तत्वे (?) स्वरिभिरेवावगन्तव्ये
इति कृतं परदोषोद्भावेन नः सिद्धान्तमात्रव्याख्यानप्रवृत्ता-
नामिति । सिद्धितुष्टिविपर्ययाशक्तिर्बुद्धिविधः (३) सप्तदशधा
द्रष्टव्यः । अत्र प्रत्ययसर्गे सिद्धिरुपादेयेति प्रसिद्धमेव । तन्निवा-
रणहेतवस्तुविपर्ययाशक्तितुष्टयोहेया इत्याह सिद्धेः पूर्वोऽ-
ङ्कुशस्त्रिविधः । पूर्व इति विपर्ययाशक्तितुष्टीः (३) पराच्छेति

(१) लौकिकहेतुं परित्यज्य जन्मान्तरीयहेतुकल्पनमन्यायमिति तन्मते
आद्यसिद्धेरयुक्तत्वम् यद्भवष्यस्य ज्ञानहेतुत्वेऽपि सङ्केतविशेषज्ञानं विना-
र्थविशेषजनकभारणात् अन्यदीयपाठश्रवणमात्रात् कथं ज्ञानसम्भव इति
कार्यज्ञानपूर्वकाध्ययनस्यैव हेतुत्वसुचितमिति यद्भूपसिद्धेः यद्भाठ-
रूपत्वमयुक्तम् । एवं ज्ञानिनो धनादिना तोयस्याप्यसुचितमिति परमते व्यु-
क्तत्वं बोध्यम् ।

(२) सिद्धीनामष्टविधत्वात् तुष्टीनां नवविधत्वात् तासु विपर्यया-
शामपि भिन्नित्वम् सप्तदशविधत्वं बुद्धेरशक्तिरूपवधस्येत्यवसेयम् ।

(३) पूर्वः कारणभूतस्त्रिविधः तिस्रो विपर्ययाशक्तितुष्टिरूपा विधा यस्या
तथाभूतः तथा च ता एव अङ्कुशभूताः सिद्धिपरिपन्थित्वादित्याशयेन व्याचष्टे
विपर्ययेत्यादि ।

ताः सिद्धिकरणानामङ्गुशो निवारकत्वात् अतः सिद्धिप-
रिपन्थित्वात् अङ्गुशदेवेति विपर्ययाशक्तितुष्टयोद्देश्या (१)
इत्यर्थः ॥५१॥

स्यादेतत्पुरुषार्थप्रयुक्ता इष्टिः स च पुरुषार्थः प्रत्ययसर्गाद्वा
तन्मात्रसर्गाद्वा सिध्यतीति कृतमुभयसर्गेष्वेतत् आह ।

न विना भावैर्लिङ्गं न विना लिङ्गेन भावनिर्दिष्टिः ।
लिङ्गाख्योभावाख्यस्तस्माद्विविधः प्रवर्त्तते सर्गः ॥५२॥

लिङ्गमिति तन्मात्रसर्गमुपलक्षयति भावैरिति च प्रत्यय-
सर्गम् । एतदुक्तं भवति तन्मात्रसर्गस्य पुरुषार्थसाधनत्वस्वरू-
पस्य न प्रत्ययसर्गादिना भवति, एवं प्रत्ययसर्गस्य स्वरूपं पुरु-
षार्थसाधनत्वस्य न तन्मात्रसर्गादृते इत्युभयथा सर्गप्रवृत्तिः ।
भोगः पुरुषार्थो न भोग्यान् शब्दादीन् भोगायतनस्य शरीरद-
यमकारेण (२) सम्भवतीति उपपन्नस्तन्मात्रसर्गः । एवं स एक

(१) सिद्धिपरिपन्थित्वात्ता च तासां हेयत्वमर्थादातमित्याह हेया
इति ।

(२) स्थूलशरीरमात्रस्य भोगायतनत्वे सूक्ष्मशरीरेऽपि भोगापत्तिः लि-
ङ्गाशरीरमात्रस्य आधारं विना स्थितेरव्योम्यत्वादुभयशरीराभ्युपगमः ।
किञ्च “शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठानरीति”न्यायेनान्यत्रतत्कर्म्मण्येवभोगासम्भवेन
स्थूलशरीरस्य च परलोके गमनासम्भवेन अमूल्यगामिनो लिङ्गशरीरस्य स्वी-
कारः न च पुरुषस्य कर्तृत्वं भोक्तृत्वं वा तात्त्विकं सम्भवति असङ्कत्वेन तस्य
तथात्वाभावात् ।

भोगे, भोगसाधनानीन्द्रियाणि चान्तःकरणानि चान्तरैण न
सम्भवति न च तानि धर्मादीन्(१) भावान् विना सम्भवन्ति न
चापवर्गहेतुर्विषेकख्यातिरुभयसर्गं विनेत्युपपन्न उभयविधः
सर्गः । अनादित्वाच्च वीजालङ्कुरवच्चान्योन्याश्रयदोषमावहति
कल्पादावपि प्राचीन(२) कल्पोत्पन्नभावलिङ्गसंस्कारवशाद्भाव-
लिङ्गयोरुत्पत्तिर्नानुपपन्नेति सर्वमवदातम् ॥५२॥

विभक्तः प्रत्ययसर्गः । भूतादिसर्गं विभजते ।

अष्टविकल्पोदैवतैर्यग्योनश्च पञ्चधा भवति ।

मानुष्यश्चैकविधः समासतोभौतिकः सर्गः ॥५३॥

ब्राह्मप्राजापत्यैन्द्रपैत्यगान्धर्वयाक्षराक्षसपैशाचादृत्यष्टविधो
दैवः(३)सर्गः । तैर्यग्योनश्च पञ्चधा भवति पशुष्वगपक्षिसरीसृ-
पस्थावरा(४) इति मानुष्यश्चैकविधः ब्राह्मणत्वाद्यवन्तरभेदा-

(१) । कारिकास्यभावशब्दं भङ्गा व्याचष्टे धर्मादीनिति ।

(२) । दृष्टिप्रवाहस्यानादित्वात् प्राचीनकल्पोऽस्युक्तम् ।

(३) गन्धर्वादीनां देवयोनित्वात् दैवत्वम् ।

(४) तिर्यग्योनौ भवः तैर्यग्योनः अण् । पञ्चादीनामष्टविकल्पाकारित्वात्
अनुत्पन्नत्वेतन्नत्वात् सर्वाण्यनुभवान्मन्यत्वात् पापाधीनजन्मवत्त्वाच्च तैर्य-
ग्योनत्वम् ।

विवक्षया, संस्थानस्य (१) चतुर्ध्वयविशेषादिति समासतः
संक्षेपतोभौतिकः सर्गः । घटादयस्त्वशरीरत्वेऽपि (२) स्यावरा
एवेति ॥५३॥

भौतिकस्यास्य सर्गस्य चैतन्योत्कर्षनिकर्षतारतम्याभ्यामू-
र्द्धाधोमध्यभावेन त्रैविध्यमाह ।

ऊर्द्धं सत्वविशालस्तमोविशालञ्च मूलतः सर्गः ।
मध्ये रजोविशालोब्रह्मादिस्तमुपर्यन्तः ॥५४॥

ऊर्द्धं सत्वविशालो द्युप्रभृतिः सत्यान्तोलोकः सत्वबहुलः (३)
तमोविशालञ्च मूलतः सर्गः पञ्चादिः स्यावरान्तः, सोऽयं मोह-
मयत्वान्तमोबहुलः (४) । भूर्लोकस्तु सप्तद्वीपसमुद्रसन्निवेशो

(१) संस्थानस्य अवयवविशेषस्य चतुर्षु पृथिव्यग्नेजीवायुरूपभूतेषु अवि-
शेषात् तत्त्वरूपेण दर्शनात् भौतिकः भूतनिर्घृत्तः सर्गः तथाचाकाशस्य
संस्थानविशेषाभावेन न तत्कृतः भौतिकः सर्गः इति भावः ।

(२) चेष्टावदन्यावयवित्वं शरीरत्वं घटादीनान्तु अन्यावयवित्वेऽपि
चेष्टाभून्न्यत्वाद् शरीरत्वम् । चेष्टाभून्न्यत्वात् स्वतोऽक्रियत्वाच्च स्यावरत्वम्,
वयोस्तु सततक्रियावत्त्वेऽपि चेष्टाभून्न्यत्वात् न शरीरवत्त्वं तस्य तु स्यावरत्वं
नेतिविशेषः ।

(३) सत्वबहुलः सुखबाहुल्यात् सत्वोत्कर्षबहुलः ।

(४) तमोबहुलः तमोगुणभोहः अयत्वात् ।

मध्ये(१) रजःविशालः(२) धर्माधर्मासुष्ठानपरत्वाद्दुःखवज्जल-
त्वाच्च तमिमां लोकसंस्थितिं संक्षिपति ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तः(३)
स्तम्बग्रहणेन वृक्षादयः सङ्गृहीताः ॥५४॥

तदेवं सगं दर्शयित्वा तस्यापवर्गसाधनवैराग्योपयोगिनीं
दुःखरूपतामाह ।

तत्र जरामरणकृतं दुःखं प्राप्नोति चेतनः पुरुषः ।

लिङ्गस्या विनिवृत्ते स्तच्चाहुः स्वभावेन ॥५५॥

तत्र शरीरादौ यद्यपि विविधा विचित्रानन्दभोगभागिनः
प्राणभृद्भेदा(४) स्यापि सर्वेषां जरामरणकृतं दुःखमविशिष्टं
सर्वस्य खलु क्षमेरपि मरणत्वासौ मा न भूयम्, भूयासमित्येव-
मात्मकोऽस्ति । दुःखं च भयहेतुरिति मरणं दुःखम् । स्यादे-

(१) रजःकार्यप्रवृत्तिरूपधर्माधर्मासुष्ठानवाङ्मत्यात् रजोविशालत्वम् ।

(२) सर्ववैतक्यसात्विकज्ञानसुखादिमत्त्वात् ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य
प्राधान्यात् आदित उक्लिः सम्पादीनान्तु ज्ञानमूल्यत्वादान्ते उक्लिरिति बोध्यम् ।

(३) वृक्षादीनां यद्यपि निवृत्तचैतन्यमस्त्येव तथापि तेषां विशेषज्ञाना-
भावात् सम्बसादृश्येन सम्बपदेनैव तेषां ग्रहणमित्याहुः वृक्षादय इति ।

(४) प्राणभृद्भेदा राजप्रभृति मनुष्यादयः तथा च तेषां सुखातिशयभागि-
त्वेऽपि सर्वेषां जरामरणकृतं दुःखमस्त्येवेत्याहुः अविशिष्टमिति अन्यस्य दुःखस्य
प्राणिसात्वासाधारण्येऽपि एतद्दुःखस्य सर्वप्राणिसाधारण्यात्तसौ वैराग्यसम्भव
इति भावः ।

तत् दुःखादयः प्राकृता बुद्धिगुणास्तत्कथमेते चेतनसम्बन्धिनो-
भवन्तीत्यत आह पुरुष इति पुरि लिङ्गे शेते पुरुषः लिङ्गञ्च
तत्सम्बन्धीति चेतनोऽपि तत्सम्बन्धी(१) भवतीत्यर्थः । कुतः
पुनर्लिङ्गसम्बन्धि दुःखं पुरुषस्य चेतनस्येत्यत आह लिङ्गस्या-
विनिवृत्तेः पुरुषाङ्गेदाग्रहाल्लिङ्गधर्मानात्मन्यध्यवस्यति पुरुषः ।
अथ वा दुःखप्राप्तावधिः आङ्गा कथ्यते लिङ्गं यावन्न निवर्त्तते
तावदिति॥५५॥

उक्तस्य सर्गस्य कारणविप्रतिपत्तीर्निराकरोति ।

इत्येष प्रकृतिकृतोमहदादिविशेषभूतपर्यन्तः ।

प्रतिपुरुषविमोक्षार्थं स्वार्थइव परार्थ आरम्भः॥५६॥

आरभ्यतइत्यारम्भः सर्गः महदादिभूतः प्रकृत्यैव कृतो
नेश्वरेण न ब्रह्मोपादानो नाप्यकारणः । अकारणत्वे अत्यन्त-
भावोऽत्यन्ताभावो वा(२) भवेत् । न ब्रह्मोपादानः(३) चिति

(१) तत्सम्बन्धि दुःखसम्बन्धि । इति अतः लिङ्गे दुःखसम्बन्धात् चेतनः
पुरुषस्तत्सम्बन्धी दुःखसम्बन्धीत्यर्थः ॥

(२) अकारणत्वे कारणान्यत्वे अत्यन्तभावः नित्यत्वं स्यात् । अत्यन्ता-
भावः उत्पत्तौ कारणाभावात् यथविषाणादिवत् तच्छब्दं स्यादित्यर्थः ।

(३) ब्रह्मणस्तदुपादानत्वं न सम्भवति चिद्रूपस्य तस्य कूटस्थत्वात् परिणा-
मिन एव कार्योपादानत्वादित्याह न ब्रह्मोपादान इति । इदमुपलक्षणम्
यस्य विचित्रनानाविधकार्योपादानत्वासम्भवस्य । प्रकृतेः परिणामित्वात्
वानात्वाच्च तथात्वसम्भव इति भावः ।

शक्तेरपरिणामात् । नेश्वराधिष्ठितप्रकृतिकृतः (१) निर्व्यापार-
स्याधिष्ठातृत्वासम्भवात् (२) न हि निर्व्यापारस्तच्चा व्यास्याद्य-
धितिष्ठति । ननु प्रकृतिकृतश्चेत्तस्या नित्यायाः प्रवृत्तिशीलाया
अनुपरमात्मदैव सर्गः स्यादिति न कश्चिन्मुच्येत इत्यत आह
प्रतिपुरुषविमोक्षार्थं स्वार्थ इव परार्थ आरम्भः यथौदनकाम
ओदनाय पाके प्रवृत्त ओदनसिद्धौ निवर्त्तते एवं प्रत्येकं
पुरुषाण्योचयितुं प्रवृत्ता प्रकृतिर्यं पुरुषं मोचयति तं प्रति न
पुनः प्रवर्त्तते तदिदमाह स्वार्थ इव स्वार्थे यथा तथा परार्थे
आरम्भ इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

स्यादेतत्स्वार्थं परार्थं वा चेतनः प्रवर्त्तते न च प्रकृतिरचेत-
नैवं भवितुमर्हति तस्मादस्ति प्रकृतेरधिष्ठाता चेतनः न च

(१) एवं वेदान्तिमतं निराकृत्य पातञ्जलमतं निराकर्तुमाह नेश्वराधि-
ष्ठित प्रकृति कृत इति ।

(२) प्रकृतेः परिणामित्वेन जडतया स्वतः प्रवृत्त्यसम्भवात् चेतनेश्वरा-
धिष्ठानादेव तत्प्रवृत्तिरिति तेषां सिद्धान्तस्तं दूषयितुं हेतुमाह निर्व्यापारस्ये-
त्यादि । तथा हि किमिदमधिष्ठातृत्वं किं प्रकाशकत्वमाहोस्वित् प्रवर्त्त-
कत्वं । नाद्यः मोक्षदशायामपि प्रकाशकत्वानपायात् तदानीमपि प्रकृतेः
स्वकार्यरूपेण परिणामरूपप्रवृत्त्यापत्तेः । द्वितीयपक्षेऽपि स्वव्यापारेष्वेतर-
व्यापारजनकत्वात्, सन्निधिमात्राद्वा प्रवर्त्तकत्वं तत्वाद्यं प्रत्याह निर्व्या-
पारस्येति । न द्वितीयः सन्निधिमात्रात् प्रवर्त्तकत्वे घटादौ रसभादीनामिव
अग्न्यथासिद्धानां प्रवर्त्तकत्वापत्तेरिति भावः ।

क्षेत्रज्ञाः चेतना अपि प्रकृतिमधिष्ठातुमर्हन्ति तेषां प्रकृति-
स्वरूपानभिज्ञत्वात् तस्मादस्ति सर्वार्थदर्शी प्रकृतेरधिष्ठाता
स चेश्वर इत्यत आह ।

वत्सविट्छिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरक्षस्य ।
पुरुषविमोक्षनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य ॥५७॥

दृष्टमचेतनमपि प्रयोजने प्रवर्त्तमानं यथा वत्सविट्छये
क्षीरमचेतनं प्रवर्त्तते एवं प्रकृतिरचेतनापि पुरुषविमोक्षणाय
प्रवर्त्तिष्यते । न च क्षीरप्रवृत्तेरपीश्वराधिष्ठाननिबन्धनत्वेन
साध्यत्वान्न साध्येन व्यभिचारइति साम्प्रतं प्रेक्षावत्प्रवृत्तेः (१)
स्वार्थकारण्याभ्यां व्याप्तत्वात् ते च जगत्सर्गाद्व्यावर्त्तमाने प्रे-
क्षावत्प्रवृत्तिपूर्वकत्वमपि व्यावर्त्तयतः नक्ष्यवाप्तसकलेशितस्य
भगवतो जगत्सृजतः किमप्यभिलषितं भवति नापि कारण्या
दस्य सर्गे प्रवृत्तिः प्राक् सर्गाज्जीवानामिन्द्रियशरीरविषयानु-

(१) समीक्ष्यकारित्वं प्रेक्षावत्त्वम् । अत्रायं प्रयोगः प्रेक्षावत्प्रवृत्तिः,
स्वार्थसाधनप्रयोज्या, परदुःखपरिहारेच्छारूपकारण्यप्रयोज्या वा भवितु
मर्हति प्रेक्षावत्प्रवृत्तित्वात् सम्प्रतिपक्षवादिति । तत्र च ईश्वरस्य जगत्सर्गः
न स्वार्थसाधनप्रयोज्यः आप्तकामत्वेन स्वार्थप्रार्थनान्मून्यत्वात् नापि कारण्य
प्रयोज्यः सर्गादौ दुःखस्यैवाभावात् कुतस्तत्प्रहाण्येच्छा इत्येतत् मनसि
निधायाह प्रेक्षावत्प्रवृत्तेरिति । तथा च व्यापकाभावः दुष्याप्याभावस्य सिद्ध
त्वाच्च तथा सम्भव इति भावः ।

तत्तौ दुःखाभावेन कस्य प्रहाणेष्वा कारुण्यं, सर्गोत्तरकालं
 दुःखिनोऽवलोक्य कारुण्याभ्युपगमे दुरन्तरमितरेतराश्रयत्वं
 कारुण्येन दृष्टिः दृष्ट्या च कारुण्यमिति । अपि च कारुण्या-
 प्रेरितः ईश्वरः सुखिन एव जन्तून् हजेन्न विषितान् । कर्म-
 वैचित्यात् वैचित्यमिति चेत् कृतमस्य प्रेक्षावतः कर्माधिष्ठानेन
 तदनधिष्ठानमात्रादेवाचेतनस्यापि कर्मणः प्रवृत्तुपपत्तेस्त-
 त्कार्यशरीरेन्द्रियविषयानुत्पत्तौ दुःखानुत्पत्तेरपि सुकर-
 त्वात् । प्रकृतेस्वचेतनायाः प्रवृत्तेर्न स्वार्थानुग्रहो(१)न कारुण्यं
 प्रयोजकमिति नोक्तदोषप्रसङ्गावतारः । पारार्थ्यमात्रम् प्रयो-
 जनमुपपद्यते तस्मिन्सुष्ठूक्तं वत्सविट्टिनिमित्तमिति ॥५॥

स्वार्थइवेति दृष्टान्तितं तद्विभजते ।

श्रौत्सुक्यनिवृत्तार्थं यथा क्रियासु प्रवर्त्तते लोकः ।
 पुरुषस्य विमोक्षार्थं प्रवर्त्तते तद्वदव्यक्तम् ॥५८॥

श्रौत्सुक्यमिच्छा सा खल्विष्यमाणप्राप्तौ निवर्त्तते इष्यमा-
 नश्च स्वार्थः दृष्टलक्षणात्वात् फलस्य । दार्ष्टान्तिके योजयति
 पुरुषस्य विमोक्षार्थं प्रवर्त्तते तद्वदव्यक्तम् ॥५८॥

(१) अचेतनायः प्रेक्षावत्त्वाभावात् तत्प्रवृत्तौ स्वार्थानुग्रहः स्वार्थसाधन-
 संबन्धन प्रयोजक इति विपरिष्णामेनाशङ्क्यः । नापि कारुण्यं तत्र प्रयोजकम्
 अचेतनत्वेन तव तस्यासम्भवादिति हेतुरध्याहार्यः ।

ननु भवतु पुरुषार्थः प्रकृतेः प्रवर्त्तकः निवृत्तिस्तु कुतश्चा
प्रकृतेरित्यत आह ।

रङ्गस्य(१)दर्शयित्वा निवर्त्तते नर्त्तकौ यथा नृत्यात् ।
पुरुषस्य तथात्मानं प्रकाशय निवर्त्तते प्रकृतिः ॥५६॥

रङ्गस्येति स्थानेन स्थानिनः पारिषदानुपलक्षयति । आ-
त्मानं शब्दाद्यात्मना पुरुषाङ्गेदेन च प्रकाशे(२)त्यर्थः ॥५६॥

स्यादेतत् प्रवर्त्ततां प्रकृतिः पुरुषार्थं पुरुषादुपकृतात् प्रकृ-
तिर्लक्ष्यति कश्चिदुपकारम् आकाशसम्पादनाराधितादिवाचा-
पयितुर्भुजिष्या(३)तथा च न परार्थोऽस्या आरम्भइत्यत आह ।

नानाविधैरुपायैरुपकारिण्यनुपकारिणः पुंसः ।

गुणवत्यगुणस्य सतस्तु सार्थमपार्थकञ्चरति ॥६०॥

यथा गुणवानप्युपकार्यपि भृत्यो निर्गुण्ये अतएवानुपका-
रिणि स्वाभिनि निष्कलाराधनः एकमित्यं प्रकृतिस्तपस्विनी(४)

(१) रङ्गस्य पुरुषस्यैवभक्त्य समीपे इति शेषः । दर्शयित्वेत्त्वत्वात्मान-
मित्यपलक्ष्यान्वेति एतत्पक्षे अत्मानं स्व व्यापारं शरीरचेष्टादिकमित्यर्थः ।

(२) प्रकाशय बोधयित्वा ।

(३) भुजिष्या परिचारिका । तथाच परिचारिकाकत् प्रकृतेः पुरुषकतो-
पकाराभावात् सर्गादौ प्रवृत्तिरित्याद्येप्यन्वार्थः ।

(४) सार्थसम्पादनेच्छाभ्युद्यत्वेन औदार्यात् तपस्वित्वं प्रकृतेः ।

गुणवत्युपकारिण्यनुपकारिणि निर्गुणोऽपि पुरुषे व्यर्थपरि-
श्रमेति (१) पुरुषार्थमेव यतते न स्वार्थमिति सिद्धम् ॥६०॥

स्यादेतन्नर्त्तकी वृत्त्यं परिषद्भ्यो दर्शयित्वा निवृत्तापि
पुनस्तद्दृष्टकौब्रह्मलात् प्रवर्त्तते यथा, तथा प्रकृतिरपि पुरुषा-
यात्मानं दर्शयित्वा निवृत्तापि पुनः प्रवर्त्त्यतीत्यत आह ।

प्रकृतेः सुकुमारतरं न किञ्चिदस्तीति मे मतिर्भवति ।
या दृष्टास्तीति पुनर्न दर्शनमुपैति पुरुषस्य ॥६१॥

सुकुमारतरता अतिपेशलता परपुरुषदर्शनासङ्घिणुतेति
यावत् असूक्ष्मपञ्चा हि कुलवधूः अतिमन्दाक्षमन्त्रा (२)
प्रमादाद्विगलितसिन्धयाञ्चला चेदालोक्यते परपुरुषेण, तदासौ
तथा प्रयतते अप्रमत्तां यथैनां पुरुषान्तराणि न पुनः पश्यन्तीति
एवं प्रकृतिरपि कुलवधूतोऽप्यधिका (३) दृष्टा विवेकेन न
पुनर्दृश्यत इत्यर्थः ॥६१॥

स्यादेतत्पुरुषचेदगुणोऽपरिणामी कथमस्य मोक्षः सुचे-
र्बन्धनविच्छेपार्थत्वात् सवासनक्लेशकर्माशयानाञ्च बन्धनसंज्ञि-
तानां पुरुषेऽपरिणामिन्यसम्भवात् अतएवास्य न संसारः प्रेत्य-

(१) व्यर्थपरिश्रमा स्वार्थान्वयत्वेन निष्फलारम्भेत्यर्थः ।

(२) अतिमन्दाक्षेणातिलज्जया मन्त्रा मन्दव्यापारा प्रमादः। दनवधानात्
विगलितसिन्धयाञ्चला स्वस्थानच्युतवस्त्रप्राञ्चला ।

(३) अधिकसौकुमार्यात् अतिलज्जावत्त्वाच्च प्रकृतेराधिक्यम् ।

भोवोपरिनामास्ति निष्क्रियत्वात् तस्मात्पुरुषविमोक्षार्थमिति
रिक्तं वचः इतीमामाशङ्कामुपसंहारव्याजेनाभ्युपगच्छन्-
पाकरोति ।

तस्मान्न बध्यतेऽसौ न मुच्यते नापि संसरति कश्चित् ।
संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः ॥६२॥

अङ्गा न कश्चित्पुरुषोबध्यते(१)न कश्चित्संसरति न कश्चि-
न्मुच्यते इति । प्रकृतिरेव तु नानाश्रया सती बध्यते च संस-
रति च मुच्यते च बन्धमोक्षसंसारः पुरुषे उपचर्यन्ते यथा
जयपराजयौ भृत्यगतावपि स्वामिन्युपचर्यन्ते तदाश्रयेण
भृत्यानां तद्भागित्वात्तत्फलस्य च शोकलाभादेः स्वामिसम्ब-
न्धात् । भोगापवर्गयोश्च प्रकृतिगतयोरपि विवेकाग्रहात् पुरुष-
सम्बन्ध उपपादित इति सर्व्वं पुष्कलम् ॥ ६२ ॥

नन्वगतं प्रकृतिगता बन्धसंसारापवर्गाः पुरुष उपचर्यन्त-
इति किं साधनाः पुनरेते प्रकृतेरित्यत आह ।

(१) पाठक्रममनादृत्य बन्धसंसारमोक्षाणां क्रमिकत्वादर्थक्रमादरेण व्य-
चष्टे बध्यते इति अविद्याधीनप्रकृतिसंयोगोद्भिद्व्यतात्त्विकः पुरुषस्यबन्धः
तन्मूलक एव प्रेत्यभावनामा संसारः बैराग्येण तत्त्वसाक्षात्कारात् ततोमोक्ष
इत्यवशेषां क्रमिकत्वमिति द्रष्टव्यम् ।

रूपैः सप्तभिरेव तु बभ्रात्यात्मानमात्मना प्रकृतिः ।

सैव च पुरुषार्थं प्रति विमोचयत्येकरूपेण ॥६३॥

तत्त्वज्ञानवर्चं बभ्राति धर्मादिभिः सप्तभिः(१) रूपैर्भावै-
रिति पुरुषार्थं प्रति भोगपवर्गं प्रति आत्मनात्मानमेकरूपेण
तत्त्वज्ञानेन विवेकख्यात्या विमोचयति पुनर्भोगपवर्गो न
करोतीत्यर्थः ॥ ६३ ॥

अवगतमीदृशं तत्त्वं ततः किमित्यत आह ।

एवं तत्त्वाभ्यासान्नास्ति न मे नाहमित्यपरिशेषम् ।

अविपर्ययादिशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम् ॥६४॥

तत्त्वेन विषयेण विषयि ज्ञानमुपलक्षयति उक्तरूपप्रकार-
तत्त्वविषयज्ञानाभ्यासादादरनैरन्तर्यदीर्घकालसेवितस्मत्त्वपुरु-
षान्यतासाक्षात्कारि ज्ञानमुत्पद्यते यद्विषयस्याभ्याससाद्विषयमेव
साक्षात्कारमुपजनयति तत्त्वविषयस्याभ्यासइति तत्त्वसाक्षात्कारं
जनयति अत उक्तं विशुद्धमिति । कुतोविशुद्धमित्यत आह
अविपर्ययादिति संशयविपर्ययौ हि ज्ञानस्याविशुद्धौ तद्रहितं
विशुद्धं तदिदमुक्तमविपर्ययादिति नियतमनियततया(१४)

(१) धर्माधर्मैश्चर्यानिश्चर्यवैराग्यावैराग्याज्ञानरूपैः सप्तभिः ।

(२) नियतम् स्वाभाव्यात् नियमेन एकरूपं वस्तु अनियतया इद-
मित्यं न वेति भावाभावरूपतया नृहन् विषयीकुर्वन् संशयः अनियतया-

नृहन् संशयोऽपि विपर्ययः तेनाविपर्ययस्य दिति संशयवि-
पर्ययाभावो(१) दर्शितः तत्त्वविषयत्वाच्च संशयविपर्ययभावात् ।
स्यादेतदुत्पद्यतामीदृशाभ्यासात्तत्त्वज्ञानं तथाप्यनादिना मि-
थ्याज्ञानसंस्कारेण मिथ्याज्ञानं जनयितव्यं तथा च तन्निवन्ध-
नस्य संसारस्यानुच्छेदप्रसङ्ग इत्यत उक्तं केवलं—विपर्ययेणा
सम्भिन्नम् । यद्यप्यनादिविपर्ययवासन(२) तथापि तत्त्वज्ञान-
वासनया तत्त्वविषयसाक्षात्कारमादधत्यादिमत्यापि शक्या समु-
च्छेत्तुं, तत्त्वपक्षपातो हि धियां स्वभावः दद्याद्गुः वाह्या(३) अपि
“निरूपद्रवभूतार्थस्वभावस्य(४) विपर्ययैः । न बाधोयत्न-

हित्वात् स्वाभाव्याहित्वेन विपर्ययः भ्रमात्मकज्ञानतुल्यः । तथा च पर्वतो
वज्रिमाक्षेति संशयः स्वभावात् वज्रिमनं पर्वतं वज्रिमन्वतदभावत्वेन
विषयोक्तुर्वन् वज्रभावाविषयकत्वात् भ्रमतुल्यः । एवमन्यत्वाभूत्वात् ।

(१) संशयः एकधर्मिकः भावाभावविषयकः ज्ञानं, विपर्ययः तदभाववति
तत्प्रकारकज्ञानं तयोरेभाव इत्यर्थः ।

(२) विपर्ययवासना मिथ्याज्ञानजन्यः संस्कारः ।

(३) वाह्याः वाह्यार्थमात्रदर्शिनोऽनात्मज्ञा इति यावत् ।

(४) शून्यवत्त्वेऽपि दोषविशेषसङ्कारित्वेऽपि विपर्ययैः अयथार्थवि-
षयावगाहकैरपि निरूपद्रवं दोषादिरूपप्रतिबन्धशून्यं यत् भूतं यथार्थं वस्तु
तदेव अर्थो विषयो यस्य भावप्रधाननिर्देशः । दोषशून्ययथार्थविषयकत्वमित्यर्थः
तद्रूपस्य स्वभावस्य उभयप्राप्तौ कर्म्मणि षष्ठी । न बाधः न बाधनं यदित्यध्या-
हार्यं तत् बुद्धेः पक्षपाततः स्वभावात्मकस्य यथार्थविषयकत्वानतिरेकरूपस्य
पक्षस्य पातः अवश्यप्रवणता तस्यादित्यर्थः ।

वत्वेऽपि बुद्धेस्तत्पक्षपाततइति,, । ज्ञानस्वरूपमुक्तं नास्ति न
मे नाहमिति नास्मीत्यात्मनि क्रियामात्रं निषेधति यथाहुः
“लब्धसायः क्रियासामान्यवचना,, इति । तथाचाध्यवसायाभि-
मानसङ्कल्पालोचनानि चान्तराणि वाच्याश्च सर्वे व्यापारा-
आत्मनि प्रतिषिद्धानि बोद्धव्यानि यतश्चात्मनि व्यापारावेशो-
नास्त्यतोमाहम्, अहमिति कर्तृपदम्, अहं जगन्माहं जुहो-
म्यहं ददेऽहं भुञ्जे इति सर्वत्र कर्तुः(१) परामर्शात् । निष्क्रि-
यत्वे च सर्वकर्तृत्वाभावः ततः सुष्ठूक्तं नाहमिति अतएव न
मे, कर्त्ता हि स्वामितां लभते तदभावात्तु कुतः स्वाभाविकी
स्वामितेत्यर्थः । अथ वा नास्मीति पुरुषोऽस्मि न प्रसवधर्मा
अप्रसवधर्मत्वाच्चाकर्तृत्वमाह नाहमिति । अकर्तृत्वाच्च न स्वामि-
तेत्याह न मे इति । नन्वेतावत्सु ज्ञातेष्वपि कश्चित्कदाचिद-
ज्ञातोविषयोऽस्ति तदज्ञानञ्च जन्तून् बन्धयिष्यतीत्यत आह
अपरिशेषमिति नास्ति किञ्चिदस्मिन् परिशिष्टं ज्ञातव्यं यद-
ज्ञानं बन्धयिष्यतीत्यर्थः ॥ ६४ ॥

किं पुनरीदृशेन तत्त्वसाक्षात्कारेण सिध्यतीत्यत आह ।

तेन निवृत्तप्रसवामर्थवशात्सप्तरूपविनिवृत्ताम् ।

प्रकृतिं पश्यति पुरुषः प्रेक्षकवदवस्थितः सुस्थः ॥ ६५ ॥

भोगविवेकसाक्षात्कारौ हि प्रकृतेः प्रसोतव्यौ तौ च प्रकृ-

(१) कर्तुः अहं पदेनेति शेषः परःसर्गात् उपस्थापनात् ।

ताविति नास्माः प्रसोतस्त्वमवशिष्यते यत् प्रमोष्यतइति निवृ-
त्तप्रसवा प्रकृतिः । विवेकज्ञानरूपोयोऽर्थस्य वशः सामर्थ्यं
तस्मात्, अतस्त्वज्ञानपूर्वकाणि खलु धर्माधर्माज्ञानवैराग्या-
वैराग्यैश्वर्यानि श्रव्याणि, वैराग्यमपि केवलतौष्टिकानाम्(१)
अतस्त्वज्ञानपूर्वकमेव तत्र तत्त्वज्ञानं विरोधित्वेनातत्त्वज्ञान-
मुच्छिनत्ति कारणनिवृत्त्या च सप्त रूपाणि(२) निवर्तन्ते
इति सप्तरूपविनिवृत्ता प्रकृतिः । अवस्थितइति निष्क्रियः, सुस्थ
इति रजस्तमोवृत्तिकलुषया बुद्ध्या असम्भिन्नः(३) सात्त्विक्या तु
बुद्ध्या तदाप्यस्य मनाक् सम्बोदो(४) ऽस्यैव अन्यथैवभूतप्रकृति
दर्शनानुपपत्तेरिति ॥ ६५ ॥

स्यादेतन्निवृत्तप्रसवामिति न दृष्ट्यामहे संयोगस्ततोहि
स इत्युक्तं(५) योग्यता च संयोगः भोक्तृत्वयोग्यता च पुरुषस्य

(१) केवलतौष्टिकानाम् आत्मानात्मविवेकाभावेऽपि प्रकृत्यादिसत्तात्कारेण
कृतकत्वं भग्यमानानाम् ।

(२) धर्माधर्मादीनां प्रायुक्तानां सप्तानां रूपत्वम् ।

(३) असम्भिन्नः तदानीं तत्तद्बुद्धिदत्तेरनुदयात् तत्प्रतिविम्बरूपया तच्छा-
यापत्या रहित इत्यर्थः ।

(४) सम्बोदः प्रतिविम्बनरूपा तच्छायापत्तिः सर्वसात्त्विकवृत्तेस्तदा-
नीमनुदयात् मनागित्युक्तम् तथा च सात्त्विक्याः प्रकृतिविवेकसात्ता-
रात्मिकाया बुद्धेस्तदा सद्भावात्तस्याः प्रतिविम्बनं चितिशक्ताविति भावः ।

(५) तस्मात्तत्संयोगादित्वाद्यष्टमकारिकायाम्, इति शेषः ।

चैतन्यं भोग्यत्वयोग्यता च प्रकृतेर्जडत्वं विषयत्वञ्च नचैतयो-
रस्ति निवृत्तिः न च करणीयाभावान्निवृत्तिः(१) तज्जा-
तीयस्यान्यस्य करणीयत्वात् पुनःपुनःशब्दाद्युपभोगवदि-
त्यत आह ।

दृष्टा मयेत्युपेक्षक एको दृष्टाहमित्युपरमत्यन्या ।
सति संयोगेऽपि तयोः प्रयोजनं नास्ति सर्गस्य ॥ ६६ ॥

करोतु नाम पौनःपुन्येन शब्दाद्युपभोगं प्रकृतिर्यया-
विवेकख्यातिर्न कृतेति कृतविवेकख्यातिस्तु शब्दाद्युपभोगं न
जनयति । अविवेकख्यातिनिबन्धनोहि तदुपभोगः, निबन्धना-
भावेन न तद्ववितुमर्हति अङ्कुरद्वय वीजाभावे । प्राकृतान्
हि सुखदुःखमोहात्मनः शब्दादींस्तदविवेकान्ममैते इत्यभि-
मन्यमान आत्मा भुञ्जीत एवं विवेकख्यातिमपि प्राकृतीमवि-
वेकादेवात्मा मदर्थेयमिति मन्यते उत्पन्नविवेकख्यातिस्तु तद-
संसर्गान्न शब्दादीन् भोक्तुमर्हति नापि विवेकख्यातिं प्राकृतीं
ततोविविक्त आत्मा स्वार्थमभिमन्युमर्हतीति । पुरुषार्थौ च
भोगविवेकौ प्रकृत्यारम्भप्रयोजकावित्यपुरुषार्थौ सन्तौ न
प्रकृतिं प्रयोजयतः तदिदमुक्तं प्रयोजनं नास्ति सर्गस्येति ।
अत्र प्रयुज्यते सर्गे प्रकृतिरनेनेति प्रयोजनं तदपुरुषार्थत्वे
नास्तीत्यर्थः ॥ ६६ ॥

(१) एतयोर्भोक्तृत्वभोग्यत्वयोग्यतयोः ।

स्यादेतदुत्पन्नतत्त्वसाक्षात्कारान्मुक्तस्येदनन्तरमेव मुक्तस्य तस्य शरीरपातः स्यादिति कथमदेहः प्रकृतिं पश्येत् अथ तत्त्वज्ञानेऽपि न मुच्यते कर्माणामप्रक्षीणत्वात् । तेषां कुतः प्रक्षयः भोगादिति चेत् इन्त भोक्तृत्वज्ञानं न मोक्षसाधनमिति व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानजन्मना तत्त्वज्ञानेनापवर्ग इति रिक्तः वचः । भोगेन चापरिसंख्येयः कर्माशयप्रचक्षयोऽनियतविपाक-समयः क्षेत्यथः ततश्चापवर्गप्राप्तिरित्यपि मनोरथमात्रमित्यत आह ।

**सम्यग्ज्ञानाधिगमाधर्मादीनामकारणप्राप्तौ ।
तिष्ठति संस्कारवशाच्चक्रभ्रमिवद्भूतशरीरः ॥६७॥**

तत्त्वसाक्षात्कारोदयादेवानादिरप्यनियतविपाककालोऽपि कर्माशयप्रचयोदग्धबीजभावतया न जात्याद्युपपभोगलक्षणाया फलाय कल्पते । क्लेशसलिलावसिक्तायां हि दुष्टिभूमौ कर्म-बीजान्यङ्कुरं प्रसुवते तत्त्वज्ञाननिदाघनिपीतसकलक्लेशसलि-लायामूषरायां कुतः कर्मबीजानामङ्कुरप्रसवः । तदिदमुक्तं धर्मादीनामकारणप्राप्ताविति अकारणत्वप्राप्तावित्यर्थः । उत्पन्न-तत्त्वज्ञानेऽपि च संस्कारवशान्तिष्ठति यथोपरतेऽपि कुलाल-व्यापारे चक्रं वेगाख्यसंस्कारवशाद्भ्रमन्तिष्ठति कालपरिपाक-वशाच्चूपरते संस्कारे निष्क्रियं भवति । शरीरस्थितौ च प्रारब्ध-परिपाकौ धर्माधर्मौ संस्कारौ । तथाचानुश्रूयते “भोगेन

त्वितरे क्षपयित्वाथ(१) सम्पद्यत,, इति “तावदेवास्त्र(२) चिरं
यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये,, इति । प्रक्षीयमाणाविद्याविशे-
षश्च संस्कारस्तद्वशात्तन्नामर्थ्याद्भुतशरीरसिद्धति ॥ ६७ ॥

स्यादेतत् यदि संस्कारविशेषाद्भुतशरीरस्तथापि कदास्य
मोक्षोभविष्यतीत्यत आह ।

प्राप्ते शरीरभेदे चरितार्थत्वात्प्रधानविनिवृत्तेः ।
ऐकान्तिकमात्यन्तिकमुभयं कैवल्यमाप्नोति ॥ ६८ ॥

अनारब्धविपाकानां तावत्कर्माश्रयानां तत्त्वज्ञानाग्निना वी-
जभावोद्बन्धः(३) प्रारब्धविपाकानां दूषभोगेन क्षये सति प्राप्ते
शरीरभेदे विनाशे चरितार्थत्वात्कृतप्रयोजनत्वात्प्रधानस्य तं

(१) इतरे उत्पन्नविवेकज्ञानाः भोगेन प्रारब्धकर्माप्नोति शेषः क्षपयित्वा
नाशयित्वा समाप्नोति यावत् अथ प्रारब्धकर्माश्रयानन्तरं सम्पद्यते बन्ध-
शून्यतया कैवल्यभाजनतारूपेण सम्पद्यते ।

(२) अत्र उत्पन्नविवेकज्ञानस्य तावदेव चिरं कैवल्यप्राप्तौ विसम्ब-
धावत् विमोक्ष्ये प्रारब्धकर्माभिरिति शेषः विमोक्ष्यते ततोमुक्तिं प्राप्स्यतीत्यर्थः
अथ प्रारब्धकर्माभोचनानन्तरं सम्पत्स्ये कैवल्यरूपेण सम्पन्नो भविष्यतीत्यर्थः ।

(३) “ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुर्वतेऽर्जुन” इति “मा भुक्तं क्षी-
यते कर्म कल्पकोटिशतैरपीति” शास्त्रयोः प्रारब्धाप्रारब्धकर्माविषयकत्वेन
जयाजयौ व्यवस्थापितावित्याशयेनाह तत्त्वज्ञानाग्निनेत्यादि ।

पुरुषं प्रति निवृत्तावैकान्तिकमवस्थम्भावि आत्यन्तिकमवि-
नाशीत्युभयं कैवल्यं दुःखत्रयविगमं प्राप्नोति पुरुषः ॥ ६८ ॥

प्रमाणेनोपपादितेऽप्यत्यन्तश्रद्धोत्पादनाय परमर्षिपूर्व-
कत्वमाह ।

पुरुषार्थज्ञानमिदं गुह्यम्परमर्षिणा समाख्यातम् ।
स्थित्युत्पत्तिप्रलयाश्चिन्त्यन्ते यत्र भूतानाम् ॥ ६९ ॥

गुह्यं गुह्यानिवासि स्थूतधियां दुर्बोधमिति यावत् परमर्षिणा
कपिलेन । तामेव श्रद्धामागमिकत्वेन दृढयति स्थित्युत्पत्ति-
प्रलयाश्चिन्त्यन्ते यत्र भूतानां यत्र ज्ञाने यदर्थं यथा चर्म्मणि
दीपिनं हन्तीति । भूतानां प्राणिनां स्थित्युत्पत्तिप्रलया आगमै-
श्चिन्त्यन्ते ॥ ५९ ॥

स्मादेतत् यत्परमर्षिणा साक्षात्कथितं (२६) तच्छ्रद्धाधीमहि
यत्पुनरीश्वरलक्षणेन कथितं तत्र कुतः श्रद्धेत्यत आह ।

एतत्पवित्रमग्न्यं मुनिरासुरयेऽनुकम्पया प्रददौ ।
आसुरिरपि प्रञ्चशिखाय तेन वज्रधातुतन्तुम् ॥ ७० ॥

एतत् (१) पवित्रं पावनं दुःखत्रयहेतोः पाप्मनः पुनातीति
अग्न्यं सर्वेभ्यः पत्रिलेभ्योमुख्यं मुनिः कपिलः आसुरयेऽनुकम्पया

(१) “अथ विविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थं” इत्यादिकं सूत्र-
जातात्मकपञ्चध्यायीरूपं शास्त्रम् ।

प्रददौ आसुरिरपि पञ्चशिखाय तेन च वज्रधा कृतं
तन्त्रम् ॥ ७० ॥

शिष्यपरम्परयागतमौश्वरकृष्णेन चैतदायर्गभिः ।
संक्षिप्तमार्यग्रमतिना सम्यग्विज्ञाय सिद्धान्तम् ॥ ७१ ॥

आरात् याता तत्त्वेभ्यद्वत्याय्या आर्या मतिर्यस्य सोऽय-
मार्यमतिरिति ॥ ७१ ॥

एतच्च शास्त्रं, सकलशास्त्रार्थसूचकत्वात् न तु प्रकरण-
मित्याह ।

सप्तत्या किल येऽर्थास्तेऽर्थाः कृत्स्नस्य षष्टितन्त्रस्य ।
आख्यायिकाविरहिताः परवादविवर्जिताश्चापि ॥ ७२ ॥

तथा च राजवार्त्तिकं “प्रधानास्तित्वमेकत्व(१) मर्थवत्त्वमथा-
न्यता ॥ पारार्थ्यञ्च तथानैक्यं वियोगोयोग एव च । शेषवृत्ति-
रकर्तृत्वं मौलिकार्थाः स्मृता दश । विपर्ययः पञ्चविधस्तथोक्ता
नव तुष्टयः । करणानामसामर्थ्यमष्टाविंशतिधा मतम् । इति

(१) एकत्वं सर्गभेदेऽप्यभिन्नत्वम् अतएव तस्याः सत्त्वादिगुणभेदेन भिन्न-
तया वज्रत्वेऽपि न क्षतिः अतएव च विष्णुपुराणे “प्रकृतेरसंख्येयताभिहिता”
यथा—

‘महान्तं च समावेष्टु प्रधानं समवस्थितम् ।

अनन्तस्य न तत्त्वान्तः संख्यानं वापि चेष्टते’ इति ।

षष्टिः पदार्थानामष्टाभिः सत् सिद्धिभिरिति, । खेयं षष्टिप-
दार्थी कथितेति सकलशास्त्रार्थकथनान्नेदं प्रकरणमपि तु
शास्त्रमेवेदमिति सिद्धम् । एकत्वमर्थवत्त्वं पारार्थ्यञ्च प्रधा-
मधिकृत्योक्तम् । अन्यत्वमकर्तृत्वं वञ्चत्वञ्चेति पुरुषमधि-
कृत्य । अस्तित्वं वियोगोयोगञ्चेत्युभयमधिकृत्य । स्थिति
रिति (१) स्थूलसूत्रमधिकृत्य ॥ ७२ ॥

मनांसि कुमुदानीव बोधयन्ती सतां मुदा ।

श्रीवाचस्पतिमिश्राणां कृतिः सात्त्विककौमुदी ॥

इति षड्दर्शनटीकाकृद्वाचस्पतिमिश्रविरचिता सांख्यतत्त्व-
कौमुदी समाप्ता ।

(१) शेषवृत्तिश्च व्याख्याय विषयं दर्शयति स्थितिदिति ।

वाचस्पतेर्वचोभङ्गी वेत्ति वाचस्पतिः परम् ।

सिन्धूनामाशयज्ञाने सिन्धुरेव भवत्वलम् ।

गुरुवाक्यानुसारेण व्याख्यातैषा प्रयत्नतः

एतत्प्रचारविषये गुरुर्मेऽस्तु सदा गतिः ॥

वात्स्यवंशावतंसस्य कालिदासविदः, सुतः ।

तारानाथाङ्गयोविप्रः व्याख्यामेतां स्फुटां व्यधात् ॥

शाके बह्विनवादिचन्द्रविमिते वर्षे गते, भास्करे,

राशौ इहसमाङ्गने गतवति प्रेक्षावतां प्रीतये ।

तारानाथधरामरेण ज्ञतया हस्त्या सप्तङ्गासिता

यन्त्रेणाङ्कनवोजिता वज्रदिनैः संस्कृत्य यन्त्रादिवम् ॥

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यविरचिता सांख्यतत्त्वकौमुदी-
वृत्तिः समाप्ता ।

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठे पङ्क्तौ अशुद्धम्	शुद्धम्
१ १५ सञ्जयो	सत्यतमो
२ ६ द्विषय	द्विषय
३ ८ दृष्टे	दृष्टे
४ २० दुःखनिवृत्ते	दुःखनिवृत्ते
५ ८ तदप्रत्यये	तदप्रत्यये
७ ८ क्रतोश्चोपरि	क्रतोश्चोप
७ १३ सोमममृता	सोमममृता
८ २ मनीषयः	मनीषिष्यः
८ ६ ऽसकत्पुन	ऽसकदपुन
१० १७ आहङ्कारस्य	आहङ्कारस्य
१२ १ दृष्ट	दृष्ट
१३ १७ विविच्यन्ति	विविच्यन्ति
१६ २३ अयंजन	(त्वाज्जम्)
२२ १६ प्रयोजकरूपै	प्रयोजकत्व- रूपै
२४ १३ ज्ञानं सम्भव	ज्ञानसम्भव
२६ ८ तद्धेतुकं	तद्धेतुकं
२८ १ दृष्टान्तरे	दृष्टान्तरे
२८ १७ साधारणा	साधारणा
३२ १८ रिभ्याशयेन	रित्याशयेन
३४ ८ क्रमेण	क्रमेण
३४ २३ प्रकृत्यनुमानम्	प्रकृत्यनुमानम्
३५ ७ विषाणा	विषाणा
४० २२ असत्वेन	असत्वेन

पृष्ठे पङ्क्तौ अशुद्धम्	शुद्धम्
४८ ४ (व)	(१)
५३ ७ उपद्यते	उत्पद्यते
५३ १६ त्याभावात्-	त्यासम्भव म्भव
५७ २२ अपाकृतम्	अपाकृतम्
६० १३ मतधीय	मत्तधीय
६३ १८ परिणामवत्-	परिणामवत्त्व वत्त्व
६३ २२ अनित्यमिति	अनित्यत्व- मिति
६५ १३ दृश्यता	आदृश्यता
७१ ८ पारामर्त्येणा	पारम्पर्येणा
७७ ८ पाधिभेनापि	पाधिभेदे- नापि
७७ २२ व्यवहारः	व्यवहारः
७८ २० युगका	युगप
८२ ४ संयोग	संयोग
८८ १५ एकस्या	एकस्या
९० १० तच्च	तच्च
९१ १७ पाणिना	पाणिनिना
९६ २० ध्यवसाया	ध्यवसाया
१०० १८ वृत्त्यहङ्कार	वृत्त्यहङ्कार
१०२ १२ अस्मदादीन्	अस्मदादी- नन्त

ष्टुपे पङ्क्तौ अष्टुष्टम् शुद्धम्

१०३	१	तस्याहङ्कारि-	तस्याहङ्का-
		कत्वेन:	रिक्तत्वेन
१०३	१४	वागेन्द्रिय	वागिन्द्रिय
१०८	१०	सम्भवः	सम्भवः
१०८	१७	कारिकास्थं	कारिकास्थं
१०८	१८	योग्यत्वं	योग्यत्वं
१०८	१७	विशेषाधारौ	विशेषाधारौ
११०	२०	वाक्यमभ्यु	वाक्यमभ्यु
११०	२०	मतः	मनः ।
१११	२	शरीरास्तित्व	शरीरास्तित्व
१११	१४	मज्जु	मज्जुत
११३	११	विकारानेय	विकारानेय
११३	१८	कर्माङ्ग	कर्माङ्ग
११४	७	इच्छायाः	इच्छायाः
११५	१८	रित	रिति
११६	४	एकैकन्यूल	एकैकन्यून
११८	१४	अष्टादश	नाष्टादश
१२०	१२	फलत्ता	फलतत्
१२२	१८	वाच्य	वाच्य
१२४	७	साक्षात्	साक्षात्
१२५	१४	कारतायाः	कारणतायाः
१२७	८	भाववतो	भावयतो
१२८	१३	वेदाध्यनेच्छा	वेदाध्ययनेच्छा
१२८	१६	व्याख्यानमनु	व्याख्यानमनु
१२८	१५	ध्यायन	ध्यायन
१२८	१८	पादनात्	पादनात्
१३०	१६	परिषज्जाते	परिषज्जाते

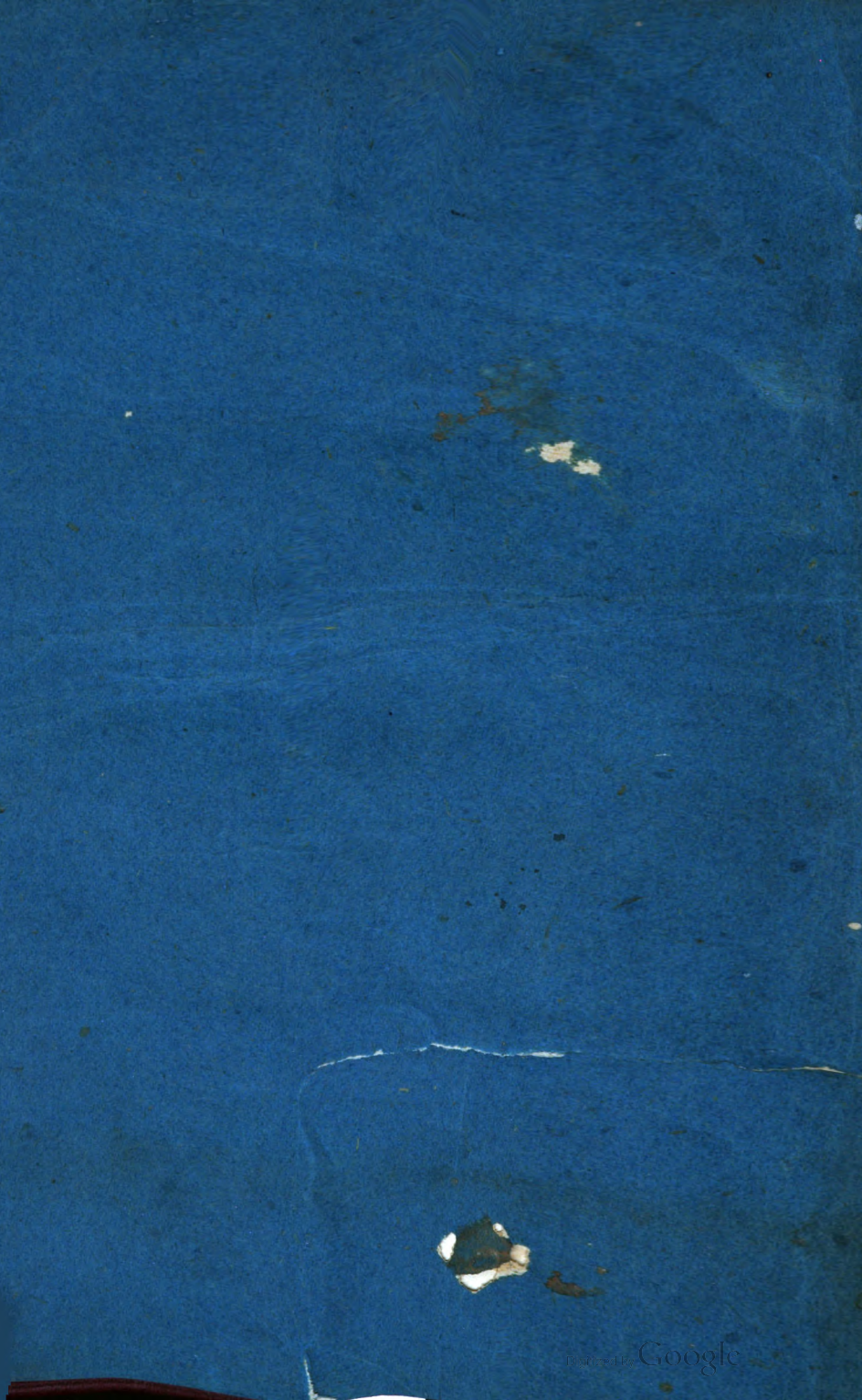
ष्टुपे पङ्क्तौ अष्टुष्टम् शुद्धम्

१३१	२	पतञ्जलि	पतञ्जलिः
१३२	१५	अनुचित	अनुचितत्व
१३३	१	करणाणा	कारणाणा
१३३	२	तुष्टयो	तुष्टयो
१३३	१७	लिङ्गा	लिङ्ग
१३५	४	सर्गस्थ	सर्गस्थ
१३५	७	स्तम्भ	स्तम्भ
१३६	१८	एतद्दुःखस्य	एतद्दुःखस्य
१३८	२	द्वयव	स्यस्याद्य
१३८	१४	सम्भवात्	सम्भवात्
१४०	१८	सम्बन्धन	सम्बन्धोन
१४०	१८	तव	तत्
१४४	१८	अनियतया	अनियततया
१४५	२१	भावात्मकस्या	भावात्मकस्य
१४५	२२	दित्यर्त्त	दित्यर्थः
१४८	६	प्रचक्षयो	प्रचयो
१५३	१८	वङ्गि	वङ्गि

विज्ञापन शुद्धिपत्रम् ।

ष्टुपे पङ्क्तौ अष्टुष्टम् शुद्धम्

२	१०	अष्टाविंशतिः	अष्टाविंशतिः
५	४	निर्णेतं	निर्णेतं
५	८	नस्य.प्राची-	तस्याप्राची-
		नता	नता
५	१४	गम्भीर	गम्भीर

This book should be returned to the Library on or before the date stamped below.

A fine of five cents a day is imposed by retaining it beyond the specified time.

Please return promptly.

DL 3226.4

Idener Library

003349904

3 2044 092 184 738